موللا مىر سالىھ كاشغەرى

چىڭگىزنامە

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئىمساخان

نومۇرى: 11264 — 5

باھاسى: 0.53 يۈ

موللا مىر سالىھ كاشقەرى

چىڭگىزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ھاجى نۇرھاجى
مۇھەررىرى: مۇھەممەت تۇرسۇن
مەسئۇل مۇھەررىرى: تۇختى ئابىخان

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

«چىڭگىز نامە» ناملىق بۇ تارىخىي ئەسەر موللا مىرسالىھ قەشقەرى تەرىپىدىن يېزىلغان. ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى، ئاپتورنىڭ ھاياتى ۋە تەرجىمىھالىغا ئائىت ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز.

«چىڭگىز نامە»ناملىق بۇ ئەسەر موللا مىرسالىھنىڭ ئەينى قولىيازما نۇسخىسى بولۇپ، 1981 - يىلى قەشقەرلىق يولداش قادىر بۇلاق تەرەپتىن تېپىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى قولىيازما پۇندىغا تەقدىم قىلىنغان.

«چىڭگىز نامە» نىڭ قولىيازما نومۇرى 00679.

قولىيازما خوتەننىڭ پاتلىق سامان قەغىزىگە خەتتى فارسى بىلەن يېزىلغان. ئەسەر جەمى 262 بەت، 16 فورمات بولۇپ ھەر بىر بېتىگە 13 قۇردىن يېزىلغان.

«چىڭگىز نامە» ئۇيغۇر تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. بۇ قولىيازمىنىڭ تېپىلىشى تارىخ تەتقىقاتىدا كىشىنى شاتلاندۇرىدىغان زور مۇۋەپپەقىيەت بولدى.

ئاپتور بۇ ئەسەرنى يېزىشتا 16 - ئەسىردىكى ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخشۇناسى مۇھەممەت ھەيدەربىننى مۇھەممەت ھۈسەيىن كورگان (1500—1551) تەرىپىدىن فارىس تىلىدا يېزىلغان «تارىخىي رەشىدى» (1545 - يىللار—)، ئىران تارىخچىسى مۇھەممەت ئىبنى خاۋەندە شاھ بىننى مۇھەممەت مىر-

خۇند (1501 -) تەرەپتىن يېزىلغان «تارىخىي رەۋزە تۇسسەفا»
ئىران تارىخچىسى ئالاھىددىن ئەتامەلىك جۇۋەينىنىڭ «تارىخىي
جاھانكۇشاي» قاتارلىق جاھانغا تونۇلغان بىر قەدەر مۇكەممەل
تارىخىي ئەسەرلەردىن پايدىلانغانلىقىنى ئۆز ئەسىرىدە قەيد قىلىپ
ئۆتىدۇ.

مۇشۇ بايانلار ئارقىلىق موللا مىرسالىھ قەشقەرىنىڭ
ئەرەپ، فارس تىللىرىغا كامىل ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ
ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت نۇرغۇن قىممەتلىك ئە-
سەرلەر بىلەن چوڭقۇر تونۇشقانلىقىنى، ئۇزۇن يىللار ئۇيغۇر
ئېتنىكىسى ۋە سىياسى، ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىگە دائىر نۇرغۇن
ماتېرىياللارنى توپلاپ ئۇنى قېتىقىنىپ تەتقىق قىلغانلىقىنى، شۇ ئار-
قىلىق ئۆزىنىڭ «چىڭگىز نامە» ناملىق بۇ تارىخىي ئەسىرىنى ۋۇ-
جۇتقا چىقارغانلىقىنى روشەن كۆرۈۋالالايمىز.

موللا مىرسالىھ قەشقەرى ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىنى ئىسلام
ئالىملىرىنىڭ ئەنئەنىۋى يېزىقچىلىق ئۇسلۇبى بويىچە يېزىپ چىق-
قان. ئاپتور بۇ ئەسەردە ئالەم ۋە دۇنيانىڭ پەيدا بولۇشىدىكى
رىۋايەتلەر، قەدىمقى تۈركىي قەۋملىرىنىڭ شەكىللىنىشى، جايلىشى-
شى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيىتى، مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىر-
لەردىكى ئەھۋالى؛ ئوغۇزخان —توغرىسىدىكى تارىخىي
رىۋايەتلەر، قەدىمقى دەۋرلەردىن تارتىپ — ھىجرىيە
616 - يىلى (مىلادى 1219 — 1220) يىللارغىچە ئوت-
تۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ
تارىخى، موغۇل قەبىلىلىرىنىڭ شەكىللىنىشى، ئۇنىڭ كۈچىيىشى،
مىلادى 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى چىڭگىزخاننىڭ غەربىي را-
يونغا ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان ھەربى يۈرۈشلىرى ۋە چىڭگىز-

خان ئەۋلادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى،
مىلادى 16 - ئەسىردىن 17 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە
ھۆكۈم سۈرگەن «سەئىدىيە خاندانلىقى» (يەكەن ئۇيغۇر خانلىق)
دەۋرى ۋە كېيىنكى دەۋرگە ئائىت ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىق-
تىسادىي مەدەنىيىتى تارىخىنى بىر قەدەر تەپسىلى مۇكەممەل با-
يان قىلغان. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ھازىرغا
قەدەر تېپىلغان قەدىمقى تارىخىي قوليازمىلار ئىچىدە «چىڭگىزنامە»
ناملىق بۇ ئەسەر ماتېرىياللارنىڭ موللۇقى بىلەن، بۇرۇن تارىخىي
ماتېرىياللارنىڭ كەملىكى تۈپەيلىدىن ئاق قالغان بوشلۇقنى مە-
لۇم دەرىجىدە تولۇقلايدىغان مەنبەلەردىن بىرى بولۇپ سانىلىدۇ.

«چىڭگىز نامە» ناملىق بۇ تارىخىي ئەسەردە 12 - ئەسىر-
لەردە غەربىي رايونغا كۆچۈپ كەلگەن غەربىي لياۋ (كىدان، يەنى
قارا خىتايلار) نىڭ ھۆكۈمرانلىقى، نايمان قەبىلىلىرىدىن كوش-
لۇقنىڭ غەربىي لياۋ خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، كوشلۇق ھاكىمىيىتىنى
قۇرۇشى، ئۇنىڭ غەربىي رايوندىكى قىرغىنچىلىقى؛ چىڭگىزخان
(1149—1227) نىڭ كوشلۇق ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ، ئۆز
ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىشى ۋە ئۇنىڭ ئۆزى بويسۇندۇرغان
رايونلارنى ئوغۇللىرىغا سىيۇرغال قىلىپ بۆلۈپ بېرىشى قاتارلىق
ۋەقەلەر خېلى تەپسىلى بايان قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە
شىنجاڭدا 40 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان مىرزا ئابابەكرىنىڭ مۇس-
تەبىت ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يەكەننى پايتەخت قىل-
غان سەئىدىيە خانلىقى (يەكەن خانلىقى) نىڭ قۇرۇلۇشى (1514-
1533)، ئابدۇرەشىت خان دەۋرى (1533 — 1570)
دىن تاكى سۇلتان سەئىدخان ۋە ئابدۇرەشىت خاننىڭ ئاخىرقى
ئەۋلادى مۇھەممەت ئىمىن خان (مىلادى 1692 - يىلى) خان-

ئىغىغچە بولغان ئۇزۇن تارىخىي ۋەقەلەر ئۈستىدە تەپسىلىي مەلۇ-
مات بېرىلگەن.

ئەسەردە مۇھىم نۇقتا قىلىپ سەئىدىيە خانلىقى (يەكەن
خانلىقى) نىڭ مەيدانغا كېلىشى، ئۇنىڭ تېيانشاننىڭ پۈتكۈل جە-
نۇبىي قىسمىنى ئۆز ھوكۇمرانلىقى ئاستىغا ئالغاندىن تاشقىرى
بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، ئىسسىق كۆل رايونى، پەرغانە
ئويمانلىقى ۋە بەدەخشان رايونى قاتارلىق جايلارنى ئىگەللەپ ئۆز
تېررىتورىيىسىنى كېڭەيتىشى، ئۇنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى، ھەربىي
قۇرۇلۇشى، مەنسەپ ئۇنۋانلىرى، قانۇنىي تۈزۈملىرى، ئۇنىڭ ئىس-
لاھاتچىلىق تەدبىرلىرى، سىياسى، ئىقتىساتتىكى كەڭ قوللۇقلۇقى،
ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ سىياسى، ئىقتى-
سادىي مەدەنىيىتىدە تەرەققىيات ۋەزىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈشى، بۇ
دەۋردە كۆپلىگەن مۇتەپەككۇر ئالىملارنىڭ يېتىشىپ چىققانلىقى
بايان قىلىنغان. ئەسەردە سەئىدىيە خانلىقى (يەكەن خانلىقى) نىڭ
دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي رايونىنى قوغدىغانلىقى، دۆلىتىمىزنىڭ مەدە-
نىيەت غەزىنىسىنى بېيىتىشتا، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈ-
رۈشتە زور تۆھپىلەرنى قوشقانلىقى كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن.

بولۇپمۇ سەئىدىيە خانلىقى (يەكەن خانلىقى) نىڭ ئىككىنچى
سۇلتانى سۇلتان سەئىدخان ئوغلى ئابدۇرەشىت خان ھوكۇمران-
لىق قىلغان مەزگىلدە غەربىي رايوننىڭ بىرلىككە كەلگەن ۋەزى-
يىتىنىڭ مۇستەھكەملەنگەنلىكى، بۇ دەۋرلەردە قەشقەر، يەكەن ئىقتى-
سات، مەدەنىيەتنىڭ مەركىزىگە ئايلىنىپ شەھەرلەرنىڭ ئاۋاتلىشى-
شى، يېڭى شەھەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن
سودا، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك

تەرەققى قىلىپ، ئىقتىساتنىڭ راۋاجلانغانلىقى رىئال پاكىتلار
بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن.

ئەسەردە بايان قىلىنغان تارىخىي پاكىتلاردىن شۇنى كۆرۈ-
ۋېلىشقا بولىدۇكى، «سەئىدىيە خانلىقى» دەۋرىدە سەئىدخان، ئاب-
دۇرەشىت خانلار ئۆز دەۋرىنىڭ تەرەققىپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر
دانىشمەنلىرىدىن بولغاچقا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا
كەڭ ئىمكانىيەت يارىتىلغان ئىدى. بۇ مەزگىلدە ھەر ساھەدىن
نۇرغۇن ئالىملار، ھەربىي قوماندانلار، تارىخچىلار، مەشھۇر تىۋىپ-
لار، مۇزىكىشۇناسلار مەيدانغا كەلگەن. داڭلىق مۇزىكانت مەۋلا-
نا يۈسۈپ قەشقەرى ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقام ۋە
ئۇنىڭ شۆبىسىنى سېستىمىلىق ھالدا رەتلەپ، كېيىنكى ئەۋلاتلار-
غا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قالدۇرغان. سەئىدخان ۋە ئابدۇرەشىت
خاننىڭ غەمخورلۇقى ۋە تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشى ئارقىلىق ھەر-
بىيشۇناس ۋە تارىخشۇناس مۇھەممەت ھەيدەر بىننى مۇھەم-
مەت ھۈسەيىن كورگان (1500—1551) يېتىلىپ، جاھانغا مەشھۇر
بولغان «تارىخ رەشىدى (—1545)» ناملىق ئەسەرنى ياز-
غان. بۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت مۇھىم تا-
رىخىي مەنبەلەردىن بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

«چىڭگىز نامە» ناملىق ئەسەردە، سەئىدىيە خانلىقى دەۋ-
رىدە (ھازىرغىچە مەلۇم بولمىغان) ئاتاقلىق ئالىم ۋە ئەدىبىيات-
شۇناس «خۇلقى» (ئەدەبىي تەخەللۇسى) ئاخۇن موللا ناملىق
ئاتاقلىق شائىرلار ۋە شاھ مەخمۇت چاراس قاتارلىق تارىخشۇ-
ناسلارنىڭ ئۆتكەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ بىزگە كۆپلىگەن يازما يادى-
كارلىقلار ۋە مەدەنىي مىراسلارنى قالدۇرغانلىقى قەيت قىلىنغان.
ئەسەرنىڭ ئاخىرقى قىسىملىرىدا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى

دەۋرلىرىدە ئىچكى ماجرالارنىڭ يۈز بېرىش، جۇڭغار ياردىمى ئاستىدىكى خوجالارنىڭ پاراكەندىچىلىكى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىسلامىيەتتىكى تەسەۋۋۇف (سوپىلىق) نىڭ باش كۆتىرىشى، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى ئەۋلاتلىرىدىن خوجالارنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشى قاتارلىق زور ۋەقەلەر بايان قىلىنغان.

دېمەك، «چىڭگىز نامە» ئۇيغۇر قەدىمقى قوليازمىلىرى ئىچىدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ۋە ياخشى ساقلانغان ئەمۇنىلەردىن بىرى. شۇنداقلا ئۇ قەدىمقى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا چوڭقۇر ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئەسەر بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

«چىڭگىز نامە» ناملىق بۇ تارىخىي ئەسەر مەدەنىيەت تارىخىمىزنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك بايلىق بولۇشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ ئەسەردە ئەينى دەۋردىكى تارىخىي چەكلىمىلىك تۈپەيلىدىن ئەفسانە ۋە رىۋايەتلەر بىرمۇنچە ئورۇنلاردا پاكىت ئورنىغا دەسسىتىلگەن. شۇڭا بۇ ئەسەرگە تەنقىدىي مۇئامىلە قىلىشىمىز، شاكىلىنى تاشلاپ مېغىزىنى قوبۇل قىلىشىمىز لازىم.

«چىڭگىز نامە»نى نەشرگە تەييارلاشتا:

1. ئەسەرنىڭ ترانسكرىپتسىيەسىنى تۇرغۇزۇشتا قەدىمقى ئەسەرلەر ئىشخانىسى «ئۇيغۇر تىلى (چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر تىلى) دا يېزىلغان ئەسەرلەرگە ترانسكرىپتسىيە بېرىشنىڭ قىسقىچە قائىدىسى» بويىچە ئەسەرنىڭ قەدىمقى تىلىنى ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقى بويىچە توغرا ئىپادىلەش ئۇسۇلى قوللىنىلدى.

2. «چىڭگىز نامە» ئەسىرىدە خاتا ئىپادىلەنگەن، سۆز ـ ئىبارىلار چۈشۈپ قالغان جايلار، ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسىغا سادىق بولۇش پىرىنسىپى ئاستىدا مۇۋاپىق تۈزىتىلىپ، ئوتتا ([ ]) تىرناق ئىچىگە ئېلىندى ۋە بەزىلىرى شۇ بەت ئاخىرىغا ئىزاھلاپ تويۇلدى.

3. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلمايدىغان، قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا خاس بولغان سۆزلەرگە، ئەرەپ، فارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەرگە كىتاب ئاخىرىدا قىسقىچە لۇغەت بېرىلدى.

نەشرگە تەييارلاشتا بەزىبىر خاتالىقلار بولۇشى مۇمكىن، كىتابخانلارنىڭ تەنقىدىي كۆزدىن كەچۈرۈشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمەن.

ھاجى نۇرھاجى

بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم①

سەنا ئەيتاي، بۇرۇن پەرۋەردىگارغە،
بارى ئاسان ئېرور ئول بىرۇ بارغە.

ئەۋۋەلدۇر يوق ئانىڭكى ئىپتىداسى،
ئاخىر ئولدۇركى بولماس ئىنتىھاسى.

ئېرۇرسەن جۇملە شەھلەر پادىشاھى،
كى جانلىق، جانسىزۇ بارچە ئىلاھى.

ئەگەر مۇرچە كېچە دەم ئۆرسە ناگاھ،
خۇدايا سەن ئانىڭ سىررىدىن ئاگاھ.

ئىلاھا خەلق قىلدىڭ ئىككى ئالەم،
ياراتىلدى مەلەك ئىنسانۇ جىن ھەم.

بارى ئالەم تۇفەيلى مۇستەفادۇر،
مۇھەممەد شۇكرى بىزگە رەھنەمادۇر.

---

① كىتاۋنى شەپقەتلىك ۋە مېھرىۋان ئاللانىڭ نامى بىلەن باشلايمەن.

چىراغى جۇملەئى ئەۋلادى ئادەم،
جەممئى ئەنبىياغە كەلدى خاتەم.

بىزنىڭدەك ئاسىغە لۇتفۇ ھىمايەت،
قىيامەتدە داغى قىلغاي شەفائەت.

پەيغەمبەردىن كېيىن سىددىقى ئەكبەر،
خىلافەت تەختىگە بولدى مۇقەررەر.

بارى ئەسھاب ئاڭا قىلدىلار بەيئەت،
ۋۇجۇدىدىن خىلافەت، تاپتى زىنەت.

ئۇمەرى ئادىل ئىدىلەر، قۇۋۋەتى ئىسلامۇدىن،
قىلدى ئىسلامۇ شەرىئەت ياردۇۋۋۇم ئاشكارا.

يارسىۋۋۇم ھەزرەتى ئۇسمان زۇننۇرەين بىل،
جامىئۇلقۇرئان ئېرۇرلەر مەئدەنى كانى ھەيا.

فاتىمە جۇپتى دامادى پەيغەمبەر بىل ئانى،
يار چەھارۇم شاھى مەردان ئەلى شىرى خۇدا.

ئۇلۇلئەزەم 250 ياشدا ئىدى، نۇھ ئەلەيھىسسەلامغە پەيغەمبەرلىك ۋەھى كەلدى. 950 يىل قەۋمىنى دىنىي ئىسلامغە دەۋەت قىلدىلار. توفاندىن كېيىن، يەنە 250 يىل زىندە گانلىغ قىلدىلار. بۇ 950 يىل ئادائى رىسالەت قىلدىلار. 80 تەندىن زىيادە كىشى مۇسۇلمان بولمادى، ئول پەيغەمبەرى ئالى جاھ قەۋمى گومرانى دىنى شەرىئەتغە [ئەندىدى]. ئول گۇرۇھى بىشۇكۇھ ئىزا ۋە ئاھانەت بىھەد غايەت قىلدىلار. مۇددەت مەزكور سەبر قىلدىلار. ئول گۇمراھلار تاش ۋە تاياق ئۇرۇپ، «ئۆلدى» دېب كەتتىلەر. ئاللا تەئالا سالامەت ساقلادى. ھەزرەتى نۇھ ئەلەيھىسسەلام مۇناجات قىلدىلاركىم: «ئىلاھا، بۇ گۇمراھلاردىن ھېچ كىشى مۇسۇلمان بولۇرمۇ؟» دېب. جەۋاب كەلدىكىم، «بولماس» دېب. يەنە مۇناجات قىلدىلاركىم، «ئى بارا خۇدايا! بۇ گۇرۇھى بىشۇكۇھنىڭ نەسلىدىن ھېچكىمەرسە مۇسۇلمان بولۇپ دىنى ئىسلامنى قەبۇل قىلۇرمۇ؟» دېب. ھەزرەتى ئىززەتدىن خىتاب كەلدى: «بۇلارنىڭ نەسلىدىن ھەم بىر كىشى مۇسۇلمان بولماس» دېب. ھەزرەتى نۇھ ئەلەيھىسسەلام قەۋمىنىڭ ئىمانىدىن مەئيۇس بولدىلار ۋە دۇئا قىلدىلاركىم:... ھەق تەئالا ھەزرەتى نۇھنىڭ دۇئاسىنى ئىجابەت قىلىپ توفان ئىبارىپ ئول قەۋمنى ھەلاك قىلدى. ئىبلىس پۇر تەلبىس ئول پەيغەمبەرى ئالى مەقامنىڭ قاشىغە كەلىپ، ئىزھارى سەرۇر قىلىپ ئەيتتىكىم: «ئەي نەبىيۇللا، جەھتىمەن ئىش قىلدىڭ. مېنىڭ تەمام ئەۋلادىم ۋە لەشكەرىم يىغلىسە بۇ ئىشىڭنىڭ بەرابەرىدە ئىش قىلالماس ئىدۇك» دېب. ھەزرەتى نۇھ سورىدىلاركىم: «ئول قايسىدۇر؟» دېب. شەيتان ئەيتتىكى: «دۇئا قىلدىڭ، ئىن ھەمە كافىر بىيەكبارەگى دەۋزەختە باردى» دېب. ھەزرەتى نۇھ ئىبلىستىن بۇ سوزنى ئىشتتىلار، ئەرسە، دىدىكىم: «يالەيتەنى سە-

بەرتە ئەلا ئىزاھۇم» (كاشكى سەبر قىلىپ، دۇئا قىلماغاي ئەردىم، قەۋمهالاك بولماغاي ئىدىلەر)، دېب، تەئەسسۇف قىلىپ نۇھە ۋە زارى قىلور ئىدى. ئانىڭ ئۈچۈن نۇھ ئاتاندىلار.

رەۋايىتى دىگەردە ئانداغدۇركىم، سەگى گورگىن كېلىپ ھەزرەتى نۇھنىڭ ئۇتروسىدا تۇردى. ئولجەناب ئەيتتىكىم: «ئەي قەبىھ، يىراق بولغىل» دېب. ھەزرەتى زۇل جەلال بى ئىنتىقال ئول ئىتقە تىل بەردى. ئەيتتىكىم: «ئەي نۇھ، ئەگەر قىلالساڭ مۇندىن ياخشىراق ياراتقىل» ۋە يەنە بىر قەۋل ئولكىم، ئول بى زەبان ئەيتتى: «ئەي نۇھ، مەنى ئەيىب قىلۇرسەنمۇ، يا ياراتقۇچىنىمۇ؟». ئىتتىن ئول پەيغەمبەرى بۇزرۇگۋار بۇ سوزنى ئىشىتما قىلدى، ئەرسە نوھە ۋە زارى قىلىپ تەۋبە ۋە ئىستىغفارغە مەشغۇل بولدىلار. ئانىڭ ئۈچۈن نۇھ ئاتاندىلار.

ھالا كوفە دىگەن شەھەرنىڭ ئورنىدا كېمەگە كىردىلەر. كوفەدىن ھەرەمى موھتەرەمگە يېتىپ يەتتە مەرتەبە كېمە مەككەئى مۇئەززەمەنى دەۋر ئالدى. ھەر جانۋەردىن بىر جۇفتىن كېمەگە سالىپ ئىدىلار. ئالتە ئايدىن سوڭ توفان باسىلدى. كېمە جۇدى ئاتلىغ تاغنىڭ ئۇستۇندە قەرار تاپتى. نۇھ ئەلەيھىسسەلام كېمەدىن چىقتى. ئەرسە، بىر يەردە ھەزرەتى نۇھ ياتىپ ئىدىلار. ئەندامى مۇبارەكى ئەندەكى ئاچىلدى. ھام ئەلەيھىسسەلام كەلدى. ياپماي خەندە قىلدى. يافەس ئەلەيھىسسەلام كەلدى، تەۋا زۇ قىلدى، ئەمما ئەندامى مۇبارەك پەدەرنى ياپمادى. سام ئەلەيھىسسەلام كەلدى، تەۋازۇ بىلەن ئەندامى مۇبارەك پەدەرنى پۇشىدە قىلدى. ھەزرەتى نۇھ بىدار بولدى. ھامنى مەغرىب دىيارىغە نامزەد قىلىپ ئىدى، ھەممە نەسلى ھام قارا بولدى. ھەبەشە ۋە زەڭگىبارنىڭ ئاتاسى بولدى. [ئۇنىڭدىن] ھىچ پەيغەمبەر ۋۇجۇدغە كەلمەدى. يافەس ياپمادى. تەۋازۇ قىلغاچ نەسلىدىن پەي-

غەمبەر پەيدا بولمادى، ئەمما ئۇلۇغ پادىشاھلار ۋۇجۇدغە كەلدى. سام ئەلەيھىسسەلامنى ئۆزىگە ۋەسى قىلدى، جەمى پەيغەمبەرلەر، ئەلەلخۇسۇس سەيد ئەنبىيا، سەنەدئەسفىيا ھەزرەتى مۇھەممەد مۇستەفا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم ئانىڭ نەسلىدىن پەيدا بولدىلار. ئىرانىنى ھەزرەتى سامغە بېرىپ جا نەشىن قىلدىلار.

زىكرى يافەس ئەلەيھىسسەلام

يافەس ئەلەيھىسسەلامنى مەشرىق دىيارىغە ئىبەردىلەر.

ھەزرەتى يافەس ئىلتىماس قىلدى: «دۇئا ئۆرگەتسەڭىز، سەبەبى بارەندەلىك بولغاي» دېب. ھەزرەتى نۇھ دۇئا قىلدىلار، ھەزرەتى جەبرەئىل ئەمىن ئىسمى ئەزەم كەلتۈردى. ئول ئىسمى ئەزەمنى نۇھ ئەلەيھىسسەلام بىر تاشقە نەقش قىلىپ، ئۇلۇغ ئوغلى يافەسغە بەردى. ئەيتتىكىم: «ھەر ۋەقتىكى يامغۇر، قارغە ئېھتىياج بولساڭ، بۇ تاشداقى ئىسمى ئەزەمنى شەفىئ كەلتۈرسەڭ بارەندەلىك بولۇر» دېب. ھەزرەتى نۇھنىڭ ۋەتىنى سوقۇس سەمانىن دىگەن شەھەردە ئىدى. يافەس ئەلەيھىسسەلام پەدەرى بۇزرۇگۋارىدىن روخسەت ئالىپ مەشرىق تەرەپىگە تەۋەججۇھ قىلدى. بۇ تاشنىڭ بەرەكاتىدىن مۇجىب بارەندەلىغ بولدى.

يافەس مەشرىق دىيارىدا سەھرا خەلقى يەكلىغ ئاق ئۆي، كەففە ئالا جوق ئېتىپ ساكىن بولدىلار. ئالىلاتەئالا ئاڭا 11 ئوغۇل ئەتا قىلدى. يەر يۈزىدە ھەزرەتى نۇھ بىلە ئۈچ ئوغلى ئەھلىيەسى بىلە سەلامەت قالدى. ئاندىن ئۆزگە كىشى بىر تەرەپ بولدى. ئول سەبەبدىن نۇھ ئەلەيھىسسەلامنى ئادەمى سانى ئاتادىلار. ھەزرەتى يافەس ئەل ئارا رەسمى جۇپ پەيدا

قىلدى. ئون بىر ئوغلىنىڭ ئاتى: ئەۋۋەل تۈرك، ئىككىنجى چىن، ئۈچىنجى
سەقلاب، تورتىنجى مەنسەك، بەشىنجى كۇمارى، ئالتىنجى روس،
يەتتىنجى خەلەج، سەككىزىنجى ھەزەر، توققۇزىنجى غور، ئونىنجى
بەدسان، ئون بىرىنجى پارەج.
يافەس ئەلەيھىسسەلام مەنزىلى فانىدىن سەرايى جاۋدانىغا مەيل
قىلدى، ئەرشەد ئەۋلادى تۈرك ئىدى. قائىم مەقامى يافەس بولدى.
يافەس ئوغلان ئاتادىلار. يافەس ئوغلان ئەۋۋەل پادىشاھى دىيارى
مەشرىق ئىرۇر. بەش ئوغلى بولدى: ئەۋۋەل ئەلەمچە، ئىككىنجى تۈتەك،
ئۈچىنجى چىگىل، تورتىنجى لىھار، بەشىنجى ئىملاق.
يافەس ئوغلان بەسى مەردانە ۋە دىلاۋەر ۋە ئادىل ئىر-
دى. 240 يىل پادىشاھلىق قىلىپ ئالەمدىن سەفەر قىلدى. نە-
مام خەلايىق مەسلىھەت قىلىپ ئەلەمچەنى خان كوتەردىلەر. ئە-
لەمچەخان شىكار قىلىپ يۈرگۈنچە مەيلى كەباب بولدى. جانىۋارى
كەباب قىلدى. تەنەۋۋۇل قىلغۇنچە پارچە گوشت قولىدىن
يەرگە تۈشتى. ئالىپ يىدى. قەزارا ئول يەر تۈز ئىدى. ئەجەپ
لەزىز ۋە تاتلىغ تاتىدى. تۈزنى تەئامغە زەم قىلماق ئاندىن
پەيدا بولدى.
ئەلەمچە خان خەلقنى ئوبدان، مەملىكەت [نى] مەئمۇر قىلدى.
سىپاھى ۋە رەئىيەتنى ئاسۇدە ۋە مەرفە ئەلھال قىلدى. ئەلەمچەخان ۋاپات
بولدى. ئوغلى دىبا قەۋىنى خان كوتەردىلەر. دىبا قەۋى خان بىلە چىن
ئىبنى يافەس ماچىن ياغى بولدى. چىن شەھرى بەنا قىلىپ
ئىدى، چىن ئاتادىلار. ماچىن ئات قويدىلار، ماچىن بەنا قىلغان
شەھەرگە. چىنماچىن مەشھۇر بولدى. دىبا قەۋى خان چىنماچىننى ئو-
زىگە تابە قىلدى. دىبا قەۋى خان دۇنيادىن ئوتتى. ئوغلى كۆ-
يۈكخان تەختىگە بەرقارار بولدى. بەسى ئۇلۇغ خان بولدى.
كۆيۈك خانغە ئەجەل يەتتى، ئەرسە ئوغلى ئەلەمچە خاننى تە-
مام ئۇلۇس يىغىلىپ خان كۆتەردىلەر. ئەلەمچە خان پادىشاھ
[نىڭ] بۇزرۇگ مەنىش، باشەۋكەت، مەردانە ۋە ھۈنەرمەندلىق

ئىككى ئوغلى بار ئىدى. بىرىنىڭ ئاتى تاتار، بىرىنىڭ ئاتى
موغۇل. ئەلەمچەخان مەملىكەتنى ئىككى ھەسسە قىلىپ بىرىنى
تاتارغە، بىرىنى موغۇلغا بەردى. ئەلەمچەخان فەۋت بولدى.
تاتار خان پادىشاھ بولدى. تاتار خانىنىڭ نەسەفى مەملىكەتىغە
لىدىن سەككىز تەن خانلىق قىلدى. تاتار خان، بۇقاخان، ئەلەمچەخان،
ئالتايخان، ئوردۇخان، ئىنسخان، سىۋىنچ خان، ئاخىر [قى]
خان تاتار دۇرۇر. بۇ سىۋىنچخانىنىڭ ۋەختىدە بەسى پىتنە -
فەسەد پەيدا بولدى. تەدارۈك قىلالمادى. ...... ① موغۇل
خان پادىشاھى باشەۋكەت، باھەشەمەت ۋە بەھادۇر، جەۋانمەرد
خان ئىدى. داد - ئەدل قىلىپ خەلقىنى ئوبدان ۋە يۇرتىنى
مەئمۇر قىلدى. تورت ئوغلى بار ئىدى: ئەۋۋەل قاراخان، ئىككىنـ
جى ئۆزخان، ئۈچىنجى كەزخان، تورتىنجى ئوكخان. موغۇل ئا-
لەمدىن ۋىدائ قىلدى، قارا خان ئاتاسى موغۇل خانىنىڭ ئورنىدا
خان بولدى. قاراقۇرۇم، دەرتاق ۋە كەرتاق دىگەن يەردە سا-
كىن بولدى. بەسى جەمئىيەت پەيدا بولدى. تەكرى تەئالا قارا
خانغە بىر ئوغۇل ئەتا قىلدى، بىسيار ساھىبجەمال. كىچە - كۈن-
دۈز ئاناسىنى ئەممەدى.
ئۈچىنجى كىچە تۈشىدە ئاناسىغە ئەيتتىكى: «ئەي ئانا،
سەن مۇسۇلمان بولماغۇنچە، مەن سىنى ھەرگىز ئەممەسەن» دىب.
ئاناسى قاراخاندىن پىنھان مۇسۇلمان بولدى. ئوغلى سۈت ئەمدى.
ئۇلارنىڭ رەسمى ئانداغ ئەردىكى ھەر تىفل ۋۇجۇدغە كەلسە
بىر ياشقە كىرمەگۈنچە ئات قويماس ئىدىلار. قاراخان ئوغلى بىر
ياشادى ئەرسە، تويى ئەزىم ئەنگىز قىلىپ ئەھل ئۇلۇسنىڭ ئو-
لۇغلارىنى تەكلىپ قىلدى. ئاب - ئاشدىن فارىغ بولدىلار. ئوغ-
لىنى ھازىر قىلدى. قاراخان ئات قويغالى مەشغۇل بولدى، بىر
ياشار تىلىغە ھەق ئەززۇجەللە تىل بەردى. ئەيتتىكىم: «مېـ
نىڭ، ئاتىم ئوغۇز» دىب. قاراخان باشلىغ سەردارلار ۋە ھەمىـ

① ئەسلى قولىيازمىدا مۇشۇ جاي ئاق قالغان.

خەلققە تەئەججۈپ قىلدىلار. ئوغۇز [دىگەن]ئات بەر قارار بولدى. ئوغۇزخان دىندار، خۇدا پەرەست ئىدى. ئوغۇزخان دەرەجە سەبىدىن مەرتەبەئى رىجالغە تەرەققى قىلدى. قاراخان ئوغلى ئوغۇزخانغە، ئىنىسى كەزخاننىڭ قىزىنى ئالىپ بەردى. ئول قىز كاپىرە بولغانلىق ئۈچۈن، ئوغۇزخان ئاڭا مەيل قىلمادى. يەنە بىر ئىنىسى - ئوكخاننىڭ قىزىنى نىكاھ قىلدى. ئول ھەم دىندىن بىگانە ئۈچۈن ئاڭا ھەم مەيىل قىلمادى.

ئوغۇزخان شىكاردىن يانىپ كەلگۈنچە يەنە بىر ئەمەكىسى ئۇزخاننىڭ قىزى يولۇقتى. ئوغۇزخان بۇ قىزنى ئالغالى ئىتتىپاق قىلىشتىلار. ئەھد ــ پەيمان ئۇتتى. ئىسلامنى قەبۇل قىلدى، ئاتاسىغە ئەيتتى. ئۇزخاننىڭ قىزىنى ئالىپ بەردى. ئول قىز بىلە مۇۋافىق بولدى. بىركۈن ئوغۇزخان شىكارغە بارىپ ئەردى، ئەۋۋەلقى خاتۇنلارى ئوغۇزخان بىلەن بۇ خاتۇننىڭ مۇسۇلمانلىقىنى قارا خانغە يەتكۈزدى. قاراخان بىلمەپ ئىدى. ئوغلى ئوغۇزخاننىڭ ئۇزە سىگە چېرىك بارۇر بولدى. ئوغۇزخاننىڭ مۇسۇلمان خاتۇنى كىشى يىبەردى. ئوغۇزخان مۇسەللەھ ۋە مۇكەممەل بولۇپ تۇرۇپ ئىدى. قاراخان يەتتى. قاتتىغ جەڭ ۋاقىئە بولدى. تەڭرى تەئالانىڭ فەرمانى بىلە ئوغۇزخان زەفەر تاپتى. قاراخان جەڭدە بىر تەرەف بولدى. جەمئى ئەھل ئۇلۇس ئوغۇزخانغە ئىنقىياد قىلىپ مۇتىئ بولدىلار.

ئوغۇزخان ئانداغ پادشاھ ئەردى: مۇبارەك پەي، مۇۋەھھىد مۇسۇلمانى ئادىل ۋە ئاقىل، دىلاۋەر ۋە جەۋانمەرد. بەئزى ئايماق ئانىڭ زەمانىدا پەيدا بولدى. مىسلى: ئۇيغۇر، قاڭلى، قارلۇق، خەلەج، قىپچاق.

ئانداغ رەۋايەت قىلىپ دۇرلاركىم، ئوغۇزخان ئىتبۇراق

ئاتلىغ تورەگە زەفەر تاپتى. ئەرسە ئىتبۇراقنىڭ خىشاۋەندلەرىدىن بىر زەئىفە ئاغىر بوي ئىدى. بىر كاۋاك پۈشدە دەرەختىنىڭ ئىچىگە كىرىپ تەۋەللۇد قىلدى. كۈيۈسى جەڭدە ئۆلۈپ ئىدى. ئوغۇزخان بو زەئىفە بىلە بالاسىنى كوردى. رەھىم قىلىپ ئول گۈدەكنى ئوغۇل قىلىپ ئاناسى بىلە ساقلادى. بۇ تىفلغە قىپچاق ئات قويدى. كاۋاك پۈشدە دەرەختىنى «قىپچاق» دەپدۇرلار.

ئوغۇزخان يەتمىش يىل تەمام مۇغۇلىستان، تۈركىستان ۋە خىتايغە خان بولدى. دەريايى جەيھۇننىڭ بۇ تەرەپى بۇخارا ۋە سەمەرقەند باشلىغ مەملىكەتلەرنى ئالدى. ھەق سۇبھانەۋە تەئالا ئاڭا ئالتە ئوغۇل ئاتا قىلدى. ئەۋۋەل كۈن، ئىككىنجى ئاي، ئۈچىنجى يۇلدۇز، تورتىنجى كوك خان، بەشىنجى تېڭىزخان، ئالتىنجى تاق. ئوغۇزخان نەۋۋەرەمەرقەدەھنىڭ ئالتە ئوغلى شىكارغا بارىپ ئەردى. بىر يا، ئۈچ ئالتۇن ئوق تاپىپ ئاتاسىنىڭ ھۇزۇرىغە كەلتۈردىلەر. ئول يانى ئۇلۇغ ئوغلىغە بەردى. ئوقلارنى كىچىك ئوغلانلارىغە تەفۋىز قىلدى. يا بەرگەن ئۇلۇغ ئوغلانلارىغە بۇزۇق لەقەب قويدى. ئوق بەرگەن كىچىك ئوغلانلارىغە ئۈچ ئوق لەقەب قويدىلار. بۇزۇقنىڭ مەرتەبەسىنى ئۈچۇقنىڭ دەرەجەسىندىن بەلەند تەئيىن قىلدى. ئەيتتىكىم: «يا پادشاھنىڭ ئورنىدا، ئوق ئەلچىنىڭ ئورنىدا» دىب. ئوغۇزخان ئەنارەللاھە بۇرھانەھۇ ئالەمى فانىدىن سەفەر قىلدى. ئۇلۇغ ئوغلى كۈن خان ئاتاسىنىڭ ۋەسىيەتى بىلە قايىم مەقام بولدى.

كۈنخان بەسى ئادىل ۋە دىلاۋەرخان ئىدى. يەتمىش يىل خانلىق قىلىپ، دۇنيادىن سەفەر قىلدى. ئەرسە، ئىنىسى ئاي خان تەختغە ئولتۇردى ۋە يۇرتنى ۋەسئ، خەلقنى مەئمۇر قىلدى. ئايە

خان ھەم ئالەمنى ۋىداغ قىلدى. ئىنىسى يۇلدۇزخاننى، ئەل - ئايماق قۇرۇلتاي قىلىپ خان كۆتەردىلەر. نەچچە مۇددەتتىن كېيىن ۋاپات بولدى، ئەرسە ئوغلى مەڭلى خان خان بولدى. مەڭلى خان بەسى ئادىل ۋە سەخى خان ئىدى. دۇنيادىن رىھلەت قىلدى. ئوغلى تېڭىزخاننى خانلىققا مۇقەررەر قىلدىلار. تېڭىزخان بىسيار باھەشەمەت ۋە پۇرشەۋكەت خان ئەردى. يۈز ئون يىل خانلىق قىلدى. فەۋت بولدى. ئەرسە، ئوغلى ئېلخان خاننى ۋەسىيەتى بىلە خان كۆتەردىلەر. ئېلخان خان ئادىل، ئاقىل جەۋانمەرد، ۋە بەھادۇر ئىدى.

تاتارنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى سېۋىنچ خان تۇر ئىبنى فەرىدۇندىن مەددەت تىلەپ لەشكەرى فەراۋان ئالىپ ئېلخاننىڭ ئۈزەسىگە چېرىك تارتىپ كەلدى. قازايى ئاسمانى سېۋىنچ خان غالىپ كەلدى. ئېلخاننىڭ ئوغلى قىياس، تاغاسىنىڭ ئوغلى تۇكۇز ئىككى زەئىفە ئېلخاننىڭ خىشاۋەندلەرىدىن تىرىك قالدى. بۇ تۆرت تەندىن ئۈزگە كىشى بىر تەرەپ بولدى. بۇ تۆرت تەن ئۆلۈك قاتاردا يېتىپ كېچە ئات تاپىپ قاچتىلار. بارىپ بىر دەرەگە كىرىپ ساكىن بولدىلار. ئول دەرەدە مىۋە بىسيار بار ئەردى. ئول[...] ئەرگنە قۇل دەر ئەردىلەر. خۇدايى تەئالا بۇلارنىڭ نەسلىغە بەرەكەت بەردى. ئول دەرەدىن بىر بولۇپ چىقىپ قەۋمى تاتار بىلە جەڭ قىلىپ، غالىپ كېلىپ، قەدىم يۇرتلارىغە ئىگە بولدىلار.

يۇلدۇز ئىبنى مەڭلى خان ئىبنى تىمور تاش ئىبنى قىياسنى خان كۆتەردىلەر. يۇلدۇزخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئوغلى چوپىنەنى ۋەسىيەتى بىلە خان كۆتەردىلەر. چوپىنەخاننىڭ سۇلبىدىن دۇختەر نېكو خەسال ۋۇجۇدغە كەلدى. [ئالانقۇۋا ئات قويدى.] بىنت چوپىنە خان ئالانقۇۋانى ئەمزادەسى دۇبۇن بايانغە چىقار-

دى. ئىككى فەرزەن دۇبۇن بايادىن ۋۇجۇدغە كەلدى. دۇبۇن بايان ياش ئۆلدى. ئالانقۇۋا خان بولدى. پاكلىك بىرلە مەشھۇر بولدى. بىر كېچە نۇرى تۈڭلۈكدىن تۈشۈپ ئول نۇر بارىپ ئاغزىدىن كىردى. ئالانقۇۋا ھامىلە بولدى. ھەر كېچە ئول نۇر ئاق ئۆينىڭ تۈڭلۈكىدىن كىرىپ يەنە يانىپ چىقار ئىدى. ئالانقۇۋا كورکلۈككە ئەل ئۇلۇسى تەئنە ئاغاز قىلدىلار. ئالانقۇۋا قۇرۇلتايى ئەزىم ئەنگىز قىلدى. سەردار ھەممە ئايماقنى قۇرۇلتايغە ھازىر قىلدى. ئاب - ئاشدىن كېيىن ئالانقۇۋا سوز ئاراغا سالدى. ئەل ئايماقنىڭ ئۇلۇغلارى ئەيتتىلەركىم: «ئەي ئالانقۇۋا ئەۋۋەلدىن سىنى پاك ۋە ئېرىغ، يامان ئىشدىن يىراق بىلۇر ئىدۇك. بۇ ۋەقتدە بى شەۋھەر نۇچۇك ھامىلە بولدۇڭ؟» دېب. ئالانقۇۋا ئۇلارغە ئەيتتىكىم: «سىزلەرنىڭ گۇمانىڭىزلار ئورۇنلۇق. مەن كىچىكىمدىن ئېرىغ ۋە پاكدامەن بولۇپ، ئەمدى نۇچۇك يامان ئىش مەندىن سادىر بولغاي! بىرنەچچە كېچە مېنىڭ قاشىمدا قونۇڭىزلار. تەڭرى تەئالا مېنىڭ ھالىمنى سىزلەرگە مەئلۇم قىلغاي» دېب. ھەر قەۋمدىن ئىككى، ئۈچ مۆتەمەد كىشىلەر ئالانقۇۋانىڭ ئورداسىدا قوندىلار. ئۆينىڭ تۈڭلۈكىدىن نۇرى كىرىپ، ئالانقۇۋا قاشىغە بارىپ يەنە ئەدەب بىلە يانىپ چىقىپ بارادۇر. ئالانقۇۋا سەردار ئايماققە ئەيتتىكىم: «بۇ نۇر ئەۋۋەل كەلگەنىدە ئىچىمگە كىردى، شول نۇردىن ھامىلە بولدۇم» دېب. بارچە ئايماقنىڭ سەردارلارى بۇ سىردىن مۇتتەلى بولۇپ، ئالانقۇۋاغە ئۈزرە ۋە تەقسىر ئەيتىپ تارقاشتىلار.

توققۇز ئاي تەمام بولدى. ئەرسە ئالانقۇۋا كورکلۈك بىر قارىندىن ئۈچ ئوغۇل تۇغدى. ئۇلۇغ ئوغلىغە بۇقۇن قاتغى ئات قويدى. ئىككىنچى ئوغلىغە بوستىن سالچى ئات قويدى. بۇقۇن قاتغىنىڭ

نەسلىدىن قەۋمى قاقىن پەيدا بولدى. پوستىن سالچىنىڭ نەسلىدىن
فەۋمى سالچىيوت پەيدا بولدى. ئۈچىنچى ئوغلىغە ئەبۇ زەنجىر
ئات قويدى. ئەبۇ زەنجىر قائان خۇلاسە ۋە زۇبدەئى فەرزەندانى
ئالانقۇۋا بەلكى ھەممە پادىشاھان ۋە خانان ۋاقىت ئول تۇرۇر.
ئەبۇ زەنجىر قائاننىڭ نەسلىدىن چىڭگىزخان ۋە نىرۇن
پەيدا بولدى. نىرۇننىڭ مەئنىسى «پاك قارىندىن ۋۇجۇدغە كەل-
دى» دىگەن بولۇر. «بارچەدىن نىرۇننىڭ ئېئتىبارى زىيادە بولۇر»
دىيدۇرلار...①

ئەبو زەنجىر قائان ساغداقىنى كۈنىنىڭ زەررەسىگە ئاسىپ
توختار ئەردى. ئەبۇ زەنجىر قائان پادىشاھى قەۋى دەۋلەت
مەردانە ۋە شۇجائ ئىدى. بەسى قەۋم ۋە ئايماقنى ئۆزىگە تابىئ
قىلدى. ئەمىر ئەبۇ مۇسلىم مەرۋىزى بىلە مۇئاسىر ئىدى. ئەمىر
ئابا مۇسلىمنىڭ مۇبارىز پەھلەۋانلىقىنى ئىشىتىپ بىسيار ئارزۇ
قىلۇر ئېردى. مولاقات بولغاي. ئارالىقى دۇر، دەراز [بولغان] ئۈچ-
چۇن مۇلاقات مۇيەسسەر بولمادى. ئەبۇ زەنجىر قائانغە ئەجەل
يەتتى، ئەرسە ئىككى ئوغلى [قالدى]. ئۇلۇغى بۇقاخان، كىچىكى
توقاخان.

چىڭگىزخاننىڭ نەسەبى بۇقاخانغە يېتەدۇر. بۇقاخان ئادىل
ۋە بەھادۇر ئىدى. يۇرتىنى ئاباداڭ، مەملەكەتىنى ۋەسئ قىلدى.
بۇقاخان ئالەمدىن ئۆتتى، ئەرسە، ئوغلى دوتۇم مەتىن خان
بولدى. دوتۇم مەتىننىڭ خاتۇنىنىڭ ئاتى مونۇلۇن ئېردى. مو-
نۇلۇن خاتۇندىن توققۇز ئوغلى بولدى. دوتۇم مەتىن خان ياش
ئالەمدىن ئۆتتى. مونۇلۇن خاتۇن بەسى ئاقىلە كېڭەشلىك ئىدى.

① قولىيازما نۇسخىدا بىر قۇردەك ئورۇن بوش قالغان.

ئوغلانلارنىڭ تەربىيەتى بىلە مۇغۇل ئولوسىنىڭ خالىقىغە مەشغۇل
بولدى. مونۇلۇن خاتۇن داد ئەدىل بىلە يۇرتىنى بەسى ئاباد
قىلدى. مونۇلۇن بىھەد زەردار ۋە پۇر نىئمەت ئېردى. قەۋمى
جەلايىر مونۇلۇن خاتۇننىڭ يورتىغە كېلىپ تابىئ بولدى. ئەمما
ئاچ ئىدى. تاغ پىيازى قازىپ يىدىلار. مونۇلۇن مەنئ قىلدى:
«ئوغلانلىرىم ئات چاپار، چەۋگان ئويىنار يېرىگە خەلەل قىلماڭلار»
دىب. قەۋمى جەلايىر بۇ سوزدىن كىنە تۇتۇپ، مونۇلۇننى سەك-
كىز ئوغلى بىلە غاپىل تاپىپ ئولتۇردى. كىچىك ئوغلى قايدۇخان
خاتۇن ئالغالى بارىپ ئىدى، سالامەت قالدى. ئاغا - ئىنى ۋە
جەمئى ئەھلى ئولۇس قۇرۇلتاي قىلىپ قايدۇخاننى خان كوتەر-
دىلەر. قايدۇخان بەسى بەھادۇر ۋە دىلاۋەر خان بولدى. قەۋمى
جەلايىر ئۆزەسىگە چېرىك تارتىپ ئاتلاندى. قەۋمى جالايىرنىڭ
ئۇلۇغلارىنى ئولتۇردى. ئۆزگەسىنى قۇل ۋە بەند قىلدى.
قايدۇخاننىڭ ئۈچ ئوغلى بار ئىدى. ئەۋۋەل باي سەڭ-
قۇر. ئىككىنچى چەر فەلەنكۇم. قەۋمى تەيجىيۇت ئانىڭ نەسلى-
دىن. ئۈچىنچى چارچىن. قەۋمى سجىيۇت ئانىڭ زورىياتىدىن.
قايدۇخان ئالەمى بىۋەفانى خەيرباد قىلدى. ئۇلۇغ ئوغلى
باي سوڭقورنى جەمئى ئايماق قۇرۇلتاي قىلىپ خان كوتەردىلەر.
مۇغۇل قەدىم بىر يەردە بولغاننى قۇرۇلتاي ئاتايدۇرلار. باي
سۇڭقۇرخان مەملەكەتنى ۋەسئ ۋە خەلقنى ئاباداڭ قىلدى. ئوغلى
تۇمەنەخاننى ۋەلى ئەھد قىلدى. باي سۇڭقۇرخان ۋەفات بولدى،
تۇمەنەخان خان بولدى. خانلىقى بەسى رەۋاج تاپتى. كوپ شە-
ھەرنى ئۆزىگە تابىئ قىلدى.
تۇمەنەخان پادىشاھى ئادىل ۋە قاھىر باھەيبەت ۋە دانىش-
مەند ۋە مۇنەججىم ئىدى. تەكرىتەئالا توققۇز ئوغۇل ئاتا

قىلدى. ئەۋۋەل جاقىبۇنجەشى ھەم دەپدۇرلەر، قەۋمى ئەۋرۇت
ۋە قەۋمى يوناقىن ئانىڭ ئەۋلادى. ئىككىنجى بارىم شىربوقاقەۋمى
نەچۇككى ئانىڭ نەسلى. ئۇچىنجى قاچۇلى، قەۋمى بارلاس
ئانىڭ ئەۋلادى. تورتىنجى سىم قاجيۇن قەۋمى هوركىن ئانىڭ
نەسلى: بەشىنجى بات كەلكى، بورائەت ئايمىقى ئانىڭ نەسلى.
ئالتىنجى قۇبىل‌خان چىڭگىزخانىنىڭ ئۇچىنجى باباسى. يەتتىنجى
ئودۇر بايان، ئايماقى جۇراس ئانىڭ ئۇرۇغى. سەككىزىنجى
بولجەر دوقلان ـ قەۋمى دوغلات ئانىڭ ئۇرۇقى. توققۇزىنجى
خىتاي. ئانى جۇجى باقى ھەم ئاتاپدۇرلار.

قەۋمى سىبوت ئانىڭ زۇررىياتى. تۇمەنەخان ئالەمدىن
سەپەر قىلدى. تەمام ئۇلۇس يىغىلىپ قۇبىل‌خانىنى خان قىلدى-
لار. تۇمەنەخان تىرىكىدا قۇرۇلتاي ئەزىم قىلىپ قۇبىل‌خانىنى
ۋەلى ئەھىد ئېتىپ ئاغا ـ ئىنىسىنى ئاڭا تابىئ قىلدى. «ساڭا
كىم ئەل ئۇلۇس، نۇچۇك تورە ۋە يوسۇن قىلسە ئاغا ـ ئىنالا-
رىڭغە قەۋم خەلقى شۇنداغ يوسۇن قىلسۇنلار» دىب قارار تاپ-
توردي. قۇبىل‌خان بەسى دىلاۋەر ۋە مۇبارىز ۋە مەردانە پا-
دىشاھ ئىدى. خىتاي خانى ئالتاي خانىنىڭ ئەلچىسىنى ئولتۇرۇپ
ياغى بولدى. نىزائ قايىم ئىدى. قۇبىل‌خان بىر تەرەپ بوادى.
ئالتە ئوغۇل قالدى. ئەۋۋەل ئەۋكىن بىر تاق، ئىككىنجى قوتلە
قائان، ئۇچىنجى بەرتان باھادۇر. چىڭگىزخانىنىڭ باباسى ئېرۇر.
تورتىنجى قوتۇقتۇ مۇنكە، بەشىنجى قەدان بەھادور، ئالتىنجى
تۇدان ئوتچەكىن. قۇبىل‌خان ئالەمى فانىدىن ۋىدائ قىلدى. ئەر-
سە، قۇتلە قائان تەختىغە ئولتۇردى. خىتايغە چىرىك بارىپ
ئالتاي خان خىتاي خانىنى زەبۇن قىلىپ ئولجە يەسىر بىسيار
ئالىپ ياندى. قۇتلە قائان دۇنيادىن سەفەر قىلدى. بىرادەرى،

بەرتان بەھادۇرنى جەمىئ ئايماق قورۇلتاي قىلىپ خان كوتەر-
دىلەر. بەسى مۇبارىز ۋە بەھادۇر ئۇچۇن، خان ئاتاماي بەھادۇر
ئات كوتەردى.

تومەنەخان چىڭگىزخانىنىڭ تورتىنجى باباسى ئېرۇر.
مۇغۇل تىلى بىرلە بۇداتودېدۇر. بۇ قۇبىل‌خان چىڭگىز-
خانىنىڭ ئۇچىنجى باباسى ئېرۇر. ئىلىنچىك دەبدۇر: بەرتان بە-
ھادور چىڭگىزخانىنىڭ باباسى ئېرۇر. مۇغۇل تىلى بىلە باباسىنى
ئەبۇكە دېبدۇر. بەرتان بەھادۇرنىڭ ئۇلۇغ خاتۇنى سەۋىنگىل
قوجىن يارقۇت ئايماقىدىن، تورت ئوغلى بار ئىدى. ئەۋۋەل موڭ-
دەر قىتان، ئانىڭ بىسيار ئوغلى بار. بىسيار چىڭگىزخان داستانە-
دا بەيان تابغوسىدۇر. ئىككىنجى ئوغلى نىكون تاشى ئۇرۇركى
قەۋمى نىرون ئانىڭ نەسلىدىن. ئۇچىنجى يەسۇكەي بەھادۇر.
چىڭگىزخانىنىڭ ئاتاسى ئېرۇر.

ئالانقۇۋا كوركلۇك ئانداغ دېدىكىم: «نۇرنىكى خەرگاھ
نىڭ توڭلوكىدىن كىرىپ قاشىمغە كەلدى، باقاچە كوزۇمگە ئانداغ
كۇرۇندىكى، نۇرنىڭ ئاراسىدا سارىغقە مايىل ئەشەلچەشم
يىگىت يانىپ چىقىپ بارادور. تەئەججۇبغە قالدىكى بۇ نۇر ئارا-
سىدا گاھى مۇنداغ سۇرەتلىك يىگىت زاھىر بولادۇر» دېب. ئالان-
قۇۋا چىڭگىزخانىنىڭ سەككىزىنجى جەددەسى ئېرۇر.

يەسۇكەي بەھادۇر شۇبۇ ھەيئەت ۋە پەيكەرلىغ كىشى
ئېردى. سەرىغ شىمن شەھلا چەشم، خوش قامەت، چىڭگىزخا-
نىنىڭ ئاتاسى ئېرۇر. تورتىنجى ئوغلى داريتاي، ئوتچەكىن بەرتان
بەھادۇر ئالەمدىن ئوتتى...................... ① ئىبنى

① قەليازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ جايىدا بىر قۇر ئاق قالغان.

قۇبىلخان ئوغلى يەسۈكەي بەھادۇر چىڭگىزخاننىڭ ئاتاسى
ئىرۇر. مۇغۇل تىلى بىلە ئاتانى ئىچكە دېيدۇر. ئاغا ـ ئىنى
بىسيار مۇغۇل ئولۇسى كېڭەش بىلە خان كوتەردىلەر. يەسۈكەي
بەھادۇر بەسى مەردانە ۋە دىلاۋەر ۋە مۇبارىز تورە ئىدى. خى-
تاي خانى بىلە جەڭ قىلدى، ئانىڭا غالىب كەلدى. ئالتايخاننىڭ
كوپ شەھرىنى ئالدى. قەۋمى تاتار بىلە جەڭ قىلىپ ئانىڭا ھەم
غالىپ كەلدى. يەسۈكەي بەھادۇرنىڭ ئاۋازەسى ۋە شوھرەتى
مەشرىق تەرەفىنى تۇتتى. بىسيار ئايماق مۇتىئ مۇنقاد بولدى.
تارىخقە بەشيۈز قىرق توققۇز يىلى ئىدى، چىڭگىزخان
ۋۇجۇدغە كەلدى. ئولۇن ئىكە دىگەن ئۇلۇغ خاتۇندىن تورت ئو-
غۇل بولدى. ئەۋۋەل تىمۇرچىن ـــ چىڭگىز ئىبارەت ئولدۇرۇر، ئىك-
كىنجى جوجى قىسار، بىسيار مەردانە ۋە دىلاۋەر، باقۇۋۋەت ئىردى.
ئۈچىنجى قاجيۇت، ئەمما ياش دۇنيادىن ئوتتى. ئوغلى ئىلچى.
داي نويان بەسى ئەئيان ۋە مەشھۇر كىشى بولدى. چىڭگىزخان
ۋە ئوكتايخان ئىلچىدايغە خوپ پىش ئامەد قىلۇر ئىردىلەر.
موئتەبەر كورەر ئىردىلەر. تورتىنجى تەمۈكە ئوتچەكىن، بەشىنجى
بىلگۈ تاي نويان. بۇلارنىڭ ۋاقىئەسى چىڭگىزخاننىڭ داستانىدا
بەيان تاپقۇسدۇر. يەسۈكەي بەھادۇر ياش ۋەفات بولدى. تىمۇر-
چىن..................ئون ئۈچ ياشدا قالدى..................①
ئىبنى بەرتان بەھادۇر ئانداغ ئەيتىبدۇرلار كىم: «تەڭرى
تەئالا قۇدرەت كامىلەسى بىلە بىر بەندەسىنى جەھاندار ۋەساھىبى
شەۋكەت ياراتىپدۇر. ئول بەندەسىغە بەلاۋە مىھنەت بىسياز ئىبە-
رىپدۇر. بەلا ۋە مىھنەتتە تولانىمەرسە تەجرىبە ۋە ئازمۇدە

① قولىيازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ يېرىدە بىر قۇر ئاق قالغان.

بولغاي. دەۋلەت ۋە ئىززەتنىڭ قەدر ۋە قىممەتىنى بىلگەي. بەلا
ۋە مىھنەت ئىچىدەكى بەندەلەرنىڭ ئەھۋالىدىن باخەبەر بولغاي.
يەسۈكەي باھادۇر بىسيار ئايماق ۋە قەۋمنى، مىسلى
تەيجىيۇت ۋە تاتار نىرۇنكى ھەممە خىشاۋەندى يەسۈكەي باھا-
دۇر ئىدى. چىڭگىزخان ئون ئۈچ ياشار ئىردى، يەسۈكەي بەھا-
دۇردىن قالدى. ھەممە ئۇرۇق قاياش مۇخالىف بولدىلار ۋە ئەدا-
ۋەتىغە بەل باغلادىلار. تىمۇرچىننىڭ ۋالىدەسى ئۇلۇن ئىكە ھا-
زىمە ۋە ئاقىلە، كېڭەشلىك كىشى ئىدى. فەرزەندلەرىنىڭ تەربىيە-
تىغە مەشغۇل بولۇپ خالىلىق قىلدى. ئەمما يەسۈكەي بەھادۇرنىڭ
تۇققان ۋە جەھەتمەندلەرى چىڭگىزخانغە بەسى جەفالار قىلدى.

بىيت

دەۋلەتدەبەسى دوست جەھەتمەند تولادۇر،
دەۋلەت ياناچە بارچەسى دۇشمەند بولادۇر.

ئۇلۇن ئىكە لوتفۇ ئىھسان بىلە مەدارا قىلدى. بۇ ھەق
تاشۇناسلار چىڭگىزخان بىلەن ئۇلۇن ئىكەنىڭ لوتفۇ ئىھسانىن
ۋە ئەھد ـ پەيمانىن فەراموش قىلىپ ياغىسىغە قوشۇلۇپ، ياغى
بولدىلار. يەسۈكەي بەھادۇر تاتار قەۋمىغە غالىپ كېلىپ، تورە-
سىنى ئۆلتۈردى. ئاتى تىمۇرچىن ئەركە ئىدى.
يەسۈكەي بەھادۇر بۇ چېرىكىدىن كەلسە خاتۇنى ئوغۇل
تۇغدى. تىمۇرچىن ئات قويدى. ئون ئۈچ ياشدا ئاتاسى يەسۈ-
كەي بەھادۇردىن [يېتىم] قالدى، يىگىرمە سەككىز يىلنىڭ ئىچىدە
تىمۇرچىننىڭ باشىغە نى بەلالار كەلدى. قولغە تۈشتى، بەندگە

تۈشتى، ئۇلتۇرغۇنچە خۇداييتەئالا خەلاس قىلدى.

شۇل ۋەقتىدە كەرەيەتنىڭ تورەسى ئۇڭخاندىن ئۇلۇغ پادىشا يوق ئىدى. يەسۇكەي بەھادۇر بىلە دوست ئېردى. تېمۇرچىن ئۇڭخان قاشىغە باردى. ئۇڭخان ھەم فەرزەندىدەك كوردى، تېمۇرچىن ھەم خىزمەتى شايەستە قىلدى. بەسى موھلىكەلەردىن خەلاس قىلدى. ئۇڭخاننىڭ ئوغلى سەنگۇن تېمۇرچىندىن رەشك ھەسەد قىلىپ ئۇڭخانغە يامان بىلدۇردى. ئۇڭخان پىر بولۇپ كوپ كار - بارنى ئوغلى سەنگۇنغە قويۇپ ئىدى. سەنگۇن تېمۇرچىنغە قەست قىلىپ ئۇمەراسى بىلە كېڭەش قىلدى. بىر بېگى خاتۇنىغە ئەيتتىكى: «سەنگۇن تېمۇرچىننىڭ ئۇزەسىگە ياغى بولۇپ بارۇر بولدى» دېب. ئىككى كىچىك ياشلىغ ئوغۇل بۇ بەدكە سۇت ئالىپ كېلىپ ئىدىلار. بارىپ تېمۇرچىن يەئنى چىڭگىزخانغە ئەيتتىلەر. تېمۇرچىن ئاق ئۇي ئالابارگاھنى خالى قويۇپ بارىپ تاغقە يۇزلەندى. ئۇڭخان ئوغلى سەنگۇن بالەشكەرى فەراۋان خالى خىمە ۋە خەرگاھغە تىرى باران قىلدى. مەئلۇم بولدىكى خىمە ۋە خەرگاھ خالى، ئۇڭخان خىجىل بولۇپ كەينىدىن باردى. چىڭگىزخانغە يەتتى. سەخت جەڭ بولدى تاشامغە. ھەر ئىككى لەشكەر كېچە بولدى، يانىپ تۈشتىلەر. چىڭگىزخان تۈشكەن يېرىگە ئوت قالاپ رەۋان بولدى. بالجۇنە دىگەن چەشمە ياقاسىغە تۈشتى.

ئۇڭخان ياندى. چىڭگىزخان جەڭدە بار كىشنى خەت قىلىپ ئىنئام ۋە ئېھسان ئەتە قىلدى. تورت مىڭ ئۈچيۈز كىشى [ئىدى]. ئۇل ئىككى ياش ئوغۇل سەنگۇن بىلە ئۇڭخاننىڭ قەستىنى خەبەر ئەيتتى، ئۇلارنى دارخان قىلىپ ئۇمەرائە قاتارىغە ئالدى. چىڭگىزخاننىڭ ئىنىسى جوجى قىسارنى ئۇڭخاننىڭ لەشكەرى غارەت قىلىپ ئىدى. چىڭگىزخان ئۇڭخانغە «جوجى قىساردىن» دېب

ئەلچى ئىبەردى: «جوراس ئايماقىدىن قالبۇدار ئاتلىغ خان ئاتاغە ئەرز ئۇلگى، خانىمانىمنى لەشكەر غارەت قىلدى. ئاغام چىڭگىزنى تاپالمادىم. باش ئالىپ يىراق كېتىپدۇر. خانىمانىمنى ئەگەر ياندۇرۇپ بەرسەلەر، جان بەدەندە بار، يارلىغ ئىشتىپ كۇچ پۇسەندىدە بەجا كەلتۇرۇپ ئىتائەت قىلسام» دېب. ئۇڭخانغە ئەجەپ خۇش كېلىپ غافىل بولدى. ئەلچىنىڭ ئارقاسىدىن چىڭگىزخان ئۇڭخاننىڭ ئۇزەسىگە چېرىك ئاتلاندى. ئۇڭخان «چىڭگىز يىراق» دېب غافىل ئىدى. بالايى ناگىھان يەتتى.

قاتتىغ جەڭ بولدى. چىڭگىزخان غالىپ كەلدى. ئۇڭخان ئوغلى سەنگۇن باسرۇق بولدى. ئۇڭخان قاچىپ بارغۇچە تاياڭخان نايماننىڭ ئىككى ئۇمەراسى قاراۋۇل ئىدى، بىرىنىڭ ئاتى قورى باسوجۇ، يەنە بىرىنىڭ ئاتى تاتىك سال. ئۇڭخاننى [بۇ ئىككىسى] ئۇلتۇرۇپ باشىنى تاياڭخانغە ئالىپ باردى. ئوغلى سەنگۇن قاچتى، تاياڭخان بۇ ئىككى بەگنى سەرزەنىش ۋە ئەيىب قىلدى: «ئۇڭخان بەسى ئۇلۇغ ۋە قەرى خان ئىدى. تىرىك ئالىپ كەلمەك لازىم ئىدى. يامان ئىش بولۇپدۇر» دېب پىسەند قىلمادى. ئۇڭخاننىڭ باشىنى كۇمۇش بىلە قاپلاپ نەچچەند مۇددەت تەخت ئۇزە يانىدا قويدى. سەنگۇن قاچىپ بارغۇچە تولا بولانچىلىق قىلدى. قىلىچ قارا ئاتلىغ ئۇمەرائە ئولتۇردى، خوتەن بىلە تۇبەتنىڭ ئاراسىدا. شۇل شەۋكەت ۋە ئەزەمەت بىلە كەرەيەتنىڭ دەۋلەتى ئاخىر بولدى. جەمى ئايماق قۇرۇلتاي قىلىپ چىڭگىز ئات قويۇپ، توققۇز پايەلىغ ئاق توغ راست قىلىپ خان كوتەردىلەر: «مۇندىن سوڭ تېمۇرچىن دىمەي، چىڭگىزخان دىسۇنلەر» دېب. ئۇڭخانغە تابىئ ئەل-ئايماقنىڭ بەئزىسى چىڭگىزخانغە تابىئ بولدى ۋە بەئزىسى قاچىپ تاياڭخان نايمانغە قوشۇلدى. تاياڭخاننى

ۋەسۋەسە قىلىپ چىڭگىزخاننىڭ ئۆزەسىگە ئاتلاندىلار.

بۇ خەبەر چىڭگىزخانغە يېتىپ ئۇتىرۇ ئاتلانىپ جەڭ سەخت بولدى. جۇراس ئايماقىنىڭ تورەسى جامۇقە جىجاڭ مەكرەيەت ئايماقىنىڭ ئۇلۇغى توقابەگ كەرەيەت ئايماقىنىڭ ئۇلۇغى ئەلىن تايشى يەنە ھەم بەسى ئايماق تاياڭخانغە ئىتائەت قىلىپ ئىدىلار. بۇ جەڭدە تاياڭخانغە زەخىم مۇنكەر بولدى. بىتاقەت بولۇپ بىر يەرگە تۈشتى، ئۇلكى ئوڭخان باسروق بولغاندا تاياڭخانغە قوشۇلغان ئۇمەرالار ھەممە قاچىپ كەتتىلەر. تاياڭخان بەدھال بولۇپ ياتىپ ئىدى. ھالا ئۇلۇغ ئۇمەراسى بار ئىدى، ئاتى قۇرى باسۇچۇ دىب، يەنە ئۇچ ئۇمەراسى ھەم ئۇلۇغ ئىدى. [قارىسا] خان ياتىپدۇر.

[ھېلىقى ئىمىر]: «بىر سوز ئەيتاي، قوپسۇن، جەڭ قىلالى ئۇلكى، پىتنە - فاسادنى باشلاغانلار قاچتى. ياتىپ ئولگۇنچە جەڭدە ئولەلى» دىب. قۇرى باسۇجۇ تاياڭخانغە ئەيتتىكى: «ئەي خان، دۇشمەن باش ئالغالى كەلدى، قوپماق كېرەك» دىب. تاياڭخاندىن جەۋاپ ئېشىتمەدى. يەنە قۇرى باسۇجۇ ئۇمەرالارغە ئەيتتىكىم: «مېنىڭ بىر سوزۇم بار، ئەيتاي، غەيرەت قىلىپ قوپغاي» دىب، ئەيتتىكى: «ئەي خان، مەھبۇبۇڭ كورباسون ياسىنىپ كېلىپدۇر، ساڭا مونتەزىر تۇرۇپدۇر» بۇ مەرتەبە ھەم خان ھىچ جونبىش قىلمادى. قۇرى باسۇجۇ يىغلاپ ئەيتتىكىم: «ئەي ئۇمەرالار ئەندەك مەقدۇر بولسا ئېردى، خان ھەركەت قىلۇر ئېردى. ئانىڭ ئولۇگىنى كورگۇنچە بىز ئاندىن ئىلگەرى كېتەلى» دىب، جەڭگە مەشغۇل بولدىلار. چىڭگىزخان كىشى ئىبەردى: «تۇز ھالاللادىلار، ماڭا كىرسونلار، تاياڭخاندىن ياخشى پەش كېلەي» دىب. بۇ بەگلەر دەشنام قىلىپ ئەيتتىلەركىم: «تاياڭخاندىن

كېيىن قالغۇچە مىڭ مەرتەبە ئولگەن ياخشى» دىب. جەڭ قىلىپ قەتل تاپتىلار.

چىڭگىزخان ئاغا - ئىنىسىغە ۋە ئۇمەرالارىغە ئەيتتىكىم: «كىشىنىڭ بۇلاردەك ئەقدەلىك نەۋكەرى بولسە ياغىدىن ھىچ غەمى بولۇرمۇ» دىب، پىسەند قىلدى. تاياڭخان نايماننى ئالىپ يۇرتىغە مۇتەسەررىف بولدى. يەنە جەمئى ئاغا - ئىنى ۋە ئەھل ئۇلۇس قورۇلتاي قىلىپ، «چىڭگىزخان» ئات قويۇپ باشىدىن خان كوتەردىلەر. شەۋكەتى ئەزىم پەيدا بولدى. ئۇلكى فىتنەغە مايىل ئىدى، تاياڭخاننىڭ ئىنىسى بار ئىدى، بۇيرۇق خان دىب. ئاڭا قاچىپ باردىلار. كوپ ئايماق چىڭگىزخانغە ئېل بولۇپ مۇتىئ ۋە مۇنقاد بولدىلار. تاياڭخان بىر تەرەف بولدى. چىڭگىزخان با ئەزەمەت ۋە شەۋكەت مەكرەيەتنىڭ تورەسى ئۇستۇنىگە چېرىك ئاتلاندى. مەكرەيتنىڭ تورەسى توقەبەگ قاچىپ بۇيرۇق قاشىغە باردى. بۇيرۇق خان تاياڭخاننىڭ ئىنىسى ئىدى. ئەمما ئوزىچە خان ئىدى. ئوڭخان كەرەيەتنى ۋە تاياڭخان نايماننى بائىس بولۇپ چىڭگىزخان بىلە ياغى قىلغان ئايماق ۋە قەۋم بۇيرۇقخانغە قوشۇلدى. مەكرىيەتنىڭ ئايماقىنىڭ نىسپىنىڭ ئۇلۇغى دايراۋسۇن دىگەن قىزى قۇلان خاتۇننى چىڭگىزخانغە ئاتاپ ئون سەككىزمىڭ ئايماقنى باشلاپ كۇرۇنۇشكە كەلدى. چىڭگىزخان بۇ قەۋمنىڭ ئوزەسىگە دارۇغە قويۇپ، بۇيرۇقنىڭ ئوزەسىگە چېرىك بارماق كېڭەشىدە ئىدى. «تاڭغۇت ئايماقى ياغى بولدى» دىب خەبەر بولدى. تاڭغوتنى قاشىن ھەم دەپدۇرلار. تورەسىنىڭ ئاتى شىدۇرقۇ، ئونبەش لەك لەشكەر - چېرىكى بار. چىڭگىزخان يورغول نويان بىلە جىمتاينى، بۇرۇنغار چېرىكنى بۇيۇردى. بۇ ئۇمەرالار ئىككى ئۇلۇغ شەھەرنى ئالىپ، بىرىنىڭ ئاتى سىلكى يە-

تەبىرىنىڭ ئاتى كەلەكلۈشى، شىدۇرقۇنى چىڭگىزخانغە ئەل قىلىپ ياندىلار. بۇيرۇق خاننىڭ قەستىدە چېرىك ئاتلاندى.

چىڭگىزخانغە خۇدايىتەئالا يار بولدى. بۇيرۇق خان شىكاردا ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ قاراۋۇل كىشىسى بى دەردسەر تۇتۇپ ئولتۇردى. چىڭگىزخان بۇيرۇق خاننىڭ ئەھل - ئۇلۇسىنى ۋە مەملەكەتىنى ئالدى. توقا بەگ مەكرەيەت تاياڭخاننىڭ ئوغلى قاچىپ بارىپ ئېرتىش دىگەن مەۋزەئىدە ساكىن بولدىلار. چىڭگىزخان توقا بەگ مەكرەيەت بىلە كۈشلۈك خان نايمان قەستىدە چېرىك ئاتلاندى. شول مەھەلدە ئومەرائى قىرغىز ئەلچى ئىبەرىپ ئىتائەت قىلدى، پىشكەش بىر ئاق شوڭقار باش قىلىپ تانسوق بىسيار ئىبەردى. چىڭگىزخان ھەم ئەلچى ئومەرائى قىرغىزنى خۇشدىل ياندۇر[دى]. ئېرتىش يولىدا قەۋمى ئويرات ئۈستۈنگە ــــ ئويرات ئايماقىنىڭ ئولۇغى قوتۇقبەگ پىشكەش قەراۋان ئالىپ كورۇنۇشكە چىقتى. چىڭگىزخانغە [يول] باشچى بولۇپ توقا بەگ بىلە كۈشلۈكنىڭ ئۈزەسىگە يەتكۈردى. قاتتىغ جەڭ بولدى. توقا بەگ ئۆلدى، كۈشلۈك قاچىپ كەتتى. توقا بەگ بىلە كۈچلۈك [نىڭ] يۇرتىغە مۇتەسەررىف بولدى.

ئول زەماندا تۈركىستان قارا خىتاينىڭ قولىدا ئىدى. قارا خىتاينىڭ [خاننى] گورخان دەر ئېردىلەر. يەئنى ئاندىن ئۇلۇغ پادشاھ يوق [ئەردى.] گورخاننىڭ پايتەختى بالاساقۇن ئىدى. كېيىن موغۇل ئالمالىق [دىب] ئاتادى. ئۇيغۇرنىڭ تورەسى ئىدىقۇت گورخانغە كامال ۋافىر خىراج بېرۇر ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ شەۋكەت ۋە ئەزىمەتىنى ئىشىتتى. گورخاننىڭ قويغان شەھنەسىنى ئولتۇرۇپ چىڭگىزخانغە تابىئ بولدى. گورخاننىڭ ئىدىقۇت ئولتۇرگەن شەھنەسىنىڭ ئاتى شۇكەم ئىدى. گورخانغە خارەزم پادى-

شاھى سۇلتان مەھمۇد ئوتتۇزمىڭ مىسقال ئالتۇن بېرۇر ئىدى. سەمەرقەند پادشاھى ئەفراسىياب نەسلىدىن سۇلتان ئوسمان مالى ۋافىر گورخانغە بېرۇر ئىدى. گورخان بەسى ئۇلۇغ پادشاھ ئىدى. توققۇز ياشىدا خان بولدى. توقسان بەش يىل پادشاھلىق قىلدى. كۈشلۈك خان گورخان قاشىغە باردى. كۈشلۈك كوتەچى بولۇپ، بىر كوتەچىسىنى [كۈشلۈك] دىب، ئىچكەرى كىيۈردى. گورخاننىڭ ئۇلۇغ خاتۇنى كۈشلۈكنى تونۇپ ئەيتتى: «پادشا تاشقارى كوتەچى ئىچكەرى ئولتۇرۇرمۇ؟» دىب، كۈشلۈكنى چىرلاپ كىردىلەر. گورخاننىڭ كۈيسۇ خاتۇنىدىن بىر قىزى بار ئىدى. كۈشلۈك خانغە ئاشىق بولدى. كۈشلۈك خان بەسى ساھىبجەمال ئىدى. گورخان قىزىنى كۈشلۈك خانغە بەردى.

ئەلقىسسە، چىڭگىزخان خىتاي ئۈزەسىگە چېرىك ئاتلاندى. ئالتاي خان خىتاي خانى مالى بىسىيار نەھايەت [بىلەن] قىزىن ئىبەردى. چىڭگىزخان خىتاينىڭ شەھرى نەمكىنىڭ، چىڭدو دىگەن ئىككى ئۇلۇغ شەھرىنى ئالىپ ئالتاي خاندىن خىراجى بىنەھايەت ئالىپ ياندى. كۈشلۈك خان گورخاننىڭ ئەرزىگە يەتكۈردى: «مېنىڭ ئەھل - ئۇلۇسۇم ئىدىقۇتتارلىق ۋە بەش بالىق ھۇدۇدىدا سەرگەردان ۋە پەرىشان ئېرمىش. چىڭگىزخان خىتاي مەملەكەتىغە مەشغۇلدۇر. مەن بارىپ ئەھلى - ئۇلۇسۇمنى يىغىپ خىزمەت بولسا خىزمەتكە كەلسەم» دىدى. گورخان مەرد، دەۋلەتمەند ئىدى. ساددەلىك قىلىپ كۈشلۈك غەددارغە رۇخسەت بەردى.

سۇلتان مەھمۇد خارەزم شاھ قەۋى ھال بولدى. غۇر ۋە غەزنە خىراسان ساف بولدى. گورخان كافىرغە خىراج بەرمەك گىران كەلدى. كۈشلۈكغە ئەلچى ئىبەردى، ئەيتتىكى: «مەغرىب تەرەپىدىن مەن بولاي، مەشرىق ھۇدۇدىدىن كۈشلۈك خان بولسۇن،

ئەگەر مەن ئىلگىرى بارىپ ئالسام گورخاننىڭ ۋىلايىتىدىن ئال-
يالىقچە ماڭا بولسۇن. ئەگەر كۈشلۈك ئىلگىرى كېلىپ ئالسا
زاكەت ۋە خوجەندىغىچە كۈشلۈككە بولسۇن. چۈنانكىم گورخان
پىرى زەئىپ بولۇپدۇر. مەشرىق تەرەپدەكى ئۇمەراسى چىڭگىز-
خانغە مايىل ئېرۇر» دېب. كۈشلۈك گورخاننىڭ ئۈزەسىگە كەل-
دى. گورخان ياۋۇق كىشىلەرى بىرلە ئوترۇ چىقىپ جەڭ قىلدى.
گورخان غالىب كەلدى. كۈشلۈك يەنە لەشكەر تەرتىپ قىلىپ
يەنە موقاتىلە قىلدى. گورخان غافىل ئىدى.
كۈشلۈك غالىب كەلدى. گورخاننىڭ مەملەكەتىغە مۇتەسەررىف
بولدى. گورخان بۇ غەم - غۇسسەدىن جان بەقابىزى ئەرۋاھغە
تاپشۇردى. يۈز ئالتە ياشدا ئىدى، دۇنيادىن ئۆتكەندە. كۈشلۈك
قاراختاينىڭ مەملەكەتىنى ئالدى. زۇلۇم ئاغاز قىلدى. خۇدايى
تەئالانىڭ بەندەلەرى دۇئا قىلدىلار. مۇسۇلمانلارنىڭ دۇئاسى مۇس-
تەجاب بولدى. چىڭگىزخان خىتايدىن فارىغ بولدى. كۈشلۈك
چىڭگىزخاننىڭ سەۋلەتىدىن قورقۇپ بەشبالىق بىلە كۇچا[غە]
كەلدى. تورت يىل كۇچادا بولدى. چىڭگىزخان خىتاينى، تاڭ-
غۇتنى ساف قىلدى. كۇچادىن قاچىپ كاشقەرغە كەلدى. «شىدەرقۇ
تاڭغۇت تورەسى يەنە ياغى بولدى» دېب خەبەر بولدى. چىڭ-
گىزخان يەنە ئاڭا موقەييەد بولدى.

كۈشلۈك غەددار نابىكار چىن[غە] باردى. خوتەن شەھ-
رىدە مۇنادى قىلدۇردى: «ھەر ئالىم ۋە ئىمام، بۇزرۇكۋاركى
بار، ھازىر بولسۇن!...» دېب.

ئۈچ مىڭدىن زىيادە ئىمام ۋە ئالىم ھازىر بولدىلار. پېش-
ۋايى ھەممە ئۇلۇما — ھەزرەتى ئىمام ئەلائۇددىن مۇھەممەد
خوتەنى قەددەسە سىررەھۇ [ھەم كەلدىلەر]. كۈشلۈك كافىر،

فاجىر ۋە فاسىق ئەيتتىكى: «ئىككى ئىشنىڭ بىرىسىنى ئىختىيار
قىلىڭلار: يا تەر[سا] بولۇڭلار، يا جەلا تاقاپ بوتغە سەجدە قىلىڭلار.
بۇ ئىككىسىنىڭ بىرىنى قىلمىساڭلار سىياسەتى بەلىغ قىلىپ گۇنا-
گۇن ئازاپ بىلە ئۆلتۈرۈرمەن! ئەگەر كىشىنىڭ بەھىس ۋە مو-
نازىرەسى بولسا مەندىن قورقماي قىلسۇن» دېب. ھەزرەتى ئىمام
ئەلائۇددىن مۇھەممەد قەددەسە سىررەھۇ ھەق گۈيلۈققە بەل باغ-
لادى. شاھادەتگە قەرار بېرىپ ئىماملارنىڭ ئاراسىدىن قوپۇپ
كۈشلۈك قاشىغە كېلىپ ئولتۇردىلار. ئول كافىرى فاجىر بىلە
مونازىرە ئاغاز قىلدىلار. ھەق باتىلغە غەلىبە قىلدى. ھەزرەتى
ئىمام ئەلائۇددىن مۇھەممەد قەددەسە سىررەھۇ كۈشلۈكنى مۇلزەم
قىلدىلار. ۋە كافىرى بىشەرم ھەزرەتى [مۇھەممەد]سەللەللاھۇ ئەلەيھى
ۋەسەللەم بارەلەرىدە ناسەزا ئەيتتى. ھەزرەتى ئىمام ئەلائۇددىن
مۇھەممەت قەددەسەسىررەھۇ كافىرى فاسىقنى دەشنامىقەبىھ قىلىپ يۈزىگە
تۈكۈردىلەر. ئول نابىكار [كۈشلۈك] ئىمامئەلائۇددىننىتۇتتۇرۇپ چا-
ھارمىخ قىلىپ، قىيىن بىلىلە ئۆلتۈردى. ھەزرەتى ئىمامنى مەدرەسەلە-
رىنىڭ ئالدىدا چارمىخ قىلدى. ئىمام ۋەسىيەت قىلدىلار: «ئەي
مۇسۇلمانلار، سەبر قىلىڭلار! دۇنيانىڭ ئازابى پات ئۆتەر، ئاخى-
رەت ئازابىدىن قورقۇڭلار! دىنى مۇھەممەدىدىن يانماڭلار!» دېب.

كۈشلۈك ھەزرەتى ئىمام ئەلائۇددىن خوتەنى باشلىغ ئۈچ
مىڭدىن زىيادە ئۇلۇما ۋە ئىماملارنى قەتلى قىلدى. بۇ خەبەر چىڭ-
گىزخانغە يەتتى. جەبە نويانىنى، لەشكەرى فاراۋان بىلە بۇي-
رۇدى، كۈشلۈكنىڭ دەفئىغە. بۇ مەھەلدە كۈشلۈك كاشقەردە
ئىدى. مۇسۇلمانلاردا ئىختىيار يوق ئىدى. جەبەنويانىنىڭ خەبەرىنى
ئىشىتىپ كۈشلۈك قاچتى. جەبەنويان دەرەئى سېرىغقولدا

يىتىپ كۇشلۇكنى ئۆلتۈردى. جەبە نويان مۇنادى قىلدۇردى: «ھەركىم، ھەر كىشى ئۆز دىنى ۋە ئادىتى بىلە بولسۇن، كىشىگە كىشى تەئەررۇز قىلماسۇن» دىيب.

ھەركىمەرسە مىللەتى ھەنىق ۋە دىنى شەرىق مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمگە ئىپتىراز قىلدى، پات - پورسەتدە نىست — نابۇد بولدى. تا قىيامەت ھال مۇنداغ بولۇر. ھەر كىشىكىم تەقۋىيەت شەرئى مۇھەممەدى قىلۇر، سەللەللاھو تەلەيھى ۋەسەللەم دەۋلەتى باكەمال ۋە ئۆمرى دەراز نەسىپ بولۇر. مۆئجىزە ھەزرەتى مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم.

ئەلقىسسە، چىڭگىزخان تەمامى ۋىلايەتى مەشرىقكە — مەملەكەتى خىتاي، ئالمالىق، مەملەكەتى ئۇيغۇر، تاتار، مەملەكەتى قارا خىتاي ۋە قارا قورۇمدىن تا مەملەكەتى كاشقەرغىچە چىڭگىزخانغە سافى بولدى.

[چىڭگىزخان بىلە] خارەزم شاھنىڭ نىزائى

چىڭگىزخاننىڭ ئىران ۋە تۇراننى [7] ئالغانى خارەزم شاھلارنىڭ نىكبەتى

بۇخارا سەمەرقەنددىن تىجارەت سەۋدا ئۈچۈن چىڭگىزخاننىڭ ئورداسى قارا قۇرۇمغە باردى، بۇ ئۈچ سەۋداگەر ئىدى. مەتائىغە قىممەت بەھا قىلدى. چىڭگىزخان بۇ سەۋداگەرلەرنى خەزىنەگە كىيۈردى ۋە ئەيىتتى: «بۇ سەۋداگەرلەر بىزنى سەھرايى، ھىچ مەتائ كورمەگەن خىيال قىلدى. شول سەبەبدىن خەزىنەگە كىيۈردۇم، كوردۇڭلەرمۇ؟! مەتائ مۇنداھەم بارمۇ؟» دىدى.

يەنە سەۋداگەرلەرگە بۇيرۇدى: «مەتائىڭنى قىممەت قىل!» دىيب.

سەۋداگەرلەر قىممەت قىلغالى ئۇنامادى، «ھەزرەتى پادىشاھغە ئاتاپ ئالىپ كەلدۇك» دىيدىلار. چىڭگىزخانغە خۇش كەلدى. چۇقەرغە ئالتۇن باش، بوزگە كۇمۇش باش بۇيرۇدى. بەزى [لەر]: «باش — بەشيۈز مىسقال» دەپدۇرلار.

چىڭگىزخان: «تەمامى مۇغۇلستان ۋە تۇركىستان مەملەكەتى، خىتاي ۋە قارا خىتاي ماڭا سافى بولدى. ئىران ۋە بەزى تۇران سولتان مۇھەممەد خارەزم شاھدا. بىز ياخشى بولساق، ئارادا ئەلچى يۇرسە، مەملەكەت ئاباد بولسۇن. ئاندا يوق نەمەنى بۇ تەرەپتىن ئالىپ بارسۇن، مۇندا يوق نەمەنى ئول تەرەپتىن ئالىپ كەلسۇن» دىيب، ئۈچ كىشىنى ئەلچى قىلدى. بىرىنىڭ ئاتى مەھمۇد خارەزمى، يەنە بىرىنىڭ ئاتى ئەلى خوجەبۇخارى، يەنە بىرىنىڭ يوسۇف ئوتراري. بۇ ئۈچ كىشىنى بوسەۋداگەرلەرگە قوشتى. شەھزادەلەرگە ۋە ئوردالارىغە ۋە ئۆمەرالارىغە بۇيۇردىكىم: «سەۋداگەر ئىبەرىڭلەر. تانسۇق نىمە ئالىپ كەلسۇن» دىيب. يۈز ئەللىك كىشىنى جابدۇپ قوشتىلار. يورت [دىن] يۈز ئەللىك مۇسۇلمان ئەنۋالى فەراۋان ئالىپ يولغا كىردىلار. بۇ ئەلچىلەر بىلە ئوترارغە ئوترۇ كەلدىلەر. ئىنالچۇق ئاتلىغ سۇلتاننىڭ ۋالىدەسىغە خىيشاۋەندە ئىدى. ئىنالچۇققە قايىرخان ئات بىرىپ ئىدى.بۇ قايىرخان بەسى شەۋكەت ۋە ھەشەمەت پەيدا قىلدى، غورۇر ۋە نەخۋەتئەزھەد زىيادە زوھۇر تاپتى.بۇ سەۋداگەرلەرنىڭ ئاراسىدە بىر ھىندۇزادە تۇججار بار ئىدى. بۇ قايىرخانغە قەدىم ئاشنائىدى. قايىرخان دىمەي، ئىنالچەق دىيب خىتاب قىلدى. قايىرخانغە بەسى يامان كەلدى ۋە يەنە مالى بىنەھايەت ئىدى. مەردىكى بەدنەفىس بۇ ئەمۋالىدىن تەمەئ

قىلدى، موللالاردىن فەتىۋا تىلەدى. «جەمائەتنى كافىرغا ئىتائەت قىلىپ جاسۇس بولۇپ كېلىپدۇر» دېب، مۇللالار پەتىۋا پىتىپدۇر: «مۇسۇلمانىكى، دىن دىلىنى كافىرغا بېرىپ جاسۇس بولسا، مالى، خۇنى ھەلال» دېب.

قايىرخان ئەلچىلەر بىلە تۇججارلارنى زىندانغا سالىپ سۇلتان مۇھەممەد خارەزم شاھغا ئەرزداشت ۋە فەتۋالارنى ئىبەردى. سۇلتان خارەزم شاھ ئەرەقدە مەست بولۇپ ئولتۇرۇپ ئىدى. خىيال ۋە فىكىر قىلماي بىموجەررەدى فەتۋا دىگەن بىلە مۇنچە مۇسۇلمانلارنى قەتلگە مەھكۇم قىلدى. بۇ تورت يۈز ئەللىك كىشىدىن بىر مۇسۇلمان زىندانغا سالغۇچە قاچىپ بىر يەردە ياتىپ ئىدى. ھەمراھلارنىڭ ئۆلۇم خەبەرىنى ئېشىتىپ قاچىپ چىڭگىزخاننىڭ ئورداسىغا باردى. چىڭگىزخان بۇ ۋاقىئەدىن خەبەردار بولدى. بەسى مۇتەئەللىم بولۇپ بىر پۈشتەغا چىقتى. بوينىغا پوتەسىنى سالىپ ئۈچ كېچە - كۈندۈز يىغلاپ ئەيتتىكىم: «ئەي خۇدايى بۇزۇرگ ۋە ئەي تەڭرى جاۋىد ساڭا بۇ ۋاقىئە مەلۇم. مۇپتەدائى فىتنە ۋە فاساد كىم بىگۇناھ بەندەلەرنى نىست-نابود قىلادى، مەن زەئىف بەندەڭگە قۇۋۋەت بەرگىل» دېب. ئۈچ كېچە - كۈندۈزدىن كېيىن ئەسەرى موناجات چىڭگىزخانغا زاھىر بولدى. پۈشتەدىن خوشھال ۋە خۇررەم يانىپ تۈشتى. ئۇمەرالەرغا ئەيتتىكىم: «تەڭرى جاۋىد ماڭا قۇۋۋەت بەردى. چېرىككە جارچى بۇيۇرۇڭلار» دېب. ئۇمەرالەر چېرىكنى جەمئىگە جارچى يىبەردىلەر. چېرىك تەييار بولدى.

تارىخقە ئالتە يۈز ئون ئالتە ئىدى، چىڭگىزخان سۇلتان مۇھەممەد خارەزمشاھنىڭ ئۈزەسىگە چېرىك ئاتلاندى. شول مەھەلدە چىڭگىزخان سىبوداي بەھادۇر، قوتۇجار بەھادۇرنى باش

قىلىپ قۇدۇ دىگەننىڭ ئۈستۈنىگە بۇيرۇپ ئىدى. قۇدۇ دىگەن مەكرەيەت تورەسىدىن ئىدى. بۇ ئىككى سەردار ئون مىڭغا ياۋۇق كىشى بىرلە قۇدۇ بىلە جەڭ قىلدى. قۇدۇ باسرۇق بولدى. كوپ كىشى ئولدى. شول ھالەتدە خارەزم شاھ يەتتى. بۇ مەجرۇھلەردىن بىرى تىرىك ئىدى، خەبەر سوردى. ئەيتتى: «چىڭگىزخاننىڭ چېرىكى شۇبۇ شەھرىمىزنى ئالىپ تورەمىزنى ئولتۇرۇپ كەتتى» دېب. سۇلتان مۇھەممەد خارەزمشاھ كەينىدىن تۇرۇپ يەتتى. سىبۇداي باھادۇر بىلە قوتۇجار باھادۇر ئەيتتىلەركىم: «بىزنى چىڭگىزخان يەنە خىزمەتكە ئىبەرىپ ئىدى. سۇلتان خارەزم شاھ ئەل بولادۇر، رۇخسەتى جەڭ يوق» دېب. سۇلتان خارەزمشاھنىڭ دەۋلەتى يانىپ ئىدى. بۇ مەئقۇل سوز مەئقۇل بولمادى. جەڭ ئاغاز قىلدى. مۇغۇل چېرىكى ناچار جەڭ قىلدى.

سۇلتان مۇھەممەد خارەزم شاھنىڭ شەۋكەتى شۇنداغ قەۋى ئىدىكى ئەندەك سەيىر ئۈچۈن ئاتلانسا يۈز مىڭ كىشى ھەمراھ ئىدى. ھەر كۈنى نەۋبەتىگە يەتمىش ئالتۇن ۋە كۈمۈش نەققارە چالدۇرۇر ئىدى. بۇ ئەندەك مۇغۇل چېرىكى سۇلتان مۇھەممەد خارەزم [شاھ] غە غالىپ كەلدى. سۇلتان قولغا تۈشكۈچە ئۇلۇغ ئوغلى سۇلتان جەلالىددىن مىڭبورى بەسى بەھادۇر يىگىت ئىدى. ئاتاسى خارەزمشاھنى بۇ موھلىكەدىن خالاس قىلىپ جەڭ قايىم بولدى. كېچە ھەر ئىككى لەشكەر تۈشتى. مۇغۇل چېرىكى ھەر يەردە ئوت قالاپ قويۇپ قەرار قىلدى. ئەرتەسى خارەزم شاھ [غە] مەلۇم قىلدى، يانىپ كېتىپدۇر. خارەزم شاھ بەسى قورقتى. مال ۋە جاندىن ئىلىك يۇدى.

ئوغلى سۇلتان جەلالىددىن مىڭبورى ئەيتتىكىم: «ئەي

پەدەری بۇزرۇكۋار سىزنىڭ مەردانەلىكىڭىز بارچە ئالەمغە مەشـ
ھۇر ۋە رەۋشەن. ھەمە سائەت تورت لەك چېرىك تەييار ۋە
ھازىر، كافىر بىلە جەڭ قىلالى، ئىراق ئەزاربەيجانغە كىشى
چاپدۇرۇپ چېرىك يىغالى» دېب. سۇلتان قەبۇل قىلمادى. ئوتـ
رارغا قايىرخان ھاكىم ئىدى، يىگىرمە مىڭ لەشكەری بار ئىدى.
سۇلتان مۇھەممەد ئون مىڭ كىشىگە خاس ھاجى قاراچەنى باش
قىلىپ قويدى. خوجەند ۋە فىناكەتكە ئوتتۇزمىڭ لەشكەر [بىلەن]
تومۇز مەلىكنى باش قىلىپ قويدى. بۇخارانىڭ ئەللىك مىڭ چېـ
رىكى بار ئىدى. ئوتتۇزمىڭ كىشى ئەمىر ئىختىيارىددىن كۇشلىنى
ئەلى ساھىپكى ئايىتاياجخان مۇقەللەب ئىدى. بۇ ئومەرالارنى
باش قىلىپ بۇخاراغە قويدى. سەمەرقەندنىڭ ئوز كىشىسىدىن
باشقە يۈز مىڭ لەشكەر [بار ئىدى]. سۇلتاننىڭ تاغاسى تاغانـ
چاقنى ھىسامىدىن مەسئۇدنى ئومەرائى غور ھەزمىلنى باش قىلىپ
سەمەرقەندكە قويدى. بەلىغ [گە] كەلدى. ئوغلى سۇلتان جەلالىد
دىن مىڭبورى ئەرز قىلدى: «ئەي پەدەر، سىز يىگىرمە يىل
مەردانىلىق بىلەن ياغى باسىپ پادشاھ بولدىڭىز. بۇ مۇشتى بى
دىندىن مۇنداغ قورقاسىز؟» سۇلتان خارەزم شاھ ئەيتتى: «مەن
ئىشتكەننى سىزلەر ئىشتمەيسىزلەر. رىجاللىغەيب ئاۋاز قىلادۇر:
‹ئەييوھەلكەفەرە ئۇقتۇلولفە جەرە› دېب. بو ئەۋاز قولاقىمغە كېـ
لەرچە ھىراسى ۋە ۋەھمى كوڭلۇمگە تۇشەدۇر. بى ئىختىيار قاـ
چادۇرمەن» دىدى. سۇلتان جەلالىددىن مىڭبورى ئەيتتىكى:
«ئەي پەدەری بوزرۇكۋار ماۋارەئۇننەھر قولدىن چىقتى. ئەگەر
سۇلتانى جەھانغە ۋەھىم ۋە ھىراس تۇشۇپدۇر، سۇلتان ئىراققا
بارسەلەر، لەشكەرنى ھازىر بار — ئىككى لەك كىشى بار. ھەممە
شەھەرلەرگە كىشى چاپتۇرالى، خارەزم شاھدا خومارتىكىن باشلىغ

ئىككى لەك چېرىكى بار، ماڭا بەرسۇنلار. خۇراسان، ئىراقنى
قولدىن بەرمەيلى. دەريايى جەيھوننى توسۇپ مەردانە جەڭ قىـ
لالى. خۇدايىتەئالا نوسرەت بەرگەي. ئەگەر نوسرەت بەرسە
ئەلنىڭ ئەيىبدىن مەئاف بولغايمىز» دېب. سۇلتان جەلالىددىن
نەچچە مەرتەبە ئەرز قىلدى. سۇلتان مۇھەممەددىن دەۋلەت
يانىپ ئىدى، مەقبۇل بولمادى. «ئەييۇ ھەلكەفەرە ئۇقتۇلۇلفەجەرە»
مۇنىڭ مەنىسى ئانداغ بولۇر كىم: «ئەي كافىرلار ئولتۇرۇڭلەر
فاسىقلارنى».
سۇلتان خارەزمشاھ ئىراق [قە] يۈردى. چىڭگىزخان چەـ
غتاي خان بىلەن ئوكتاينى ئوترارغا بۇيرۇدى. بەش ئاي مۇـ
ھاسىرە قىلىپ ئالتىنچى ئايغە ئوترارنى ئالدىلار. قايىرخان بىلە
قاراچەنى ئولتۇردىلەر، جوجى خاننى خوجەند ۋە پەناكەتكە بوـ
يۇردى. جوجى خان ئەلچى كىيۇردى. ئەۋۋاش رەنۇر ئەلچىنى
ئولتۇردى. ھاكىمى خوجەند ۋە شاش قۇتلۇغ خان ئىدى. بۇ
ۋاقەنى ئىشىتتى، ئەرسە: «بۇ ئەلنىڭ خۇنى بوزۇلۇپدۇر، تەڭـ
رى تەئالانىڭ غەزەبىكە سازاۋەر بولۇپدۇر» دېب، خارەزم
شاھقە قوشۇلدى. شاش بى دەردىسەر فەتھ بولدى. فەناكەت ۋە
خوجەند ھاكىمى تومۇرمەلىك ئىدى. تومۇر مەلىك بەھادۇر مەرـ
دانە، ھەر بىر ئوقى مىلتىقدىن زىيادە [ئىدى]، جەڭگى مەردانە
قىلدى. مۇغۇل دەمبەدەم زىيادە بولدى. تومۇر مەلىكنىڭ كىشىسى
كەم قالدى. تومۇر مەلىك مىڭ ياخشى كىشى ھەمراھ قىلىپ رەـ
ۋان بولدى. بۇ خەبەر جوجى خانغە يەتتى، يىگىرمە مىڭ كىـ
شىنى بۇيرۇدى. جەڭگى سەخت ۋاقە بولدى. تومۇر مەلىكنىڭ
كۆچى فەرتالنى تۇتۇپ ئالدىلار. جوجى خان كىشى ئىبەرتىپ
تۇردى. ئوتتۇزمىڭ مۇغۇل چېرىكىدىن ئونمىڭ كىشى ئولدى. تومۇر

مەلىك ئۈچ كىشى بىلە قالدى، ئەمما ئۈچ ئوق قالدى، بىرىنىڭباشى يوق. ئەللىك كىشى [قوغلاپ] يەتتى. تومۇر مەلىك باشسىز ئوقى بىلە بىر موغۇلنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. تومۇر مەلىك ئەيتتىكى: «ئەي موغۇللار بىھودە ئۆلمەڭلەر، مەندە پۇل - مال يوق» دېب. موغۇل يانىپ بارىپ جوجى خانغە تومۇر مەلىكنىڭ كارى بارىنى ئەيتتىلەر. پىسەند قىلدى.

چىغتاي خان، ئوكتايخان، جوجىخان سەمەرقەندە ئاتالارىغە كورۇنۇش قىلدى. بىسيار جەڭگى جەدەل بىرلە سەمەرقەند فەتىھ بولدى. چىڭگىزخان تولى خان بىلە بۇ خاراغە باردى. جوجى خان، چىغتاي خان، ئوكتاي خانىنى فەتىھ خارەزمىغە بۇيۇردى. چىڭگىزخان بۇخارا [غە] يۇردى. دەرۋازەنىڭ ئالدىغە تۇشتى. بۇخارادا سەردار يىگىرمە مىڭ كىشى ئىتتىپاق قىلىب شەبخۇن كەلتۇردىلەر. چىڭگىزخانىنىڭ يامان غەزەبى كەلدى. ئەرتەسى ئەلچى كىيۇردى: «ئولكى ئاھالى ۋە مەۋالى ئەكابىر ۋە سادات كى بار، ئۇلار بىلە ئىشىم يوق» دېب.

ئەكابىر ئەشراف كورۇنۇشكە چىقىپ باشلاب شەھرى بۇخاراغە كىردىلار. چىڭگىزخان كىچىك ئوغلى تولىخان [بىلە] مەسجىدى جامىئ بۇخاراغە كىردىلار: «بۇ، ئوردايى پادىشاھمۇ؟» دېب سورىدى. ئېيتتىلەر كىم: «بۇ خانەئى خۇدايى، مەسجىد دەيدۇرمىز» دېب. مۇسھەفنىڭ ساندۇقلارىنى ئاچۇر بولدى. ئەكابىر ئەشراف ئات باقتىلار.

ئەلقىسسە، يىگىرمە مىڭ كىشىنى قەتل قىلدى. مىڭنى ئەسىر ئالدى، ئاندىن ئوزگەنى ئەفو قىلدى. شاھزادەلەر چىغتاي، ئوكتاي، جوجى خارەزمنى مۇھاسىرە قىلدىلار. فەتىھ بولمادى. چىغتاي خان بىلە جوجىخانىنىڭ مۇخالىفەتىدىن، ئالتە ئايغە

تارتتى. خارازم فەتىھ بولمادى. چىڭگىزخان يارلىغ ئىبەردى: «چىغتاي بىلە جوجىنىڭ سوزىگە كىشى ئىلتىفات قىلماسۇن. ئوكتاي خانىنى [خان] بىلىپ يارلىغىدىن تەجاۋۇز قىلماسۇنلار» دېب.

ئوكتايخان ئىككى ئاغاسىنىڭ ئاراسىغە دوستلۇق پەيدا قىلىپ شەھرى خارەزم فەتىھ بولدى. خۇمارتېكىن باشلىغ سەكسەن مىڭ كىشى ئولدى. ھەزرەتى شەيخ نەجمىددىن كۇبرايى قەددەسەللاھۇ سىررەھۇ خارەزمدە ئىدىلار. ئوكتايخان ھەزرەتى شەيخقە كىشى كىيۇردى: «خارازمدىن تاشقارى چىقسۇنلار. خارەزم قەتل ئام بولادۇر» دېب. شەيخ نەجمىددىن كۇبرا قەددەسە سىررەھۇ ئەيتتىلەركىم: «يەتمىش يىل بۇ شەھەردە بولدۇم، ياخشىلىغىنى كورۇپ، ئەمدى بەلا ۋە مىھنەت يەتكەندە جۇدا بولماق مۇرۇۋۋەتدىن ئەمەس، قەزاغە رىزا بەردىم» دېدىلار.

ھەزرەتى شەيخ خارەزم قەتلى ئامدا شەھىد بولدىلار. سۇلتان مۇھەممەد خارەزمشاھ دەرەئى ئابىسكۇن دىگەندە ئالەمدىن سەفەر قىلدى. سۇبۇداي بەھادۇرنى ئوتتۇزمىڭ كىشى بىلە سۇلتان مۇھەممەد خارەزم شاھنىڭ ئارقاسىدىن بۇيرۇپ ئىدى، خارەزم شاھ دەرەئى ئابىسكوندا فەۋت بولدى. سۇبۇداي خەزىنە ۋە مالىنى ئالىپ ياندى.

تولى خانىنى فەتىھ خۇراسانغە بۇيۇردى. سۇلتان جەلالىددىن مىڭبورى غەزنە ھەددىدە ئىدى. چىڭگىزخانىنىڭ بىر ئومەراسى ئىككى سان كىشى بىلە قاراۋۇل ئىدى. ئاتى شەنگى قوتۇقۇ. جەڭ قىلدى. سۇلتان جەلالىددىن مىڭ بورى غالىپ كەلدى. قوتۇقۇ بەھادۇر بارىپ چىڭگىزخانغە يەتكۇزدى. چىڭگىزخان سۇلتان جەلالىددىن مىڭ بورىنىڭ ئوزەسىگە باردى. دەريايى سىند ياقاسىدا سۇلتانغا يەتتى. سۇلتان جەلالىددىن

مىڭ بورى شۇنداغ جەڭ قىلدىكى، ئىسپەندىيار ۋە روستەملەر «بارىكەللا»دەر ئىردى. سۇلتاننىڭ چېرىكى ئاز قالدى. بەسى تەڭ بولدى. ئۆز بالا بار قەسنى ئۆزى ئۆلتۈرۈپ تازە ئات مىنىپ مۇغۇل چېرىكىگە ھەملە قىلىپ بەھادۇرلارنى قايتارىپ سالىپ دەريايى سىندىن ئۆتۈپ قىلىچىنى يۇيۇپ، نەيزەسىنى يەرگە قاداپ سەلاھىنى خۇشلىك [قىلدى]. چىڭگىزخان ئوغۇللارىغە ئېيتتىكىم: «ئاتانىڭ ئوغلى شۇمداغ بولسە» دىب. چىڭگىزخان ئاۋاز قىلادى: «ئەي پادىشاھزادە ئانچە ئىشتىپ ئىدىم، يۈز ئانچە بار ئىكەنسەن، ئەمدى قويغىل، قەددۇ قامەتىڭنى كورەي» دىب. سۇلتان جەلالىددىن مىڭ بورى قويۇپ نەچچەند قەدەم يۈرۈپ تۇردى. يەنە ئەيتتىكى: «ئەي شاھزادە ئېمدى ئۆلتۈرغىل، ئاڭلاغانچە بار ئىكەنسەن.» سۇلتان ئولتۇردى. چىڭگىزخان ئەيتتىكى: «ئەي پادىشاھزادە غەرەز ئۇل ئىدىكى، مېنىڭ بۇيرۇغۇمچە بولغايسەن، ئېمدى بار» دىب. سۇلتان جەلالىددىن ھىندىستان[غە] باردى. قائان جاھانگىر چىڭگىزخان تالغانغەچە ئالىپ بەلخ[قە] كەلدى. تولى خان تەمامى خوراساننى فەتھ قىلىپ، چىڭگىزخانغە قوشۇلدى. ئوكتايخان، چىغتايخان ھەم خارازمنى ئالىپ كېلىپ قوشۇلدى. جۇجى خان خارەزمدىن يورتى دەشتى قىپچاق ئىدى، كەتتى.

چىڭگىزخان بەسى ئاغرىدى. چىڭگىزخان، چىغتايخان، ئوكتايخان، تولى خان ئالغان مەملىكەتلەرگە شەھنە ۋە دورغە قويۇپ ياندىلار.

خەبەر بولدىكى: «تاڭغۇت تورەسى شىدەرقۇ يەنە ياغى بولدى» دىب. شىدەرقۇنىڭ ئون بەش لەك كىشىسى بار ئىدى. تاڭغۇت مەملىكەتى بەسى ئۇلۇغ شەھەرلەر، چېرىكى ئون بەش

لەك كىشى. چىڭگىز خان بىلە جەڭ قىلدى. خان باسرۇق قىلدى. شىدەرقۇ شەھەرگە بىركىدى. چىڭگىز خان ئەلچى ئىبەردى. شىدەرقۇ ھەم ئەلچىگە كىشى قوشۇپ ئىبەبەردى. بىر ئاي موھلەت تىلەدى. بىر ئايدىن كېيىن كورۇنۇشكە چىقماق بولۇپ، ئەلچىسى ياندى. چىڭگىز خان بىتاپ ئىدى. ئوغۇللارىغە ۋە ئومەرالارىغە ۋەسىيەت قىلدى: «تاڭغۇت مەملەكەتىگە دەست تاپماق بەسى مۇشكۇلدۇر. مېنىڭ ئۆلگەنىمنى مەخفى تۇتۇڭلار. يىغى ۋە زارى قىلماڭلار. شىدەرقۇ چىقسۇن. خەلقى بىلە شىدەرقۇنى ئۆلتۈرۈڭلەر. مەملەكەتىگە ئىگە بولۇڭلار. مېنىڭ ساندۇقۇمنى ئورداغا يەتكۈرۈپ ئەزا تۇتۇڭلار» دىب. چىڭگىز خان ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئون ئۈچ كۈندىن كېيىن شىدەرقۇ پىشكەش بىنەھايەت ئالىپ چىقتى. شىدەرقۇنى تۇتۇپ ئۆلتۈردىلەر. تىرىكلەر ئانداغ ئەيتىپ دورلاركىم: «يۈز مىڭ كىشى قەتل تاپسە بىر كىشى تىلك تۇرار، ئون مىڭ [كىشى] قەتل تاپسە بىر كىشى قول كوتەرۈر» دىيدۇر. شىدەرقۇنىڭ خەلقىنى ئۆلتۈردىلەر. بەش ئۆلۈك تىلك تۇردى. سەككىز ئۆلۈك قول كوتەردى. مۇندىن قىياس قىلدىلار: «بەش لەك كىشى يەئنى بەش يۈز مىڭ يەنە سەكسەن مىڭ كىشى قەتل تاپىپدۇر» دىب. ئۆزگەسىنى ئەفۋى قىلىپ ئۆلەشىپ ئالدىلار.

چىڭگىزخاننىڭ ساندۇقىنى شەھزادەلەر ۋە ئۇمەرالار ئالىپ رەۋان بولدى. ھەر جاندار يولۇقتى قەتل قىلدىلار.

ئەلقىسسە، قارا قۇرۇمغە يەتكۈردىلەر. خاننىڭ ئورداسى شول مەملىكەتدە ئېردى. چىڭگىزخاننىڭ بەش خاتۇنى بار ئىدى. غوماسى بىلە بەشيۈزگە ياۋۇق خاتۇنى بار ئىدى. ھەر كۈنى بىر ئورداسىدا ئەزا تۇتتىلەر. ئۇلۇغ خاتۇنى بورتەقوچىن غوك-

رات ئايماقىنىڭ تورەسى نويانىنىڭ قىزى، تورت ئۇلۇغ ئوغلىنىڭ ئاناسى - ئەۋۋەل جۇجى خان، ئىككىنجى چىغتاي، ئۈچىنجى ئوكتاي خان، تورتىنجى تولى خان. ئىككىنجى خاتۇنى قولان خاتۇن — مەكرەيەت تورەسىنىڭ قىزى، ئۈچىنجى يەسوكەي خاتۇن — تاتارنىڭ تورەسىنىڭ قىزى. تورتىنجى كونچۇ خاتۇن — خىتاي خانىنىڭ قىزى، (بىھەد خوب سۈرەت ۋە كەلامى مەرغۇب ئىدى). بەشىنجى كورباسون خاتۇن — تاياڭخان نەمايەنىنىڭ قىزى ئىدى. ھەر كۈندە بىر ئوردادا ئەزا تۇتۇپ ئەزا تەمام بولدى. قارا تاشلاپ، سەرۇپاي تازە قىلىپ توي ئەزىم ئەنگىز قىلدىلار. جۇجى خان چىڭگىزخاندىن ئالتە ئاي ئىلگىرى فەۋت بولۇپ ئىدى. چىڭگىزخان ئورنىدا ئىككىنجى ئوغلى باتونى نىسبەت قىلىپ ئىدى. چىغتاي خان، تولى خان، جاۋۇرخان، جۇرجى خان چىڭگىزخاننىڭ يەتتە ئوغلى تەمام بۇرادەر زادەلەرى نەبىرەلەرى قۇرۇلتاي قىلىپ، ئوكتاي خاننى داداسىنىڭ ۋەسىيەتى بىرلە خان كوتەردىلەر.

چىڭگىزخان ئەيتىپ ئىدىكىم: «ئەي ئوغلانلارىم، مۈلك ۋە پادىشاھلىقتىن بەرخوردار بولاي دېسەڭلەر، ئوكتايىنى مېنىڭ ئورنۇمدا خان بىلىڭلەر. يارلىغ، ياساق قىلسە تەجاۋۇز قىلماڭلار. بىر يىلاننىڭ بىر باشى، نەچچە قۇيرۇغى بولسە، باشى بىر تۆشۈككە كىرسە قۇيرۇغلارى كەيىندىن كىرەر. ئەگەر باش ئون قۇيرۇغى بىر بولسا، ھەر باشى بىر تۆشۈككە كىرسە قۇيرۇغى تاشقارى قالۇر ۋە ساۋۇقتە ھەلاك بولۇر».

يەنە چىڭگىزخان يەتتە ئوغلىغە ئەيتتى، يەتتە ئوق بەردى: «سىندۇرۇڭلار!» دېب. سىندۇرۇپ تاشلادىلار. يەتتە ئوقنى بىر باغلاپ بەردى. سىندۇرالمادىلار. «مۇندىن قىياس قىلىڭلار، موخالىف بولماڭلار!» دېب. ئوكتايخاننى خان كوتەردىلەر.

چىڭگىزخان يەتمىش ئۈچ يىل ئۆمۈر كوردى. يىگىرمە بەش يىل خانلىق قىلدى.

چىڭگىزخان بىر كۈن سەير ئۈچۈن ئاتلانىپ ئىدى، بىر سەھنى يەردە بىر تۇپ دەرەخت كوردى. خۇش كەلدى. تۈبىدە تۇشۇپ ئولتۇردى. قاشىداقى ئۈمەرالارغە ئەيتتىكى: «ئەگەر مەن ئۆلسەم مېنى شۇبۇ دەرەخت تۈبىدە دەفن قىلىڭلار. بۇ يەردە مەن فەرەھ تاپتىم» دېب. ئول يەرنىڭ ئاتىنى «بەر قان قالدۇن» دەر ئىدىلەر.

چىڭگىزخاننى دەفن قىلدىلار. چىڭگىزخاننىڭ تورت ئوغلىكى — جۇجى، چىغتاي، ئوكتاي، تولى بىر ئانادىن. يەنە بەش قىزى بار ئىدى. ئۇلۇغ قىزى قۇچىن بېكى، ئانى نىكۇنتو كوراگاننىڭ ئوغلىغە چىقاردىلار. ئىككىنجى قىزى جىجەكەن ئانى تورالچى كوراگانگە بەردىلەر. ئول پادىشاھى قەۋمى ئويرات ئىدى. ئۈچىنجى قىزى ئالاقان بېكى. ئانى پادىشاھى قەۋمى ئونگۇت جىڭقۇيغە بەردىلەر. تورتىنجى قىزى تومالۇن، غوڭراتنىڭ تورەسى كوراگانغە چىقاردىلار. بەشىنجى قىزى ئاي تالون، ئانى تولقونوت قەۋمىنىڭ پادىشاھى جاۋۇر جىبجانغە بەردىلەر.

ئەلقىسسە، چىڭگىزخان تەمامى موغۇلستان قارا قورۇم ۋە كىلۇرانكى پايتەختى موغۇلستان ئىدى. تەمامى خىتاي ۋە تۈركىستانكى، پايتەخت بالا ساقۇن ۋە ئالمالىق، بەشبالىق ۋە قەبالىق، ئىمىل، ئېرتىش، كاشقەر ۋە خوتەن، تەمامى مەۋرەئۈننەھركى، بۇخارا، سەمەرقەند ۋە شاش، خوجەند ۋە فەناكەت ۋە تەمامى تۇران ۋە بەلخ ۋە تالقان قۇندۇز ۋە غەزنىن ۋە كابۇل تەمامى ئىرانكى، خۇراسان ۋە ئىراق، ئەجەم ۋە فارس چىڭگىزخانغە يەك قەلەم بولۇپ ئىدى. بۇ مەملەكەتلەرگە دارۇغە ۋە شەھنە قويۇپ ياندى.

خوراسەنغە ئەمىر ئۇمىرا ئارغۇن ئاغانى قويدى، ئىراق ۋە
فارسغە چىن تىمۇر قارا خىتاينى قويدى. خارەزم ۋە بۇخاراغە،
سەمەرقەنىد، خوجەند ۋە فەنـاكەت ۋە شاش ۋە ئوتىرارغە ۋە
بالاساقۇن، ئالمالىق، قەبالىق، ئىمىل، كاشىقەر ۋە خو-
تەنگە مەسئود بەگنى قويدى. تەمامى مەملەكەتى خىتايغە مەھمۇد
يالاۋاچنى ھاكىم قىلدى. مەھمۇد يالاۋاچ بەسى قابىل كىشى
[ئىدى]. چىڭگىزخان تەمام مەملىكەتنى ئوغۇللارىغە قىسمەت قىلىپ
بەردى. تەمامى دەشتى قىپچاق ساراي، بولغار ۋە ئورۇسنى جۇجى
خانغە بەردى. ئۆزىنىڭ تەختگاھى قارا قورۇم كىلۇرانىنى ئوك-
تاي خانغە بەردى. تەمامى ۋىلايىتى خىتاينى تولى خانغە بەردى.
بەشبالىق، ئالمالىقكى توغلۇق تومۇرخانىنىڭ مەرقەدى
شەئىندە. كاشقەر، خوتەن ۋە تەمامى تۈركىستاننى ۋە ماۋەرا
ئۈننەھرىنى ۋە بۇخارا ۋە سەمەرقەند، شاش ۋە خوجەند ۋە فە-
ناكەت ۋە ئۆزكەند ۋە ئوش، ئۈچ بالىقنى چىغتاي خانغە بەر-
دى. بارلاس ئايماقىنىڭ ئۇلۇغى ۋە ئاغاسى قاراچار نويانىنى
قوشتى.

ئوكتاي خان ئىبنى چىڭگىزخان ئوكتاي پادىشاھ ئىدى، جو-
ۋانمەرد ۋە بەخشەندە، لەك - لەك زەرنى ئەندەك بەھانە بىرلە كى-
شىگە ئىنئام قىلۇر ئىدى. خۇشخۇي، كوڭلى يۇمشاق فىقىرھال،
بەھادۇر، پۇرشەۋكەت، ئەمما بىسيار شاراب دوست ئىدى. چىڭ-
گىزخان ئەيتۇر ئىدى: «ھەر كىشى شىكار چەرگەسىنى خوپ بىلەي
دىسە جۇجىنى تەبئىيەت قىلسۇن. ھەر كىشى سىياسەت ۋە تۈ-
زۇت كورەي دىسە چىغتايىنى ئەيرەشسۇن، ھەر كىشى ياغىنى
باساي، سىپاگەرچىلىكنى بىلەي دىسە، تولىنى ئەيرەشسۇن،
ھەركىم ئەيش - فەراغەت تىلەسە دىرەم، دىنار خاھلىش قىلسا،

رەئىييەت پەرۋەرلىك تىلەسە ئوكتاي بىلە بولسۇن» دېب ئىدى.
جۇجىخان بىلە چىغتاي خان بىسيار نىزائىگىن ئىدىلەر.
جۇجىخانىنىڭ ۋالىدەسى بورتە قوچىن تىنىك بويىدا ئىدى. مەكرەيت
چىڭگىزخانىنىڭ يوقىدا ئوردىسىنى ئولجالاپ ئالىپ بورتە قوچىن-
نى ئوڭخانغا ئالىپ بارىپ تارتتى. ئوڭخان كېلىنى قاتارىدا كورۇپ
پىش كەلدى. بەگلەرى ئەيتتىلەركىم: «بورتە قوچىندەك رەئنانى
خان ئالمادى». ئوڭخان ئېشتىپ ئەيتتىكىم: «چىڭگىز مېنىڭ ئوغ-
لۇم. مەن يەسۈكەي خان بىلە دوست ئىدىم. ئانىڭ خاتۇنىغە
يامان كوز بىلە باقماق مۇرۇۋۋەت ۋە ئەرەنلىكتىن ئەمەس» دىدى.
بۇ سوزنى چىڭگىزخان ئېشتىپ سىپا بەھادۇرنى بۇيرۇدى:
سىپا باراچە ئوڭخان ئېئزاز - ئىكرام بىلە بورتەقوچىننى كې-
لىن كوزىدە كورۇپ ئاسراپ ئىدى، سىپاغە قوشۇپ بەردى.
يولدا جۇجىخان ۋۇجۇدغە كەلدى. يەر بەسى خەۋفلىغ
ئىدى. بوشۇك ئورنىدا خەمىرنىڭ ئاراسىغە ئالىپ چىڭگىزخانغە
يەتكۈردى. چىڭگىزخان بەسى خوشھال ۋە خۇررەم بولدى.
ئەمما چىغتاي خان جۇجى خاننىڭ نەسەبىغە تەئىن قى-
لۇر ئىدى. ئول سەبەب بىسيار نىزاگىن ئىدىلەر. ئوكتاي خان
رەفىق ۋە مەدارا بىلە خوشخويلۇق بىلە ئىككى ئاغاسىنى مۇۋافىق
قىلۇر ئىدى.

ئوكتاي خانىنىڭ ھىممەتى خوشخويلۇغىنى ئانداغ نەقىل
قىلادۇرلاركى، بەغداددىن بىر كەمەرسە پىر ۋە زەئىف بولۇب
ئىدى. تەي مەراھىل ۋە مەنازىل قىلىپ ئوردۇغە يەتتى. ئوكتاي
خان شىكاردىن يانىپ كېلۇر ئىدى. بۇ پىر زەئىف دۇئا قىلدى-
سوردى:
«بۇ پىرنىڭ ئەرزى نىمە» دېب. پىر ئەيتتىكىم: «بەغداد

دىگەن شەھەردىن كېلىۋرمەن. ئۇن قىزىم بار، ئانىڭ جابدۇغىغا ئاجىز كەلدىم. سىنىڭ كەرەمىڭىزنى ئېشىتىپ دەرگاھىڭىزغا كەلدىم» دېدى. ئۆكتاي خان ئېيتتىكىم: «خەلقىڭدە ھېچنىمە جابدۇق بەرمەيدىمۇ؟» دېدى. پىر ئەرز يەتكۈردىكى: «ئەي پادىشاھى ئالەم ھەر باركى خەلقىمگە يەتكۈردۈم، ئۇن دەرەم بەردى، ھېچنىمە بولمادى» دېدى. خان ئاڭا رەھىم قىلىپ مىڭ باش كۈمۈش بۇيرۇردى. ھەر باش بەشيۈز مىسقال دەپتۇر، ئول پىر ئەرز قىلدى: «مۇنچە مالنى نۇچۇك ئۆيۈمگە يەتكۈرۈرمەن؟» دېدى. خان ئىككى مۇئتەبەر كىشى قوشتى: «بۇ بابانى ئۆيىگە يەتكۈرۈڭلار» دېدى. بابا يولدا ۋاپات بولدى. ئۆكتايخانغا يەتكۈردىلەر. خان بۇيرۇردى: «ئول بابا، ئۆلگەن بولسا بۇ ئەمۋالنى ئۆيىگە يەتكۈرۈپ بېرىڭلار» دېدى. بەغدادغا ئالىپ بارىپ ئول پىرنىڭ ۋارىسلارىغا يەتكۈردىلەر.

چىڭگىزخان يارلىغ قىلىپ ئېيدىكىم: «ھېچ كىمەرسە قوينى بىسمىل قىلماسۇن، ھەركىم بىسمىل قىلسە گۇناھكار» دېدى.

بىر مۇسۇلمان بازارى قارا قۇرۇمدىن بىر قوي ئالدى ۋە ئۆيىگە ئالىپ كەلدى. دەرۋازەسىنى ئەتتى، قوينى بىسمىل قىلدى. بىر مۇغۇل تۈگزەدىن تۈشۈپ، ئول مۇسۇلماننى باغلاپ، قاشىغا ئالىپ باردى. تەمەئى ئولكى - مالنى ئالغاي. خان سورىدى: «نۇچۇك تاپتىڭ؟».

ئول نابكار ئېيتتىكىم: «بازاردىن قوي ئالدى، بىلدىم، بۇ مۇسۇلمان ئەلبەتتە بىسمىل قىلۇر دېب، كەينىدىن ئەگىشىپ كەلدىم. ھويلىسىغا ئالىپ كىرىپ دەرۋازە، ئىشىكلەرنى تەمام ئەتتى. قازناقىغا ئالىپ كىرىپ ئىشىكنى بىركىتىپ بىسمىل قىلدى،

مەن تۈگزەدە ماراپ تۇرۇپ قوينى بىسمىل قىلاچە تۇتۇپ باغلاپ ئالىپ كەلدىم» دېدى.

ئۆكتايخان ئېيتتىكىم: «ئەي بەدبەخت بۇ كىشى يارلىغنى خوپ ئىشتىپ ئىكەن. ئۈچ ئىشىكنى ئېتىپ بىسمىل قىلىپدۇر. سەن يارلىغقا تەئەززىپ بېرىپسەن. كىشىنىڭ ئۆيىگە كىرمەكىڭ، تۈگزەسىگە چىقماقىڭ خىلافى يارلىغ» دېدى. شول مۇغۇلنى گۇناھكار قىلىپ تەمام مالىنى بۇ مۇسۇلمانغا بۇيرۇدى. ئۆزىنى يۈز تاياق ئۇرۇپ تېۋەگە مىندۈرۈپ بازارنى ئايلاندۇرۇپ مۇنادى قىلدۇردى ۋە دارغا ئاسىپ ئۆلتۈردى. «ئىبرەت بولسۇن» دېدى.

مۇنادى قىلدۇردى: «قوينى، ئۆينى ھەر كىشى ئۆز يوسۇنى ۋە دىنى بىلە ئۆزى ئۆلتۈرۈپ يىسۇن» دېدى.

نەقىل ئاڭلاغدۇركىم، دەرۋىشى يول ئۈزەسىدە تۇردى. خان سورىدى. ئېيتتىكى: «بەسى پىرۇ دەرۋىش بولدۇم. دەرگاھىغا كەلدىم» دېدى.

يۈز باش بۇيرۇردى. ۋەزىرلەر بىر - بىرىگە ئېيتتىكى: «يۈز باشنى يۈز دەرەمچە كورمەيدۇر» دېدى. يۈز باشنى خاننىڭ يولىدا تۇدەلەپ قويدىلار. خان سوردى: «بۇ نىمە؟» دېدى. ۋەزىرلەر ئېيتتىلەركىم: «پىر دەرۋىشكە بۇيرۇغان باشلار» دېدى.

خان ئېيتتى: «مەن خېلە تۇ بولۇرمىكى دېب سەبەت ئىدىم. ئەندەك نىمەرسە ئىكەن، يەنە يۈز باش بېرىڭلار» دېدى. ئومەرا، ۋۇزەرا ھەمە ھەيران قالدىلار.

ئانداغ نەقىل قىلىپتۇرلاركى، ئىراندىن بىر كىمەرسە، ئاۋازەئى ئۆكتايخاننى ئېشىتىپ كەلدى، يول باشىغا يەتتى. كوڭلىدە ئېيتتىكىم: «بىگانە مەملىكەتكە كەلدىم. غۇسل ۋە تە-

ھارەت قىلاي» دېپ سۇغە تۇشتى. ئۇل ۋەقتىدە چىڭگىزخاننىڭ ياساقى ئۇل ئىدىكى ھەر كىشى كۈندۈز سۇغا تۇشسە ئانى ئۆلتۈرۈر ئىدى. ئۇل كىشىنى مۇغۇللار تۇتۇپ ئالىپ كەلدى. چىغتايخان ئۇلتۇرۇرگە راغىپ بولدى. بۇ كىشى ئەيتتىكىم: «مەن مۇسافىر، بۇ يارلىغ ياساقدىن خەبەرىم يوق» دېپ مەسمۇئ بولمادى. ئۆكتايخان ئاڭا رەھىم قىلدى: «بۇگۈن كەچ بولۇپدۇر، ئەرتە يارغۇ سورالى» دېپ ياندۇردى. كېچە بىر ھەميان ئالتۇن دىنار[نى] خان ئىبەردى. ئۇل بىچارە شول سۇغە تۇشكەن يېردە قويسۇن، مەن مەردى غەرىبدۇرمەن، بۇ دىنارلارىمنى قويغالى يەر تاپالمادىم، سۇداقويدۇم [دېسۇن دېپ]. بۇ كىمەرسەنى ھازىر قىلىپ يارغۇ سوردىلەر. ئەيتقان سوزنى ئەيتىپ خەلاس تاپتى «كېچە شول دىنارنى ئالىپ كەلدىم» دېپ. خان يەنە بىر ھەميان دىنار قايتىپ بەردى، ئەيتتىكىم: «ئۈچ، تورت كۈن غەم يېدىڭ، كەسبۇكاردىن قالدىڭ» دېپ.

نەقىلدۇركىم، بىر مۇسۇلمان بىر ئەمىرى ئۇيغۇر كافىردىن تورت باش قەرز ئالىپ ئىدى. بۇ مۇسۇلمان قەرزىنىڭ ئەداسىغە ئاجىز كەلدى. ئۇل ئەمىر ئۇيغۇر كافىر ئەيتتىكىم: «بوگۈن بەرگىل، ئەگەر ئاجىز كەلسەڭ دىنى مۇھەممەدىدىن يانىپ، بۇت پەرەست بولغىل» دېپ.

بۇ كىمەرسە بارىپ خانغە ئەرزىنى يەتكۈردى: «فەلدىن ئەمىرى ئۇيغۇردىن تورت باش كۈمۈش قەرز قىلىپ ئىدىم، ئەيتەدۇر: ‹ھەمى سائەت قەرزىمنى بەرگىل، بولماسا دىنىڭدىن يانىپ بۇتغە تابىنغىل، ئەگەر ئانى قىلماساڭ سېنى بەرەھنە قىلىپ بازاردا ھەر كۈنى يۈز تاياق ئۇرۇپ رەسۋا قىلاي›، دەيدۇر» دېپ.

قائان يارلىغ قىلدى. ئەمىر ئۇيغۇرنى يۈز تاياق ئۇرۇپ، تېۋەگە مىندۈرۈپ بازار ئايلاندۇرۇپ بار-يوق مالىنى شول قەرزدار مۇسۇلمانغە بەردى. «كىشى-كىشىگە مۇنداق يامان ئىش قىلماسۇن.» دېپ مۇنادى قىلدۇردى.

ئۆكتايخان پادىشاھى ئادىل ۋە رەھىمدىل ۋە سەخى، جەۋانمەرد، ھاتەمۋارىز، خۇشخۇي ئىدى. ئۇلكى چىڭگىزخان زاماندا قالغان شەھەرلەرنى فەتھ قىلدى. مەشرىق تەمام ئۆكتايخانغە سافى بولدى. ئىرانغە چىرماغون نويان، تەيجۇ نويانىنى ئىبەرىپ فەتھ قىلدى. ئەمىر ئارغۇن ئاقانى ھاكىمى خۇراسان قىلدى. مەسئۇد بەگنى بۇخارا ۋە سەمەرقەند ۋە تەمامى تۈركىستان، ئالمالىق، قابالىق، قاباق، كاشقەر، خوتەن، ئوترار، خوجەند، فەناكەت، جەند، ئۆزكەند ۋە شاشغە ھاكىم قىلدى. چىڭگىزخان شۇنقار بولۇپ ئىككى يىلدىن كېيىن، ئۆي تەخت پادىشاھىغە ئولتۇردى. ئون ئۈچ يىل خانلىق قىلدى. بىسيار شەرابدوست، ئىچكۈچى كىشى ئىدى. قەدىمۇلئەييام پايتەختى مۇغۇلستان — قارا قۇرۇم ئىدى. چىڭگىزخان ۋەفات بولۇپ ئون بەش يىلدىن كېيىن ئۆكتايخان ئالەمدىن ئۆتتى. چىڭگىزخاننىڭ قاشىدا بۇرقان ئالدۇندا دەفن قىلدىلار. تولى ھەم ئالدۇندا ياتتى.

جۇجىخان، تولىخاننىڭ ۋاقىئەسىنى بايان قىلىپ، ئاندىن كېيىن چىغتاي خان ۋاقىئەسىنى ۋە ئەۋلادىنىڭ زىكرىنى قىلغۇمدۇر. ئىنشائەللا.

جۇجى خان چىڭگىزخاننىڭ ئۇلۇغ ئوغلى. چىڭگىز تەمام دەشتى قىپچاقنى [ئۇنىڭغە] بەردى. ئۆزبەك ۋە قازاق تورەلەرى جۇجى خاننىڭ ئەۋلادى. چىڭگىز خاندىن ئالتە ئاي ئىلگىرى

فەۋت بولدى. ئورنىدا ئوغلى باتۇنى نىسبەت قىلدى. باتۇ خانـ
دىن كېيىن بەركە خان دەشتى قىپچاققە خان بولدى. ھەزرەتى
شەيخ سەيفىددىن باخەرى قەددەسە سىررەھۇنىڭ قولىدا مۇسۇلـ
مان بولدى. ئول كىشكى جۇجى نىڭ ئەۋلادىدا مۇسۇلمان بولدى،
بەركە خان ئىدى. تولى خاننىڭ ئەۋلادىدا غازان مۇسۇلمان
بولدى، «سۇلتان مەھمۇد غازان» [دېب] شوھرەت تاپتى. چىغتاي
خاننىڭ ئەۋلادىدا تۇغلۇق تومۇرخان ھەزرەتى مەۋلانا رەشىدىدـ
دىن ئەتتەرەللاھۇ مەشھەدەھۇنىڭ قولىدا مۇسۇلمان بولدى.

ئەلقىسسە، جۇجى خاننىڭ ئەۋلادىدىن ئوتتۇز سەككىز كىشى
خان بولدى. سۇلتان ئەھمەد خان زامانىغىچە ئارادا بەئزىسى
مۇسۇلمان، بەئزىسى كافىر ئىدىلەر. ئەۋۋەل باتۇ، ئىككىنجى
بەركە خان، ئۈچىنجى موڭا تومۇرخان، تورتىنجى موڭـە خان،
بەشىنجى توختە خان، ئالتىنجى ئۆزبەك خان، پادشاھى ئۆزـ
بەك ئات شۇندىن قالدى. يەتتىنجى جانى بەگخان ئادىل جەۋانـ
مەرد نېكو ئەخلاق ئىدى. ئەمىر تومۇر كوراگان زەمانىدا ئورۇس
خان ئىدى. ئەمىر تومۇر بىلە جەڭ قىلىپ ئورۇس خان بىر
تەرەف بولدى.

ئەمىر توختەمىش خاننى ئوز ئورنىدا نىسبەت قىلدى. مىرزا
ئۇلۇغبەك كوركان ۋە مىرزا سۇلتان ئەبۇسەئىد كوركان زامانەلەـ
رىدە ئەبۇلخەيرخان تەمام دەشتى قىپچاققە ئىستىلا تاپتى. ئەبۇلـ
خەيرخاندىن گۇرەي خان بىلە جانى بەگ خان قاچىپ مۇغۇـ
لىستانغە چىقتى. مۇغۇل ئۇلۇسىغە ئېسەن بۇغە خان خان ئىدى.
خوب پىش كەلدى. بۇلارغە قازاق ئات قويدىلار. يالغۇز يېرىم
قاچىپ يۈرگەن سەبەبىدىن قازاق ئاتاندىلار. ئەبۇلخەيرخان ئالەمدىن
ئوتتى. دۇنيانىڭ رەسمى گاھى بالا ئەزىز، گاھى پەست زەلىل،

ئەۋلادى ھەممە پاراكەندە بولدىلار. شاھى بەگ خان ئىبنى شاھ
باداغ ئوغلان ئىبنى ئەبۇلخەيرخان سۇلتان مەھمۇدخانغە خىزمەت
قىلدىلار. خىزمەتى ئولكى مىرزا سۇلتان ئەھمەد ئىبنى سۇلتان
ئەبۇسەئىد مىرزا سۇلتان مەھمۇدخانىنىڭكى بىلە جەڭ قىلدىلار.
بۇ شاھى بەگ خان ئەمىر ئابدۇلئەلىم تۇركانغە نەۋكەر ئىدى،
بۇزۇلۇپ سۇلتان مەھمۇد خانـغە كىردى. بۇ خىزمەتىنى مەنزۇر
بىلىپ تۈركىستاننى ئىنايەت قىلدى. ئاخىر سۇلتان مەھمۇد خانـ
نى بەش ئوغلى بىلە شەھىد قىلدى.

جۇجى خان بەسى شىكار دوست ئىدى. تۇزۇتى چەرگەنى
خوب بىلۇر ئىدى. جۇجى خاننىڭ ئەۋلادىدا جانى بەگ خان
ئىدى. بەسى ھەممەدە خىسال ۋە نېكۇ ئەفئال. شۇندا مۇختەسەر
قىلدۇق. ئوزگەسى تەقرىبەن كەلگۇسىدۇر.

تولى خان پادىشاھزادەئى مەردانـە ۋە دىلاۋەر ۋە زىبا
مەنزەر خۇش گۇفتار ئىدى. ئوكتاي خاندىن ئىلگىرى ئالەمدىن
ئوتتى.

ئانداغ نەقل قىلىپدۇرلار: خان رەنجۇر ئىدى. ئوز رەسىـ
مىدە سۇغە بىر نىمە دەم قىلىپ «قامان» دەپ قويۇپ ئىدى. تولى
خان چېرىك بارىپ ئىدى. ئاغاسى قاشىغە كەلدى، كوردى، ئاغاـ
سى رەنجۇر، قامان قىلىپ قويۇپدۇر. ئەيتتىكى: «ئەي تەڭرى
جاۋىد ئەگەر گۇناھ ئۈچۈن ئىتاب قىلماق ئۈنىڭدىن مەن تولا
كىشى ئولتۇردۇم، بالا - بارقەسىنى يىغلاتتىم. ئەگەر سۇرەت
ئۈچۈن ئەلتۇر بولساڭ، ئاندىن مەن خۇش سۇرەتدۇرمەن. مېنى
ئالىپ بارغىل» دېب، قامان سۇنى ئالىپ ئىچتى. قائاندىن رۇخـ
سەت ئالىپ ئورداسىغە ياندى. يولدا رەنجۇر بولۇپ بىر تەرەف
بولدى. ئانى بورقان ئالدۇندا دەفن قىلدىلار. چىڭگىزخاننىڭ

ئاياغىدا مەدفۇن بولدى. تولى خاننىڭ ئۇلۇغ خاتۇنى سەيۇر-
قۇت بەگ ئۇنخاننىڭ ئىنىسى ھاكۇنىڭ قىزى ئىدى. تورت ئۇ-
لۇغ ئوغلىكى: ئەۋۋەل موڭاخان، ئىككىنجى قۇبىلايخان، ئۇچىنجى
ھۇلاكۇخان، تورتىنجى ئارىق بوكە خان. ئوكتايخان ئالەمدىن
ئوتتى، كۇيۇكخان تەختكە ئولتۇردى. ئاتاسىنىڭ ئورنىدا، بىر يىل
تەمام بولدى. كۇيۇكخان ھەم ئالەمدىن ئوتتى. ئوكتاي خاننىڭ
ۋەلى ئەھدى شاھزادە بەشمۇت ئىدى. ئول خاندىن ئىلگەرى ئا-
لەمدىن ئوتتى. بۇ پادىشاھزادەلەر ئاراسىدا موڭا خاندىن
تەخت ـ تاجىغە لايىقى يوق ئىدى. قۇرىلتاي قىلدىلار. جەمئى
شاھزادەلەر، باتۇخان باشلىغ دەشتى قىپچاقدىن كەلدى.
قارا ھۇلاكۇ باشلىغ ھەممە چىغىتاي خاننىڭ ئەۋلادى ماڭا
سارنويان باشلىغىن جەمئى ئۇمەرالار يىغىلىپ موڭا خاننى كو-
تەرىپ ئاياق تۇتۇپ قەدىم يۇسۇن بىلە تەخت ـ تاجىغە چىـ-
قاردىلار. موڭا خانغە خانلىق قەرار تاپتى. بەسى مەردانە ۋە
مۇبارىز پۇر تەدبىر ۋە قاھىر. چىڭگىزخان ئالغان مەملەكەتنىڭ
بەئزىسى يەنە ياغى بولۇپدۇر. بەئزىسى ھەنۇز فەتھ بولغان ئە-
مەس ئىكەن، دىب جاھانگىرلىق ئۇچۇن لەشكەر بۇيۇرماق بولدى.
ئۇلۇغ ئىنىسى قۇبىلايخان، ئاندىن كىچىكى ھۇلاكۇخان بۇلارنى ئىنتى-
خاب قىلىپ چىرىككە مۇقەررەر قىلدى. چىڭگىزخاننىڭ چىرىكىدىن
ئون كىشىدىن ئىككى كىشى چىقاردى. بىرنى قوبىلايخانغە، بىرنى
ھۇلاكۇخانغە قوشتى. قوبىلايخاننى مەشرىق ھەددىگە بۇيۇردى.
باش خىتاي، ماچىن، قارا چاڭ، تاڭغۇت، تۇبەت، جۇرجە،
سۇلىنقاد كولى، بەئزى ھىندۇستاننى خىتايغە ۋە ماچىنغە پەيۋەست،
ئېرۇر، فەتھ نامزەد قىلدى.
تەمامى ئىران زەمىن، شام، مىسىر، روم، ئەرمەن،

ۋە يەمەنگە ئون كىشىدىن ئىككى كىشى چىقاردى. ھۇلاكۇخانغە
توقسان يەتتە مىڭ كىشىنى...
بارىس يىلى تارىخقە يۇز قىرىق توققۇز ئىدى. ھۇلاكۇ-
خان جاھانگىرلىق ئۇچۇن قارا قۇرۇمدىن ئىرانغە يۇز قويدى.
لەشكەرى فەراۋان ۋە ھەشەمەتى بىپايان بىلە ماۋەرا ئۇننەھر-
گە كەلدى. سەمەرقەنت شەھرىنىڭ ئالدىدا مەسئود بەگ توي
ئەنگىز قىلدى. بىر ئاي توي قىلىپ ئەيش ـ ئىشرەت قىلىپ
ئالىلىقدىن بىرى شەھرىكى بار ھاكىمى مەسئود بەگ دارۇغە-
لەرى پىشكەش بىلە كېلىپ ھۇلاكۇخانغە كورۇنۇش قىلدىلار.
خۇراساندىن ئەمىر ئارغۇن ئاغا باشلىق ئۇمەرالار ۋە شەھنە-
لەر پىشكەشى لايىق بىلە كېلىپ كورۇنۇش قىلدىلار. ھۇلاكۇ-
خان لەشكەرى بىسيار ۋە پەھلەۋانانى نەيزە گۇزار بىلە خۇ-
راسان تەرەفىگە نوھزەت قىلدى. خۇراساندا ئەيش ـ ئىشرەتكە
مەشغۇل بولدى. مۇلاھىدە [باشلىغى] خورشاھ ئىدى، بەسى
فەساد ـ پىتنە بۇ مەلئونلاردىن ئوتتى، بەسى ئەكابىر ۋە
پادىشاھلارنى شەھىد قىلدى. ھۇلاكۇخان مۇلاھىدەنىڭ شەھەر-
لەرنى فەتھ قىلىپ خورشاھنى موڭاخان قاشىغە ئىباردى، مۇلا-
ھىدەنى نىست ـ نابود قىلدى. ھۇلاكۇخان بەسى شۇ جاڭ ۋە بە-
ھادۇر، خۇشقەد، ھىممەتلىك ۋە مەردانە قاھىر ئەقىبەل
كېڭەشدە بىنەزىر خان ئىدى. خۇراسان، فارس ۋە كەرمان
مۇلاھىدلەرنىڭ مەملەكەتى يەمەن ۋەل مەۋت، قۇزۇۋىن ۋە
ئەزەربەيجان، ئىراق، ئەجەم موسەخخەر بولدىلار. [بەغدادغە
ئەلچى] ئىبەردى. خەلىفە بەغدادۇلمۇستەئسىم بىللاھ ئىدى.
ۋەزىرى مۇئەييەددىن ئىبنى ئەلەلئەلقەمى شىيئە ئىدى. خەلىفە پاك
دىن ۋە سۇننى ئىدى. ۋەزىرى يامان سوز بىلە ئەلچىلەرنى ياندۇردى.

ئەلقىسسە، ھۇلاكۇخان توقسان يەتتە مىڭ كىشى بىلە بەغداد ئۈستۈنگە كەلدى. خەلىفە ئەلمۇستەئسىم بىللاھ مەنسەپدار نەۋكەرلەردىن باشقە يىگىرمە تۆرت مىڭ كىشىگە ئۇلۇفە بېرۇر ئىدى. ۋەزىر مۇئەييەدۇددىن ئەھمەد ئىبنى ئەلقەمى ۋەزىرى پۇرتەزۆر خەلىفەنى غافىل [قىلىپ ئەيتتى]: «كۈن تۇغۇشىدىن كۈن پاتىشىغە ھەممە مۇسۇلمان خۇدا - پەرەستكى بار بەندەئى بۇ دەرگاھ ئەمىرىلمۇئمىنىنغە جانبازلىق قىلادۇر. بۇ مۇشتى بى دىندىن چەپەرۋا ۋە ئۇمەرائى خەلىفە مۇجاھىدىددىن ئىپەك دەۋاندار كۈچۈك» دىدىلار. دەۋاندار بۇزرۇگ دىيىپ بار ئىدى. شول مەھەلدە بىر تەرەف بولۇپ ئىدى. ئوغلى ئەمىر سەئد خوب يىگىت ئىدى. سۇلەيمان شاھ ئۇمەرائى خەلىفەدىن ئىدى. مۇنەججىم ماھىر ئىدى. فەتھىددىن گەرد قارا سەنقۇر ۋە غەيرھەم [بار ئىدى]. خەلىفە بىسيار زەردار ۋە مالدار ئىدى. مالغە بەسى مايىل ئىدى. ئۇمەرالار ئەيتتى: «ئەي ئەمىرىلمۇئمىنىن زەرنى كىشى شۇبۇكۈن ئۈچۈن يىغارلار. لەشكەر يىغالى، مال بېرەلى» دىيىپ. خەلىفەگە ۋەزىر ئىبنۇلئەلقەمى ئەيتتى: «ئەلگە مال بېرىپ نەۋكەر ھاجەت ئەمەس. بۇ دەرگاھغە تەمامى خۇدا پەرەست نەۋكەر ۋە چاكەر. مال يىغىلاق كېرەك. ئەسەلگە چېرىن يېغى بولۇر. بەلكى بىر نەچچە كار گايى ئۇمەرانى تەھسىلى زەر ئۈچۈن ئەترافقە پەراكەندە قىلدى». خەلىفەگە ۋەزىر ئەيتتىكى: «تۇل خاتۇن، يېتىم ئوغۇل بىر ئاۋۇچ توفراق ئۇرسە كافىرلار يەر بىلە يەكسان بولۇر» دىيىپ. بۇ سوزگە مەغرۇر بولدى. بەگلەرى ئېيتتىلەركى: «ھۇلاكۇخان ياۋۇق يەتمىسىدە ئون مىڭ مىسقال ئالتۇن، يۈز ئات، بەئزىسى ئالتۇن ئىگەرلىك، بەئزىسى كۈمۈش ئىگەرلىك ئات، يالىڭاچ

مىڭ زەرى پاچە، بەش مىڭ پۇتە، ئىككى يۈز ماتىق، ئەللىك جۇببە پىشكەش ئەمەس بولەك دىيىپ ئىبەرىلىك» دىيىپ ۋەزىر بەئقۇل قىلدىكى «دۇشمەن قورقتى دەر» دىيىپ. ھۇلاكۇخان بائەزەمەت تەمام بەغدادغە رەۋان بولدى. خەلىفە يەنە ئەلچى ئىبەردى: «خان شۇندىن يانسۇن. بۇيان لازىم ئەمەس. مەن موڭكاخان بىلە دوست» دىيىپ. ھۇلاكۇخان ئەيتتى: «مۇنچە كېلىپ نە، چوڭ خەلىفەنى كورمەي ياناي» دىيىپ.

ئەلقىسسە، خەلىفەيى ئابباسغە ئوتتۇز يەتتە كىشى ئىدى. ئاخىرى بىننى ئابباس ئىدى. دەۋلەتى بولۇپ ئىدى. ئولكى مەئقۇل سوز ۋە ئىش مەئقۇل بولمادى. ۋەزىر ھارام نەمەك خەلىفەنى مەغرۇر قىلدى. ھۇلاكۇخان بەغدادنى موھاسىرە قىلدى. بەغداددا لەشكەرنىڭ كەمى يوق ئىدى. ئەمما خەلىفە بىي تەدبىر سادە ئىدى. ياخشى سەردار سىپاھى يوق ئىدى. مۇھاسىرە ئۇزاق بولدى. دەۋاندار كۈچەك، فەتھىددىن گەرد قارا سەنقۇر چىقىپ شەبخۇن كەلتۈردى. ئون سەككىز مىڭ كىشى بىلە. جەڭ سەخت بولدى. فەتھىددىن بىلە قارا سەنقۇر ئولدى. دەۋاندار نەچچە كىشى بىلە قاچىپ كەلدى. لەشكەر بىر تەرەف بولدى. ئۈچ ئاي مۇھاسىرە بولدى. بەغداد بەسى تەڭ بولدى. خەلىفە ئەكابىر، سادات، قۇزات ۋە ئۇمەرالار بىلە كورۇنۇشكە چىقار بولدى. پىشكەش بى نىھايەت ئالىپ خەلىفەنى باشقە چادىرغە توشۇدى. ئەلھال خوب پىش كەلدى. ئەمما دەۋاندارنى، سۇلەيمان شاھنى، ئەمىر سەئدنى تۇتتىلار. سۇلەيمانشاھنى يەتتە يۈز ئاغا - ئىنىسى بىلە باغلاب كەلدىلەر.

ھۇلاكۇخان سوردى: «ئەي سۇلەيمانشاھ، سېنىڭدەك ئەختەر-

شۇناس مۇنەججىم نېمە ئۈچۈن خەلىفىنى نەسىھەت قىلىپ باشلىمادىڭمۇ؟»

سۇلەيمانشاھ ئېيتتىكىم: «خەلىفە بى سەئادەت ئىدى، ياخشى سۆزنى ئىشتمەدى» دېب. سۇلەيمانشاھنى جەمئىيەتى بىلە ئۆلتۈردى. دەۋاندارنى ئۈچ مىڭ جەمئىيەتى بىلە ئۆلتۈردى. ئەمىر سەئىدنى قەتل قىلدى. ئىككى كۈندىن كېيىن خەلىفەنى ئىككى ئوغلى بىلە ئۆلتۈردى. موغاخان بىر مۇنەججىم قوشۇپ ئىدى. ئۇل ئېيتتىكى: «ئازار ئال ئەبباس مۇبارەك ئەمەس. خۇسۇسەن قەتل قىلماق ھېچ ۋەجھى رەۋا ئەمەس، دۇنيا قاراڭغۇ بولۇر. يەر تەبرەر. ۋابا بولۇر» دېب. شەيخ نەسىر تۇسى ھۇلاكۇنىڭ خىزمەتىغە كېلىپ ئىدى.

تۇسى ئېيتتىكى: «ھېچ ۋاقىئە بولماس. بەسى ئەكابىر ساھابە مىسالى ئەمىرلمۇئمىنىن ئوسمان، ئەمىرلمۇئمىنىن ئەلى، تەلھە، زۇبەير ۋە غەيرىھۇم رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ شەھىد بولدىلار. مۇنداق بولمادى. خاس ئالى ئەبباسنى دىنسىز مۇھەممەد ئەمىن زۇلىيەمىن قەتل قىلدى. موتەۋەككىل خەلىفەنى مونتەسىر قەتل قىلدى. ھېچ ھادىسە ۋاقىئە بولمادى.» فىكرىغە قالىپ خەلىفەنى كىگىزگە يورگەدىلەر، لەت قىلدىلار.

ئېيتتىلەر: «ئەگەر بىز نېمەرسەئى دىگەندىن زاھىر بولسە، خەلىفەنى قويالى، بولماسا ئۆلگەنى ئۆلگەن.» دېب لەت قىلدىلار. ھېچنېمە ھادىسە بولمادى، ئەئزايى خەلىفە خەمىردەك نەرم بولدى. دەۋلەتى بىنى ئەبباس ئاخىر بولدى. ئوتتۇز يەتتە كىشى مۇددەتى خەلافەت ۋە ھوكۇمەتلەرى بەش يۈز يىگىرمە ئۈچ يىل. ئەۋۋەل ئەبدۇللاھ سەففاھ، ئىككىنجى مەنسۇر ئەبۇ جەئفەر، ئۈچىنجى مەھدى، تورتىنجى ھادى، بەشىنجى

ھارونەر رەشىد، ئالتىنجى مۇھەممەد ئەمىن، يەتتىنجى مەئمۇن، سەككىزىنجى مۇستەئسىم بىللاھ، توققۇزىنجى ۋاسىق، ئونىنجى مۇتەۋەككەل، ئونبىرىنجى مونتەسىر، ئون ئىككىنجى موستەئىن، ئون ئۈچىنجى موئتەز، ئون تورتىنجى موھتەدى، ئون بەشىنجى موئتەمىد، ئون ئالتىنجى موئتەزىد، ئون يەتتىنجى مۇكتەفى، ئون سەككىزىنجى مۇقتەدىر، ئون توققۇزىنجى قاھىر، يىگىرمەسىنجى رازى، يىگىرمە بىرىنجى مۇتتەقى، يىگىرمە ئىككىنجى موستەكفى، يىگىرمە ئۈچىنجى مۇتىئ، يىگىرمە تورتىنجى تائىبى، يىگىرمە بەشىنجى قادىر، يىگىرمە ئالتىنجى قايىم، يىگىرمە يەتتىنجى موئتەدى، يىگىرمە سەككىزىنجى مۇستەزھىر، يىگىرمە توققۇزىنجى مۇستەرشىد، ئوتتۇزىنجى راشىد، ئوتتۇز بىرىنجى مۇقتەفى، ئوتتۇز ئىككىنجى مۇستەنجىد، ئوتتۇز ئۈچىنجى مۇستەزا، ئوتتۇز تورتىنجى ناسىرىددىنوللاھ، ئوتتۇز بەشىنجى زاھىر، ئوتتۇز ئالتىنجى موستەنسىر، ئوتتۇز يەتتىنجى موستەئسىم بۇ ھەممە با ھەشەمەت پادىشاھلاردىن بەغداددا نەزىنە قويمادىلار. دەۋلەتى ئال ئەبباس ئاخىر زەۋال بولدى. مەخلۇقىكى بار ئاخىر زەۋالى بار. ئۆلكى بى زەۋال ۋە پادىشاھى بى ئىنتىقال خۇدايەتئالا ئەززە شەئنەھۇ. بەغداددا سەكسەن مىڭ ئادەمى بىجان بولدى. ھۇلاكۇخان تەختى ئىران ۋە ئىراققە مۇقەررەر بولدى. سەيفىددىن پۈتۈكچىنى شەھىد قىلدى. ۋەزىر ئىلخان ئىدى. ھۇلاكۇخان ئىلخان، شوھرەت تاپتى. ھەر خانكى ھۇلاكۇنىڭ ئورنىدا تەختتە ئولتۇردى. ئانى ئىلخان ئاتادىلار. سەيفىددىن پۈتۈكچىنىڭ ئورنىدا خوجە شەمسىددىن مۇھەممەت قەددەسە سىررەھۇنى ۋەزىر قىلدى. خوجە شەمسىددىن مۇھەممەت ساھىبى دىۋان، خۇش خەت، مەردى فازىل، سەخى، باتەدبىر

ۋە ساهىپ راي مۇسۇلمانلارنىڭ ھەقىقىي ياخشى ئادا قىلدى-
لار. ئىنىسى خوجە ئەلاۋىددىن ئەتامەلىك مۇسەننىفى «تەئرىخى
جاھانكۇشاي» بۇ خۇجەلەر بوزروگزادە. جەۋانمەرد، با فەزىلەت.
بەغدادغە خوجە ئەلاۋىددىن ئەتامەلىك ھاكىم ئىدى. خوجە مۇ-
ھەممەتنىڭ ئاتىغە بەسى كىتاب تەسنىف قىلدىلار. شول جۇملە بىرى
شەمسىيە ئاڭا ئۆزى شەرھ ئاغاز قىلىپ ئىدى. ئۆمرى يارى بەرمەدى.
ئەلقىسسە، ئىككى يۈز ئەللىك ئالتە قەلئە نامى
ھۇلاكۇخانغە مۇتىئ ۋە مۇسەخخەر بولدى. خۇتبە ۋە سىككە
ئىلخاننىڭ ئاتى بىلە زىبۇ - زىننەت تاپتى. ھۇلاكۇخان سەككىز يىل
ئىران، تورانغە خانلىق قىلدى. قىرىق سەككىز يىل ئۆمۈر كوردى.
ھۇلاكۇخان ئالەمدىن ئۆتتى. جەمئ شاھزادەلەر ۋە ئۇمەرالار
قۇرىلتاي قىلىپ ئاباقاخانىي خان كوتەردىلەر. ئاباقاخان پا-
دىشاھزادەئى، ۋە دىلاۋەر، جەۋانمەرد، زىبا مەنزەر، دەۋلەت-
مەند ۋە قاھىر ئىدى. خوجە شەمسىددىن مۇھەممەت ساھىب دى-
ۋانىي ئەۋۋەلقى دەستۇرى بىلەن ۋەزىر قىلدى. ئىنىسى خوجە
ئەلاۋىددىن بەغدات ھاكىمى ئىدى، يەنە ھاكىم بولدى. رۇمغە
مۇئىنىددىن پەرۋانەنى ھاكىم قىلدى. ئاباقاخان ئون يەتتە
يىل خانلىق قىلدى. ماۋارائۇننەھردىن بىراق خان لەشكەر
تارتىپ كەلدى. باسرۇق بولۇپ ياندى. بىر كۈن ئاباقاخان ھە-
مەداندا شاراپ ئىچىپ مەجلىس ئەجەپ كەرم ئىدى. ئاباقاخانغە
ۋەھشى ئەزىم مۇستەۋلى بولدى. قويچىسىدىن ئوق، يا تىلەدى:
«بىر ئۇلۇغ ماڭا قەست قىلادۇر» دىب. ئوق، يانىي ئالالمادى،
يىقىلىپ جان بەردى. ئوغلى ئارغونخان خۇراساندا ئىدى.
ئاباقاخاننىڭ ئىنىسى نىكۇداركى سۇلتان ئەھمەد [دىب] مەش-

ھۇر [ئىدى]، ئىلگەرى ئوردىغە كەلدى. ئۇمەرا ۋە نويان يىغى-
لىپ ئەھمەدخاننى خان كوتەردىلەر. ئەلىناقىنى داماد قىلدى.
مەڭلى بۇقانى ئەمىرۇل ئۇمەرا قىلدى. ئەھمەدخاننىڭ مۇسۇل-
مانلىققە بەسى زەۋقى شەۋقى بار ئىدى. مەخفىي مۇسۇلمان
بولدى. ۋەزىر ۋە پادىشاھ ئىسلامغە تەمام رەۋاج ۋە رەۋنەق
بەردىلەر. بەئزى ئۇمەرائى بىدىن مىسلى مەڭلى بۇقا ئارغۇن
خانغە بۇزۇلۇپ ئەھمەد خاننى ئۆلتۈردىلەر. ئارغۇن خاننى قۇ-
رىلتاي ئەزىم قىلىپ خان كوتەردىلەر. ئارغۇنخان مەڭلى بۇ-
قانى ئۆلتۈردى. ئارغۇن ئىسلامغە بەسى دۇشمەن ئىدى. خوجە
شەمسىددىن مۇھەممەت ساھىب دىۋاننى شەھىد قىلدى. «ھىچ
مۇسۇلمان ئوردىغە كەلمەسۇن» دىب يارلىغ قىلدى. ئەھالى
ئىسلامغە بەسى تەڭلىك بولدى. پات فۇرسەتتە ئارغۇنخانغە مە-
رەزى جانسىتان ئارىز بولدى. بەسى يامان رەنجىغە قالدى،
بەخارىئى خار سەفەر ئاخىرەت قىلدى. ئىككى ئوغلى بار ئىدى.
ئەۋۋەل غازانخان، ئىككىنجى ئولجايتۇخان. غازان خوراساندا ئىدى.
ئىنىسى كەنجە تۇ رۇمدىن كەلدى. جەمئ ئۇمەرا يىغىلىپ كەن-
جەتۇنى خان كوتەردىلەر. كەنجەخان مەملەكەتنىڭ زەبتىغە
مەشغۇل بولدى. مەنسەبى ئەمىرۇلئۇمەرالىقنى تاغاچار نويانغە
بەردى. خوجە سەدرىددىن خالىدنى ۋەزىر قىلدى. كەنجى تۇ-
خان بىسيار سەخى ۋە جەۋانمەردخان ئىدى. بايدۇخان ئىبنى
توقان ئىبنى ھۇلاكۇخان خۇرۇج قىلدى. تاغاچار تولاداي
قاپچۇق مال بۇ ئۇمەرالار، ھارام نەمەكلىك قىلىپ بايدۇغە بۇ-
زۇلغىدەك، كەنجە تۇخان بايدۇغە ئۇترۇ چېرىك بۇيۇردى. تاغا-
چار بىلە ئەمىر ئاقبۇقا جەلايىرنى باش قىلىپ. تاغاچار
بايدۇغە قوشۇلدى. ئاقبۇقا ئەندەك چېرىك بىرلە كەنجە تۇ-

خان قاشىغە كەلدى. ھەرام نەمەكلەر بىر يولى بايدۇغە بولۇپ
كەنجە تۇخان ھەزىمەت تاپتى. كەنجە تۇخان ئۈچ يىل خـان
بولدى. كەنجى تۇخان بىلە ئاق بوقانى قەتل قىلدىلار. جەمئ
ئـۇلـۇغ ـ كـىچىك يىغىلىپ بايدۇ خاننى خان كوتـەردىلـەر.

[زىكرى سۇلتان مەھمۇد غازانخان]

خانى خانان سۇلتان مەھمۇد غازان فەرزەند ئـەر جـۇ-
مەند ئارغۇن خان ئىدى. ئارغۇن خان سەفەرى ئاخىرەت قىلـ-
دى. خۇراساندا ئىدى. كەنجە تۇخانىنىڭ زامانىدا ھەم خۇراسانـ
دا ئىدى. كەنجە تۇخانىنىڭ قەتلى ۋە بايدۇخانىنىڭ خانلىقىنى
ئىشىتتى، ئىبرىسە ئەمىر نەۋرۇز ئىبنى ئارغۇنئاتا خۇراساندا
ئىدى. شەھزادەئى غازانىنىڭ خىزمەتىغە كېلىپ ئەھدۇ ـ پەيمان
قىلىپ يەكدىل ۋە يەكجەھەت بولۇپ بايدۇنىڭ ئۇستۇنگە چېـ-
رىك ئاتلاندىلار. ئىككى لەشكەر روبەرو تۇشتى. بايدۇنىڭ چېـ-
رىكى ئىككى بەرابەر غازانخاننىڭ لەشكەرىچە بار ئىدى. غازان
ۋەھىم قىلدى. ئەمىرنەۋرۇز فىرۇز بەخت ئەرزىگە يەتكۇردىكى: «ئەي
پادشاھى ئالەم، ھېچ ۋەھىم ۋە ھىراس قىلىغۇلـۇق ئەمـەس.
خان ئەگەر مۇسۇلمان بولسەلەر، مەنكى زامىـن دۇرمـەن. بـۇ
دۇشمەنلەرنى ئالۇرمىز». غازان قەبۇل قىلىپ ئەيتتىكى: «ئەگەر
تەكرى تەئەلا ماڭا نۇسرەت بەرسە، ئەلبەتتە مۇسۇلمان بولاي»
دىب. ئەمىر نەۋرۇز ئەلچىلىككە بارىپ بايدۇغە كورۇنۇش قىلدى،
كوپ ئۇمەرانى تاغاچار باشلىغ بۇزۇپ ياندى.
ئەلقىسسە، بايدۇخان باسرۇق [بولدى]، بايدۇنى ئولتـۇر-

دىلەر، تەختىغە بەر قەرار بولدى. ئىككى كۇندىن سوڭ ئەمىـر
نەۋرۇز غازانىنىڭ ئەرزىگە يەتكۇردى: «خۇدايىـتەئەلا ساڭا
نۇسرەت بەردى. ئەمدى خان ۋەئىدەگە ۋەفا قىلماق كېرەك.»
دىب. خاننىڭ كوكلىگە پەر تەۋى تۇشۇب ئىدى، ئىتتىفاق بىلە
ئەيتتىلەركىم: «كامىلى بولغاي ئانىڭ ئىلكىدە ئەھكامى مۇسۇلـ
مانلىقنى ئورگەنگەيمەن». ئەسىب بام بەھر ئاباددىن ھەزرەتـى
شەيخ سەدرىددىن ئىبراھىم ئىبنى شەيخ سەئىدىددىـن ھەمەۋى
قەددە سەللاھۇ سىررەھۇمنى ئالىپ كەلدىلەر.
ھەزرەتى شەيخ مەزكۇر سۇلتان مەھمۇد غازان خـانغە
ئەھكامى ئىسلامـنى ئۈرگەتىپ غۇسل قىلدۇرۇپ مۇسۇلمان قىلـ-
دىلار. شول كۇن خان بىلە يەتمىش مىڭ كىـشى مۇسـۇلـمان
بولدى. ئىسلام ئىراندا شايىئ بولدى. تاغاچار ئۈچ خانغە مۇخا-
لىفەت قىلىپ ئىدى، ئانى ئولتۇردى.
سۇلتان مەھمۇدغـازانخـان نۇر ھەدەقەئى چەشم سەلا-
تىن مۇغولان بەلكى ھەمەئى ھەمە خاقانى جەھانغە سۇلتـان
مەھمۇد غازانخان پادىشاھ ئىـدى. مۇسۇلمان، پاك ـ ئېتىقـاد،
ئادىل، بەھادۇر، شۇجائ ۋە خوب سۇرەت ۋە سەخى [ئىـدى].
ئەمىر نەۋرۇز خىزمەتى شايەستە بەجا كەلتۇردى. مـۇسۇلـانـ
لىقە بائىس بولدى. بەسى ئۇلۇغ ۋە باھەشەمەت بولدى. كوپ
ئۇمەرا ۋە ۋۇزەرا ھەسەد يىدى. ئەمىر نـەۋرۇز فـىرۇز بەخـت
بايدۇ بىلە ياغى ئىكەندە مىسىر پادىشاھىغە خەت ۋە نامە ئىبەـ-
رىب ئىرانغە تەكلىف قىلىپ ئىدى. قۇتلۇقشاھ نـويان مىـسىردىن
باسرۇق بولۇپ ياندى.
خوجا سەدرىددىن ۋە يەنە جۇملەئى ئەمىر ئۇمەرا ئەمىر
نەۋرۇزدىن ھەسەد ئېلتىب مىسىر پادىشاھـى مەلىك ئەشرەفكـە

ناھە ئىبەردى دىب مۇتتەھەم قىلدىلار. ئەمىر نەۋرۇز خىزمەتىغە ئىشەنىپ خانغە بەسى تەئەددى قىلۇر ئىدى. خانىنىڭ ئەمىر بىلە مىزاجى تەغىر تاپتى. ھاسىدلار ۋەقىت تاپىپ ئەمىر نەۋرۇزنىڭ ئىنىسى لەكزى كورگاننى تۇتتىلار. ئەمىر نەۋرۇز فىرۇز بەخت خۇراساندا ئىدى. فەناھى مەلىك فەخرىددىن كۇتەغە ئەلتتى. غازانخان ئەنارەللاھە بۇرھانەھۇ ئەمىر نەۋرۇز غازانىنىڭ توھمەتىغە تەڭ بولۇپ ئىدى. ئەھلى فىتنە غەممازلارنىڭ سوزى كارگەر قىلدى. ئەمىر نەۋرۇز ئۇمرىنى غەزات، جەھاد، نەماز، خەيرات، تەلاۋەتى قۇرئان، راۋاجى شەرئى ۋە ئىمان بىلە ئوتكەر[دى]. كىشى يەنە ئاخىر دەمدە مەرتەبەئى شەھادەتكە يەتكەي نەۋرۇز بەك غازىدەك. خۇدايىتەئالا نەسىب ئەتكەي.

ئىن قىتئە ئەمىر نەۋرۇز غازىنىڭ تەئرىخى:

رۇبائى

بىشەش سەد نەۋەد شەش دىرۇن شەھرى ھىرات،
گۇزەشت ئەزمەھى شەۋۋال بەست با يەكروز.
زى ھەپتە رۇزى دۇشەنبە مىيانەئى دۇ نەماز،
رەسىد لەشكەرى غازان شەھىد شۇد نەۋرۇز. ①

① [يىلغا] ئالتە يۈز توقسەن ئالتە، ھىرات شەھرى ئىچىدە، شەۋۋال (ئارا ئاي)دىن يىگىرمە بىر كۈن ئوتكەندە، ھەپتىنىڭ دۈشەنبە كۈنى ئىككى ناماز ئارىسىدا، غازاننىڭ لەشكىرى كەلدى، نەۋرۇز شەھىد بولدى.

غازان خان نەۋرۇز بەگنىڭ ئورنىغە ئولجايتۇ سۇلتاننى نەسبەت قىلدى. ئولجايتۇخان سۇلتان غازانخاننىڭ ئىنىسى ئىدى. سۇلتان مەھمۇد غازان تەمام ھۇلاكۇخاننىڭ يۇرتىغە سەككىز يىل خانلىق قىلدى. ئوتتۇز تورت يىل ئومۇر كوردى. ئولجايتۇخاننى ۋەسىيەت قىلدى، غازانخان نەۋۋەرە مەرقەدەھۇنىڭ فەۋتىغە جەمئى ئەھلى ئىسلام ئەزا تۇتتى.

ئولجايتۇ سۇلتان ئەدلى قىلدى. دىنى ئىسلامغە رەۋاج بەردى. سۇلتان مۇھەممەد خۇدا بەندە ئىشتىھار تاپتى. خوجە رەشىددىن نەۋۋەرە قەبرەھۇ ۋەزىرى غازان خان ئىدى. سۇلتان مۇھەممەد خۇدابەندە ھەم ۋەزىر قىلىپ خوجە سەدرىددىننى شېرىك ۋەزىر قىلىپ ئىدى. خىيانەتكە مۇتتەھەم بولۇپ قەتل تاپتى. ئەمىر نەۋرۇز غازىغە فىتنە قىلدى. ئاخىر ئوزىگە يانىدى. خوجە ئەلى شاھ خەتلانى ۋەزىر قىلدى، خوجە رەشىد بىلە شېرىك. خوجە رەشىد ئەلەيھىر رەھمە ئادىل ۋە سەخى، فازىل، ھونەرمەند، ۋە ئالىم، موسەننىفى «تەئرىخى جەۋامىئور رەشىدى» [ئىدى]. تەبرىزدە ئىمارەتى ئالى بۇنياد قىلدى، «رەشىدىيە» ئاتادىلار. تەئرىخدە ئانداغ دەپدۇلاركىم: «يەنە ئىمارەتنى ئەتكەندىن رەشىدىيەنى بوزماق مۇشكۇلدۇرۇر.» قۇتلۇغ شاھ نويياننى سەپەھسالار لەشكەرى ئەمىرۇل ئۇمەرا قىلدىلار. سۇلتان مۇھەممەد خۇدا بەندە مىسرىغە چېرىك باردى. مىسرى پادىشاھى مەلىك ناسىر ھەم ئەسبابى ھەرب ۋە زەرب راس قىلىپ جەڭنىڭ خىيالىدا ئىدى. ۋەزىرى بى نەزىر خاجە ساھىب تەدبىر قىلدىكى مەلىك ناسىر پىشكەش ۋە ئەسىر ھايى يار بەردار ۋە شۇتۇر ھايى قاتار ۋە توفچاق ھاي بادرەفتار چىقارىپ سولھ تىلەدى. سۇلتان مۇھەممەد خۇدا بەندە ئەنارەللاھە بۇرھانەھۇ ئىسلامغە

بىسيار رەۋاج بەردى. دىنى شەرىق، مىللەتى ھەنىفىنى قەۋى
قىلدى. مۇسۇلمانلارغە مەيلى تەمام بار ئىدى. ئۇزى خانى پاك،
ئېتىقاد ۋە مۇسۇلمانى نىھاد، ئادىل، سەخى، بەھادۇر،
جەۋانمەرد، خوش مەنزەر ئىدى. خوجە رەشىد ئەلەيھىر رەھمە-
نى ۋەزىر قىلدى. بۇ ۋەزىر ئادىل، ئالىم، سەخى. دىنى
ئەھلى ئىسلامغە ئانچە نەفئى بەتتىكى ھەددۇ ھىسابى يوق. ئۇلكى
ھۇلاكۇخانىنىڭ مەملەكەتى رۇم، ئىراق، ئەجەم، ئەزەر بەيجان،
فارس ۋە خۇراسانغە ئون ئىككى يىل تەمام خان بولدى. ئوتتۇز
ئالتە يىل بەئزى رەۋايەت[تە] ئوتتۇز سەككىز يىل خانلىق قىلدى.
خان بولۇپ بىر يىلدىن كېيىن شەھرى سۇلتانىيەنى بەنا قىلىپ،
تەختگاھ ئېتىپ، ئۇزى ياتقالى ئىمارەتى ئالى ئېتىپ شول ئىمارەت-
دە دەفن قىلدىلار. غازانخان نەۋۋەرە قەبىردىن ئىلگىرى ئىراندا
موغۇلخانلارنىڭ مەقبەرىسى مەئاۋۇم ئەمەس ئىدى. سۇلتان مەھمۇد
غازان تەبرىزدە مەدفۇن بولۇپ ئىدى، سۇلتان مۇھەممەدخۇدا
بەندەنىڭ ئوغلىكى سۇلتان ئەبۇ سەئىدخان ئېرۇر. ئون ئۇچ يا-
شار، خۇراسان پادشاھى ئىدى. سۇلتان مۇھەممەد خۇدابەندە
رەنجور بولدى. ئوغلى سۇلتان ئەبۇسەئىدخانغە كىشى ئىبەردى.
سۇلتان ئەبۇ سەئىدخان كەلمەسدىن ئىلگەرى ئېلىخان ئالەمدىن
ۋىدائ قىلدى. جەمئى ئەمىر ئومەرا، ۋەزىر - ۋۇزەرا يىغىلىپ
سۇلتان ئەبۇسەئىدخاننى باشىغە تاج قويۇپ تەختكە ئولتۇرغۇزدىلار.
ئەمىر چۇپاننى ئەمرۇلئۇمەرا قىلدى. پادىشاھ كىچىك، ھىل
ۋە ئەقد ئەمىر چۇپان بولدى. ھەتتاكى خوجە رەشىدىددىندەك
فازىل، ئالىم، ئادىل، ئامىل ۋە سەخى بۇزرۇگ خوجە ئالىشاھ-
دىن رىشۋە ئالىپ خاجەنى سەئى قىلىپ قەتل قىلدى. خوجە
ئالىشاھ ھەم پات - پۇرسەت[دە] سەفىرى ئاخىرەت قىلدى. چوپان

نويان [نى] خوراسانغە ھاكىم قىلدىلار. ئۇلۇغ ئوغلى تومۇرتاش
رۇم ھاكىمى بولدى. بىر پۇتۇكچىسىنى خانغە ۋەزىر قىلدى، سايىن
ۋەزىر لەقەب تاپتى. ئەمىر چوپان ھەر ئىش قىلسە، ناچار
كوتەرۇر ئىدى. ئەمىر چوپاننىڭ قىزى بەغدات خاتۇنغە خان ئاشىق
بولۇپ، بىسەبرى ئارام بولۇپ چوپان بەگكە مەھرەملەردىن
كىشى ئىبەردى. ئول كىشى خاننىڭ ئەرزىنى يەتكۇردى. چوپان
نويانغە بەسى يامان كېلىپ غەيرەت قىلىپ شور ئەنگىز نەمەتنە
ئامىز سوزلەر ئەيتتى. خان خامۇش بولۇپ، ئەمىر چوپاننىڭ
يوقلۇقىنى خاھىش قىلدى. بۇ مەئنىنى بەزى ئومەرا ۋە ئىنچىكى-
لەر فەھىم قىلىپ، چوپاننىڭ يامان ئىشلارىنى ۋە ئوغلانلارى ۋە
ئوزىنىڭ تەھەككۇمنى خانغە يەتكۇرۇپ تۇردىلەر. ئومەرالارنىڭ
ۋەزىرلارنىڭ ئەمىر چوپاندا دەردى بار ئىدى. بىجايى خاندا
ئىختىيار يوق ئىدى. ئۇلۇغ ئوغلى تومۇر تاش رۇم ھاكىمى ئىدى.
ئاتىغە خوتبەئى سىككە قىلدى. ياغى بولدى. چوپان بەگ با-
رىپ باغلاپ ئالىپ كەلدى. ئەمىرنىڭ خاتىرىدىن ئەفۇ قىلىپ
يەنە رۇمغا ھاكىم قىلدى. دەمەشق خوجە دەپ ئەمىر چوپاننىڭ
بىر ئوغلى [بار ئىدى]. موقەررەبى دەرگاھ دەمەشق خوجەنى
خان بۇيرۇپ قەتل قىلدىلار. چوپان نويان خوراساندا ئىدى.
ئوغلىنىڭ قەتل خەبەرىنى ئېشىتىپ ئومەرايى خۇراسان ئىتتىفاق
قىلىپ خان ئۇزەسىگە كەلدى. خان ئۇترۇ چىقىپ تۇشتى. ياۋۇق
يەتتىلەر. ئومەرالار بۇزۇلۇپ خانغە كىردىلەر. ئەمىر چوپان ھە-
زىمەت تاپىپ ھىرات [قە] باردى. مەلىك غىياسىددىن كورتكە
ئېلتىجا كەلتۇردى.

مەلىك كور نەمەكنى چوپان نويان. تەربىيەتى كۇل قىلىپ
ئىدى. مەلىك غىياسىددىن ئەمىر چوپاننى ئولتۇرۇر بولدى. چو-

پان بەگ كىشى ئىبەردى: «مەلىككە بىر مۇلاقات بولالى» دىب. مەلىك قەبۇل قىلمادى. ئەيتتى: «ھەر سوزى بولسە، ۋەسىيەتى بولسە ئەيتسۇن، مۇلاقات مۇشكۇل» دىب.

ئەمىر چوپان ئەيتتىكى: «مىنىڭ باشىمنى تىنىمدىن جۇدا قىلماسۇنلار، زىراكى بىر بارماغىم قوش. شۇنى ئىبەرسۇنلار» دىب.

ئەلقىسسە، ئەمىر چوپاننى ئولتۇردى. ئوغلى جەلالدخاننى ئولتۇردى، زىبارۇي نىكوسىرەت يىگىت ئىدى. بەغداد خاتۇننى خان ئالىپ ئىدى، بەغداد خاتۇن كىشى ئىبەرىپ ئاتاسى چوپان بەگنىڭ جەسەدىنى ھەزرەتى مەككەگە ئىبەردى. مەككەتۇللادا دەفنىن قىلدىلار. خوجە غىياسىددىن خوجە فازىل، ئادىل، ئالىمىقدار، تەئرىخ گۇزىدە، «تەئرىخى مەجمە ئۇلئەنساب شەرھى شەمسىيە» خوجەنىڭ ئاتىغە [يىزىلدى]. بۇلارغە ئىنئام ۋە ئىھسان ۋافىر ئاتا قىلدى.

رۇمدىن خەبەرى كەلدى. ئەمىر ھۇسەيىن بىلە جەمئىنى بۇيرۇپ ئىدى، ماۋەرائۇننەھردىن خەبەرى شاھزادەئى چىغتاي نىژاد كەلدى. خۇراسانغە ئەبۇ سەئىدخان ناچار دۇشمەن تەرەفگە رەۋان بولدى. دۇشمەن لەشكەرى بىفايان بىلە كېلىپ ئىكەن. سۇلتان ئەبۇ سەئىدخان ئەندەك كىشى بىلە كېلىپ روبەرۇ بولدى. بىۋەھىم ۋە ھىراس دۇشمەنگە ھەملە قىلدى. سەخت جەڭ بولدى. خان ئەندەك جەلادەت زاھىر قىلدىكى، رۇستەم، ئىسفەندىيار بولسەلەر، خاننىڭ بەھادۇرلىقىغە پۇشت دەست ئىنساف بەرۇر ئىدىلەر.

ماۋەرا ئۇننەھر چىرىكى باسرۇق بولۇپ ياندى. بۇ جەڭدىن كىيىن «سۇلتان ئەبۇسەئىد غازى باھادۇرخان» دەپ پۈتۈدىلەر مۇنشىلەر. سۇلتان ئەبۇ سەئىدخان ئون ئۈچ ياشىدا خان بولدى.

ئون توققۇز يىل خانلىق قىلدى. ئوتتۇز ئىككى يىل ئومۇر كوردى. سۇلتان ئەبۇ سەئىدخان پادىشاھزادە خوپ سۇرەت ۋە نىكوسىرەت، ئادىل مۇسۇلمان، سەخى، دىلاۋەر ۋە جەۋانمەرد [ئىدى]. ياش ئالەمدىن ئوتتى. ئىران خەلقى بىر يىل ئەزا تۇتتىلار. مۇنارلەرغە قارا كەيدۈردىلەر. كوچەلەرغە كۆل ساچتىلار. ۋەللاھۇ ئەئلەم بىسسەۋاب.

[تۇغلۇق تومۇرخاننىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقى بەيانى]

تۇغلۇق تومۇرخاننىڭ ئىسلامى ھەزرەت مەۋلانا ئەرشىدىددىن قەددەسەللاھۇ رۇھەھەنىڭ قولىدا مۇسۇلمان بولدى.

ئانداغ رەۋايەت قىلۇرلاركىم، چىغتايخان چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنجى ئوغلى ئىدى. بەسى، باسەياسەت، قاھىر ۋە دىلاۋەر، مەردانە تورە ۋە تۈزۈت - ياساققە بەسى جىددى جەھدى بار ئىدى، ئوكتايىخاندىن بىر يىل ئۇلگەرى ۋەفات بولۇپ ئىدى، خان ئوز ئورنىدا نەبىرەسى قارا ھۇلاكۇنى نىسبەت قىلىپ ئىدى. زىراكى چىغتايخاننىڭ ۋەلى ئەھدى قايىم مەقامى ماموكەيىنىڭ ئوغلى قارا ھۇلاكۇ ۋە يەسۇ قارا بورى. چىغتايخان ئاقىلى كافى كېڭەشلىك كىشى ئىدى. ئوكتايخانغە كەما يەنبەغى ئىتائەت قىلدى. قائان ھەم ئەۋلادى چىغتايغە خوپ نىگەھداش قىلدى. چىغتاينىڭ ۋەلى ئەھدى ئوغلى ماموكەي بەسى مۇقبىل، خۇشخۇي، زىبا مەنزەر ۋە قەمەر پەيكەر ۋە نىكوسىرەت، خۇش مۇجاۋەدە ۋە چابۇكسۇۋار، تىرەنداز، نەيزە گۇزار يىگىت ئىدى. سىننى سالى

ھەم يىگىرمە بىر، يىگىرمە ئىككى ياشدا بار ئىدى. چىڭگىزخان ئەسلەن ۋە قەتئەن ئۆزىدىن جۇدا قىلماس ئىدى. جۇجىخان، چىغتايخان، ئوكتاي‌خاننى فەتھ خارەزمغە بۇيرۇپ ئىدى. چىڭگىزخان بەلىخ تالقان ئۆزەسىگە يۈردى. يولدا قەلئەئى مامىياننى مۇھاسىرە قىلدى. قەلئەدىن ماموكەينى ئاتتى. ماموكەي ئۆلدى. چىڭگىزخان بەسى پەرىشان ۋە ماتەمزەدە بولدى. يارلىغ قىلدى: «ماموكەينىڭ ئۆلگەننى ھېچ كىشى چىغتايغە ئېيتماسۇن» دىب. چىغتايخان خارەزمنى فەتھ قىلىپ ئوكتاي قائان بىلە چىڭگىزخاننىڭ خىزمەتىگە كەلدى. جۇجى‌خان كەلەي يۇرتىغە ياندى. [چىڭگىز] خان جۇجى‌دىن بەسى ئاغرىندى. بۇ شاھزادەلەرگە ئىنئام ۋە ئىھسان ئەتا قىلدى. يەنە چىغتايغە ئەيتتىكىم: «مىنىڭ بۇيرۇغۇمنى تۇتمايسىزلەر. ماڭا ئوخشاش خانلارنىڭ ئوغلانلارى بىر ئاغىز سوزىگە جان بىرىپدۇرلار.» دىب.

چىغتاي‌خان ھەم ئەرز قىلدى، چوكۇپ ئولتۇرۇپ: «ئەي خانى ئالەم! بىز ھەم يارلىغىڭنى تۇتماساق مەن ئولەي» دىب ئېيتتى. چىڭگىزخان ئەيتتى: «ئەي چىغتاي! ئانداغ بولسە ماموكەي ئالەمدىن ئۆتتى، يىغلاماغىل» دىب.

چىغتاي سەبىر قىلىپ ئەيتتىكىم: «سەئادەتمەند ئىكەن، ئالدىڭىزدا ئولۇپدۇر.» دىب، ھېچ تەغىير تاپمادى. بىر پۇرسەتتىن كېيىن بەھانە قىلىپ تاشقارى چىقىپ بىر خىلۋەتكە بارىپ نالەئى زارە قىلىپ، يەنە يۈزىنى يۇيۇپ، كوزىنى ياشدىن پاك قىلىپ چىڭگىزخان قاشىغە كىردى. بۇۋاقىئە بولغۇنچە شىددەتى كىشى ئولتۇرۇرگە ئەمەس ئىدى. ماموكەي ئۆلدى. ئاندىن شول قەلئەدە ھېچ جاندار قالمادى، قەتلى تاپتى. چىغ-

تاي خاننىڭ پايتەختى بەشبالىق ئىدى. تۇ[ر]فاننى ئۇچ [دىب] يتىپدۇرلار.

قارا ھولاكۇدىن قارا يەسو ئىلگەرى ئالەمدىن ئۆتتى. قارا ھولاكۇ ئالەمدىن ئۆتتى. خاتۇنى بەسى ئاقىلە، كېڭەشلىك زەئىفە ئىدى. ئانى ئۆزغىنە خاتۇن تۇرالچى كورگاننىڭ قىزى [دەرئىدىلەر]. قارا ھولاكۇ ئولدى، ئوغلى مۇبارەكشاھ كىچىك چىغتايخاننىڭ ئورنىغە خان بولدى. ئاجايىپ ياخشى باسقتۇردى. نەچچە يىلدىن كېيىن بايغۇ خان بولدى. زالىم كافىر ئىدى. نابود بولدى. ئانىڭدىن كېيىن مۇبارەكشاھ ئىبنى قارا ھولاكۇ خان بولدى. ئول ۋەقتىدە قارا چار نويان بىر تەرەف بولۇپ ئىدى. ئوغلى ئېجىل نويان ئاتالىق بولدى. بەرلاس ئايماقىدىن يەسو قارانىڭ ئوغلى بۇراق خان بەسى بەھادۇر ۋە بۇمەردانە، كېڭەشلىك ئىدى. مۇبارەكشاھنىڭ ئاناسى ئولاچە بۇراق خان راي ۋە تەدبىر بىلە مۇبارەكشاھدىن خانلىقنى ئالىپ پادشاھى با ھەشەمەت ۋە پۇر شەۋكەت بولدى. خوراسانغە چېرىك بارىپ ئالالماي ياندى. ئاخىر مۇسۇلمان بولۇپ سۇلتان غىياسىددىن ئات كوتەردى. بەش ئوغلى بار ئىدى. ئەۋۋەل مۇئمىن، ئىككىنجى قوقتاي، ئۈچىنجى بورمە، تورتىنجى داۋا، بەشىنجى بەك تومۇر. زۇبدەئى ۋە خەلاسە ۋە چىراغى ئەۋلاد بۇراق خان، داۋاخان. داۋاچىجان ھەم ئاتاپدۇرلار. داۋاخان پادشاھى ئالى مىقدار ۋە ئەدالەت شىئار ئىدى. مۇسۇلمان ۋە پاك ئېتىقاد [ئىدى]. داۋاخاندىن كېيىن يەنە كافىر فاجىر تەختغە ئولتۇردى. مۇسۇلمانلىق رەۋاج تاپمادى. نەچچە كىشى تەختغە ئولتۇردى. ئەمما ئات بىر تەرەف بولدى. مىرزا ھەيدەر دوغلات «تەئرىخى رەشىدى»دە داۋاخاننىڭ مەزارى ياركەندە دەپدۇرلار. يەنە ھەم

مەقبۇلۇلقەۋل، كىشلەردىن ئېشىتتىم: «داۋاخان پادىشاھنىڭ ئۇسنۇنىگە مەسئۇدبەگ ئىبنى مەھمۇدبەگ گۈمبەزى ئالى بۇنياد قىلدى» دېب. خوجەخان مەھمۇدخوجە ئەتتۇرەللاھۇ مەشھەدەھۇدىن مىرزاھەيدەر كوراگان تەئرىخىدە نەقىل قىلىپدۇر: «ھەر بار داۋاخان پادىشاھنىڭ ئالىدى بىلە ئۇتسەلەر ئەيتۇر ئىدىلەركى بۇ ئەزىزنىڭ جەزبەسى بەسى قەۋى ئىكەن. ھەر بار بۇ مەزارغە يەتسەم ماڭا جەزبە ھاسىل بولادۇر» دەپدۇرلەر. داۋاخان شۇكار بولدى. ئىككى، ئۈچ كافىرتورە خان بولدى. ئاندىن كېيىن نەۋبەت ئىسەنبۇقاخان ئىبنى داۋاخانغە يەتتى. ئىسەن بۇقاخاننىڭ ئوغلى يوق ئىدى. چېرىككە بارىپ كەلدى ۋە نەچچە كۈندىن كېيىن بىر تەرەف بولدى.

[تۇغلۇق تومۇرخاننىڭ نەسەبى ۋە ئۇنىڭ ئەھۋالى بەيانى]

ئەنارەللاھە بۇرھانەھۇ تۇغلۇق تومۇرخان نۇرى ھەدەقەئى چىراغى بىنەش دۇرمان چىغتايخان ئىرۇر. تۇغلۇق تومۇرخان ئىبنى ئىسەنبۇقاخان، ئىبنى داۋاخان، ئىبنى بۇراقخان، ئىبنى يەسۇ قاراخان، ئىبنى ماموكەيخان، ئىبنى چىغتايخان، ئىبنى چىڭگىزخان، ئىبنى يەسۇكەيخان، ئىبنى بەرتانخان، ئىبنى قۇبلخان، ئىبنى تومنەخان، ئىبنى بايسۇنقۇرخان، ئىبنى قايدۇخان، ئىبنى دوتۇمخان، ئىبنى بۇقاخان، ئىبنى بۇزەنجىر قائان، ئىبنى ئالانقۇۋا كوركلۇك بىنت چوپنەخان ئىرۇر.

مىرزا ھەيدەر دوغلات مۇسەننىف تەئرىخىدە ئانداغ ئەيتىبدۇر-

لاركى: «ئىسەن بۇقاخان چېرىك بارىپ ئىدى. ئۇلۇغ خاتۇنى بار ئىدى ساتىلمىش» دېب. مۇغۇل پادىشاھلارىنىڭ نەچچە خاتۇنى بولسە، ئىختىيار ئۇلۇغ خاتۇنىدا، كىنچىكلەرىنى خاھلاسا كىشىگە بېرۇر، خاھلاسا ساقلار ئىدى. «مەڭلىك خاتۇن» دېب كىچىك خاتۇنى بار ئىدى. بو ساتىلمىش ئەقىمە ئىدى. ئاڭلادىكى مەڭلىك خاتۇن [خان] دىن ئاغىر بوي ئىدى. خان چېرىكدە ئىكەندە شىراۋۇل دوختەۋي دىگەن ئۇمەرا كورۇنۇشكە كېلىپ ئىدى. ساتىلمىش رەشك ئېلتىپ مەڭلىك خاتۇننى بەردى. شىراۋۇل دوختەۋى مەڭلىكنى ئالىپ يورتىغە ياندى. شىراۋۇل دوختەۋنىڭ يۇرتى بىسيار يىراق ئىدى. ئىسەن بۇ قاخان چېرىكدىن يانىپ كەلدى. مەڭلىك خاتۇننى سوردى. ساتىلمىش خاتۇن جاۋاپ بەردى: «مەڭلىكنى مەن شىراۋۇل دوختەۋغە بەردىم» دېب. ئىسەنبۇ قاخان ئېيتتىكىم: «مەڭلىك مەندىن ھامىلە ئىدى، ئوغۇل بولۇر ئېھتىمالى بار ئىدى» دىدى. مۇندىن زىيادە نىمە دېمىدى. ئەمما خاتۇندىن بىسيار رەنجىدە بولدى. فۇرسەتدە ئىسەنبۇقاخان ۋەفات بولدى. مەملەكەت خانسىز قالىپ بەسى خاراب ۋە پەرىشان بولدى. ئەمىر بولاجى دوغالات خان تاپماققە بەسى دەغدۇغە قىلدى. ئاما خان ئوروغىدىن بو مەملەكەتدە يوق ئىدى. فەرراشلارنىڭ ئۇلۇغى بار ئىدى، تاش تومۇر دېب. [ئۇنى] شىراۋۇل دوختەۋنىڭ يۇرتىغە بۇيۇردى. تاشتومۇر ئۈچ يۈز ئەچكۇ تىلەپ ئەيتتىكى: «ئۇزۇق ۋەفا قىلماس. بۇ ئەچكۇلەرنى ئۇزۇق قىلىپ مەقسۇدغە يەتكەيمەن». ئۈچ يۈ ئەچكۇ بېرىپ رەۋان قىلدى.

تاش‌تومۇر مىرزا ئايىماقدىن ئايىماقىقە كىزىپ شىراۋۇل
دوختەۋىنىڭ يۇرتىغە يەتتى. ئەرسە خەبەر سوردى. ئىشى ئۇڭ
كەلدى. مەڭلىك خاتۇن ئۇچرادى. مەڭلىك ئەيتتىكى: «خاندىن
ئالىپ كەلگەن ھامىلەمنى ئوغۇل تۇغدۇم. تۇغلۇق تومۇرخان ئات
قويدۇق. دوختەۋىدىن بىر ئوغۇل تۇغدۇم، ئىنچى مەلىك ئات قويدۇم».
ئەلقىسسە، تاش تومۇر مىرزا تۇغلۇق تومۇرخاننى ئالىپ قاچ-
تى. ئەمىر بولاچى ئاقسۇدا ئىدى. خاننى ئاقسۇغا ئالىپ كەلگۈن-
چە خان مۇزاتدا ھاڭغە تۇشتى. تاش‌تومۇر مىرزا يىغلاپ
تۇرۇپ ئىدى، جەمئى سەۋداگەر كېلىپ تۇشۇبدۇر. كارۋان باش-
نىڭ ئاتى بەگچەك ئىدى. ئاڭا ئەيتتىكى: «خان [نى] ئالىپ
كېلىپ ئىدىم. ھاڭغا تۇشتى» دىب. بەگچەك ھاڭغا تۇشتى. خاننى
سالامەت تاپىپ بەسى شات مان بولدى. ئاۋاز قىلدى: «ئاغرامچى
سالىڭلار» دىب.

ئاغرامچى سالدىلار. بەگچەك خان بىلە ئەھد پەيمان قىلمىشىپ
خانغە ئۇزرە ئەيتىپ ئىلگەرى بەگچەك چىقتى، ئەيتتىكى: «مەن
ئىلگەرى چىقماسام مېنى ئالماسلار» دىب. بەگچەك ۋە تاش تو-
مۇر مىرزا خاننى ئالىپ ئاقسۇغە كەلدىلەر. تۇغلۇق تومۇر خان
ئون ئالتە ياشدا ئىدى. تاش تومۇر مىرزا كوك بىر ئەچكۇ قال-
غاندا خاننى ئالىپ كەلدى. تاش تومۇر مىرزانى ئوردا بېگى
قىلدى. ئەچكۇ لەقەب قويدىلار. ئەۋلادىدا بۇ لەقەب قالدىلار.
بەگچەكنى ئەمىرۇلئۇمەرا قىلدى. ئول سەۋداگەرلەر تۇمەن ئاي-
ماقى [قىلدى]. شول ۋەختىدا ئەمىر بولاچى ئاغاسى ئەمىر تو-
لەك ئەكسەر ماڭلاي - سودەگە مۇتەسەرروف ئىدى، ئاقسۇغە
خان كوتەردىلەر.

[تۇغلۇق تومۇر خاننىڭ ئىسلام دىننى قەبۇل قىلغانلىغى بايانى]

[تۇغلۇق تومۇر خان] ھەزرەتى مەۋلانا ئەرشىددىن قەد-
دەسەللاھۇ سەررەھۇنىڭ قولىدا مۇسۇلمان بولدى. «تەئرىخ رە-
شىدى»دە ئانداغ رەۋايەت قىلىپدۇرلاركى: «مەۋلانا شۇجائىددىن
مەھمۇد بىرادەر ھەزرەتى ھافىز كەبىرىددىن بۇخارى چىڭگىزخان-
نىڭ فەتراتىدا ھافىزىددىن كەبىر بۇخارى مەشھەددىن ئىدى.
بۇ بۇزرۇگدىن كېيىن قەلەمى رەشىدى ئىجتىھاد بەستە ۋە شى-
كەستە بولدى. مەۋلانا ھافىزىددىن كەبىر قەددەسە سەررەھۇ شەھىد
بولدى. بىرادىرىنى كوچۇرۇپ قارا قۇرۇمغە ئالىپ بارىب ئىدىلەر.
مەۋلانا شۇ جائىددىن مەھمۇد ئەلەيىر رەھمە شول موسافىرەتدە
ئالەمدىن نەقىل قىلدىلار.
چىڭگىزخاندىن كېيىن مەۋلانا مەزكۇرنىڭ ئەۋلادى قارا
قۇرۇمدىن كېلىپ شەھرى كىتەكدە ئىستىقامەت قىلدىلار. شەيخىل
ئىسلام ئەزىز ۋە موئتەبەر ئىدىلار. ئاخىر فەرزاندانى مەۋلانا
مەزكۇر ھەزرەتى مەۋلانائى جامالىددىن ئەتىرەللاھۇ مەشھەدەھۇ بىس-
يار ئەزىز ۋە بۇزرۇگۋار ئىدى. شەھرى كىتەكنىڭ خەلقى بەسى
فىسق فۇجۇرغە رىغبەت قىلدىلار. ناماز جۇمئەدىن كېيىن ھەز-
رەتى شەيخ جامالىددىن قەددە سەللاھۇ سەررەھۇ مىنبەرغە چى-
قىپ ۋەئىز ئەيتتىلەر. ئانداغ دېدىلەركى: «ئەي يارانلار مۇندىن
ئىلگەرى كەررات ۋە مەررات سىزلەرگە ۋەئىز نەسىھەت قىلدىم،
ھېچقايىسىنى ئېشىتمەدىڭلەر. بۇ ئاخىرقى نەسىھەتىم، بۇ شەھەرگە

بالايى ئەزىم كەلدى. سىزلەردىن رۇخسەت تىلەيدۇرمەن. دىدار
قىيامەتكە قالدى» دېب، مىنبەردىن تۇشۇپ سەفەرگە رەۋان بول-
ى. مۇئەززىنى مەسجىدنىڭ ھەزرەتى شەيخقە ئىئتىقادى بار ئىدى،
ئېلتىماسى ھەمراھلىق قىلدى. ھەزرەتى شەيخ ھەم قەبۇل قىلىپ،
شەھەردىن فەرسەڭ بارىپ تۇشتىلەر. موللائى مۇئەززىن ھەزرەتى
شەيخدىن ئىجازەت تىلەپ شەھەرگە ياندى.

موھەممەدىن فارىغ بولۇپ مۇنارەغە چىقتى. رەسىم خەيرباد-
ئەزانى نامازى خۇفتەن ئاغاز قىلدى. ئاسماندىن قارا ياغلىغ بىر-
نىمەرسە ياغادۇر. ئەمما خۇشلۇك، ئەزان تەمام بولدى، ئەرسە مۇ-
ناردىن تۇشە بولدى. مۇنارەنىڭ ئىشكى بەند بولۇپدۇر. بىر سا-
ئەت تەۋەققۇف قىلدى، مۇنارە يەرگە ياۋۇق كورۇندى. مۇنارەدىن
تۇشۇپ سۇرئەت بىلە ھەزرەتى بوزرۇگ‍ۋار قاشلارىغە كېلىپ بۇ
ۋاقىئەنى بەيان قىلدى. ھەزرەتى شەيخ: «غەزەبى ئاللادىن يە-
راغلىق ياخشى» دېب، كوچۇپ رەۋان بولدىلار. تەي مەنازىل
ۋە مەراھىل قىلىپ سەرھەددى ئاقسۇ ئايكول دىگەن مەۋزەئىغە
چىقىپ ئولتۇرۇپ ئىدىلەر. تۇغلۇق تومۇرخان ئوۋغە چىقىپ ئىدى.
تەۋاچىلار كوردىكى جەمئى فەراغەت بىلە تېنچ ئولتۇرۇپدۇر.
ھەزرەتى شەيخ بوزرۇگۋارنى تۇتۇپ باغلاپ تۇغلۇق تىمورخان
قاشىغە ئالىپ باردى. خان ئەيتتىكى: «ئەي تازىك نەدەپ جار
ئېشىتمە دىڭ!؟» دېب. ھەزرەتى شەيخ ئەيتتىلەركى: «بىز مۇسا-
فىر، كېتەك بۇزۇلۇپ كەلدۇك، يارلىغ شىكاردىن خەبەرىمىز
يوق» دېب. خان يەنە ئەيتتى: «سەن ئوبدانمۇ، يا بۇ ئىتلارمۇ؟».
ھەزرەتى شەيخ ئەيتتىلەركىم: «ئەگەر ئىمان مەندە بولسە، مەن
ئوبدان؛ ئەگەر ئىمان مەندە بولمەسە، مەندىن ئىتلەر ئوبدان».
خان شول مەھەلدە ئىتلەرغە خوك گوشتى بېرىپ تۇرۇپ ئىدى.

خاننىڭ كوڭلىگە تەئسىر قىلىپ بىر گوشەدە تۇرۇپ بىر مۇغۇ-
لنى بۇيۇردى: «بارىپ شول تاژىك [نى] ئالىپ كەلگىل، ئېئزاز
ئىكرام بىلە ئاتىڭغە مىندۇرۇپ» دېب. بۇ مۇغۇل ئاتىنى تارتتى.
ھەزرەتى شەيخ كوردىلەركى، ئول مۇغۇلنىڭ ئىگەرى خۇنى خىنز-
زىر بىلە مۇلەۋۋەس، پىيادە بارۇرنى ئىختىيار قىلدىلار. ئول مۇ-
غۇل: «يارلىغ ئانداغ ئەمەس، ئاتغە مىنىپ بارماق كېرەك» دېب
تۇردى. ھەزرەتى شەيخ ناچار رويمالى تەھارەتنى ئول مۇغۇلنىڭ
چىركىن ئىگەرىگە ياپىپ مىنىپ باردىلار. خان بىر گۇشەدە تۇ-
رۇپدۇر، ئەمما بەشەرەسىدە ھەزن ۋە رۇشد زاھىر. خان سوردى-
كى: «ئول نىمە دۇرۇركىم، ئول بولسە ئادەمى ئىتدىن ئوبدان،
ئول بولماسا ئىت ئانىڭدىن شەرىف؟». ھەزرەتى شەيخ ئەيتتىلەر-
كىم: «ئول ئىمان ئېرۇر» دېب، ئىمان ۋە ئىسلامنى تەئرىف ۋە
تەۋسىفى كەمايەنبەغى قىلدىلار. تۇغلۇق تومۇرخان ئەنارەللاھۇ
بۇرھانەھۇ گىريان بولدى. ئەيتتىكى: «ئەگەر مەن خان بولسام
ئىستىقلال بىرلە، ئەلبەتتە سىز كېلىپ مېنى مۇسۇلمان قىلغايسىز»
دېب ۋەئدە بەردى. خان شول مەھەلدە ئون سەككىز ياشار ئى-
دى. ھەزرەتى شەيخ جەمالىددىن قەددەسەللاھۇ رۇھەھۇ ئايكول-
دە ئالەمدىن سەفەر قىلدىلار. ھەزرەتى شەيخ نەزئ ۋەقتىدە ئوغ-
لانلارى مەۋلانايى ئەرشىددىن قەددەسە سىررەھۇغە ۋەسىيەت قى-
لىپ ئەيتتىلەركىم: «مەن تۇش كورۇپ ئىدىم، چىراغ ياندۇرۇپ
بەلەند پۇشتە ئۇزەسىدە، تەمام مەشرىق تەرەفى يارۇدى. بۇ تۇش-
نىڭ تەئبىرى ئولدۇركى، تۇغلۇق تومۇرخان ماڭا ۋەئدە بېرىپ
ئېردىكى، ‹ئەگەر ئىستىقلال بىلە خان بولسام، ئەلبەتە سىز كې-
لىڭ، مەن مۇسۇلمان بولغايمەن› دېب، مېنىڭ ئومرۇم ۋەفا قىل-
مادى، ئەلبەتتە بۇ ۋەئدەدىن غافىل بولماغايسىز، ئەلبەتتە تۇغ-

لۇق تومۇرخان مۇسۇلمان بولۇر» دېب. ھەزرەتى شەيخ جەما-
لىددىن رەھمەتەللاھۇ ۋە بەرەكاتۇھۇ ئالەمدىن ئۆتۈپ نەچچە
مەھەلدىن سوڭ تۇغلۇق تمورخان ئىستىقلال بىلە خان بولدى.
بەسى شەۋكەت ۋە ئەزەمەت پەيدا قىلدى. بۇ ئاۋازەسى ئاقسۇدا
ھەزرەتى مەۋلانايى ئەرشىددىن تەيىبەللاھۇ مەشھەدەھۇغە يەتتى.
ھەزرەتى مەۋلانا ئەرشىددىن ئەزىم مۇغۇلىستان قىلىپ ئوردۇغە
باردى. تۇغلۇق تومۇرخان چىڭگىزخانغە مۇلاقات مۇيەسسەر بول-
مادى. ئۇلۇغ سەبەبىدىن ئوردۇغە ياۋۇق ۋەتەن تۇتۇپ، ھەر
سەھەر كولباكى ئىسلامكى ئەزان ئەيتا باشلادىلەر. بىر سەھەر
خان ئەيتتىكى: «نەچچە كۈندۇركى خاب خۇش، ۋەقتىكى سەھەر
بولغاي، بىر كىشى ئاۋازى بىدار ساز بىلە رەھمەت بېرەدۇر.
ئانى مۇندا ئالىپ كەل» دېب. ئول مۇغۇل سۇرەت ھەزرەتى مەۋ-
لانا ھەنۇز كولباكى ئىسلامنى يەئنى ئەزاننى تەمام قىلماپ ئىدى-
لەر، ياقالارىدىن تۇتۇپ، كىشىكشاي خان قاشىغە ئالىپ كەلدى.
خان ھەزرەتى مەۋلانادىن سوردى: «نې كىشى ئېرۇرسەن، تات-
لىغ ئۇيقۇدىن قاتىغ ئەۋاز بىلە بىدار قىلاسەن؟» دېب. ھەزرەتى
مەۋلانا ئەرشىددىن قەددەسە سىررەھۇ ئەيتتىلەركى: «مەن ئول كى-
شىنىڭ پەرزەندى ئېرۇرمەنكى، ۋەئدەئى مۇسۇلمانلىق قىلىپ ئىد-
كەنلەر، شول ۋەئدەدىن كوز تۇتۇپ دەرگاھلارىغە كەلدىم» دېب.
خانغە رىققەتى بولدى، ھەزرەتى شەيخنى سوردى. مەۋلانا جەۋاپ
بەردىكى: «ئەرشىددىن قەددەسە سىررەھۇ پەدەرى بۇزورۇگۋارىم
ئالەمنى ۋىداڭ قىلدىلار، ماڭا ۋەسىيەت قىلدىلاركى رىئەلبەتتە تۇغ-
لۇق تمورخاننىڭ خىزمەتىگە يەتكىل، خان مۇسۇلمان بولۇر،
» دېدى. خان ئىسلامغە رىغبەت قىلدىلار. ھەزرەتى مەۋلانا
خانغە غۇسل قىلدۇرۇپ، ئىدان ئەرزە قىلىپ ئەھكام ۋە ئەركا-

نى مۇسۇلمانلىقنى تەئلىم قىلىپ، خان مۇسۇلمان بولدى. شۇن-
داغ ئىتتىفاق قىلىشتىلاركى: «ئۇمەرالارنى بىر - بىر چىرلاپ ئى-
مان ئەرزە قىلالى، قەبۇل قىلسالەر خوپ، ئەگەر قەبۇلى ئىسلام
قىلماسالار، ئايەتى رئوقتولۇلمۇشرىكىن ① ، غە ئەمەل قىلالى»
دېب. ئەمىر تولەك دوغلات ئۇلۇس بېگى ئىدى، خان ئانى چىر-
لادى. ئەمىر تولەك كەلدى، كوردىكى بىر تاژىك بىلە رو - بەرۇ
ئولتۇرادۇرلار، ئەمىر كىلىپ ئولتۇردى. خان ئەيتتىلەر كىم: «كۇ-
فرىنى تاشلاپ مۇسۇلمان بولساق» دېب. ئەمىر تولەك يىغلاپ
ئەيتتىكى: «مۇندىن ياخشى ئىش دۇنيادا بەھەم يەتىەس،...... مەن
ئۈچ يىل بولدى، سۇلەھايى كاشغەرىنىڭ قولىدا [مۇسۇلمان بولغان]
مۇسۇلمانلىقنى پىنھان تۇتۇپ ئىدىم» دېب، يىغلاشىپ ئەمىر
تولەك ھەزرەتى مەۋلانا ئەرشىددىن رەھمەتەللاھۇ بىلە كورۇشتى-
لەر، قوشۇپ يىغلادىلار. ئۇمەرالارنى بىر - بىر چىرلاپ ئىمانغە
تەكلىف قىلدىلار، ھەممە مۇسۇلمان بولدىلار. نەۋبەت ئومەرايى
جۇراسغە يەتتى. جۇراس ئايىاقى بەسى تولا ئىدى. ئومەرايى جۇ-
راس شەرتى نامەئقۇل ئاراغە سالدى، ئەيتتىكى: «مېنىڭ بىر
كىشىم بار، ئاتى سىنقۇيبۇقا ئاتلىغ، كافىرى باقۇۋۋەت. ئىككى
تىشلىق تېۋەنى بىر قولى بىلە كوتەرۇر، ئەگەر بۇ تاژىك سىن-
قۇيبۇقانى چالسە، مەن مۇسۇلمان بولاي» دېب. خان ئەيتتى-
لەر: «ئول كافىر بەسى پۇر قۇۋۋەت، بۇ شەرت ئەمەس» دېب.
ھەزرەتى مەۋلانا ئەرشىددىن قەددەسە سىررەھۇ ئەيتتىكى: «بۇ
شەرت خوب، ئەگەر خۇدايىتەئالا خاھىش قىلغان بولسە، مې-
نىڭ قولۇمدا بۇ ئۇلۇسنىڭ ئىمانىنى، ئەللاھۇ تەئالا ماڭا قۇۋ-
ۋەت بېرۇر» دېب. ھەزرەتى مەۋلانا سىنقۇيبۇقا بىلەن چالىش-

① ئوقتۇلۇلمۇشرىكىن — مۇشرىكلار (خوداغا شېرىك كەلتۇر گۈچىلەر) نى ئولتۇرۇڭلەر-

تىلار. ھەزرەتى مەۋلانا پەشلەرىنى قىسىپ رو - بەرو بولدىلار.
ھەزرەتى مەۋلانانىڭ قوللارى سىڭ-
سىنقۇي بۇقا ئۇترۇ كەلدى. ھەزرەتى مەۋلانانىڭ قوللارى سىڭ-
قۇي بۇقاغە تېگىشى بىلە ئول كافىر يىقىلدى. بىر سائەت ياتىپ
كەلىمەشەھادەت ئوقۇپ قوپۇپ ھەزرەتى مەۋلانانىڭ ئاياغلارىغە
يىقىلدى. بۇ كارامەت ھەزرەتى مەۋلانادىن زۇھۇر قىلدى. شول كۈن
يۈز يىگىرمە مىڭ كىشى ھازىر ئىدى. بەيەكبارە كەلىمە شەھادەت
ئەيتىپ مۇسۇلمان بولدىلار. مۇسۇلمانلىق مۇغۇل ئۇلۇسى ئارا
شايىئ بولدى. تا بۇ زامانەغە ئىستىھكام تاپتى. مۇندىن بۇرنا كە-
بەك خان مۇسۇلمان ئىدى، بەسى پادشاھى ئەدالەت شىئار ۋە
ئالى مىقدار [ئىدى]، قەلئەئى بەلخنى ئىمارەت قىلدى. كۈمۈش
ۋە ئالتۇن پۇل چىقاردى. «كەپەكى» دېب مەشھۇر بولدى. كە-
پەك خان ئالەمدىن ئۆتتى، يەنە ئۇلۇس كافىر بولدى، خانى
كافىر ئۈچۈن، يەنە نەچچە كافىر خانلار پەيدا بولدى. يەنە
تەرمە شىرىن خان ئىبنى داۋاخان خان بولدى. ئول ھەم مۇ-
سۇلمان بولۇپ، دىنى ئىسلامغە رەۋاج بېردى. ھىندۇستانغە چې-
رىك بارىپ، غەزات قىلىپ، غەزاتدىن ياندى. تەرمە شىرىن خان
ئالەمدىن ئۆتتى. ئوتتۇز يىلدىن كېيىن تۇغلۇق تومۇرخان خان
بولدى. بۇ ئارادا مۇسۇلمانلىق بىر تەرەف بولۇپ، كۇفر ۋە كا-
فىرلىق رەۋاج تاپتى. ھەزرەتى مەۋلانا ئەرشىددىن قەددەسە سىر-
رەھۇنىڭ سەئى بىلە تۇغلۇق تومۇرخان [مۇسۇلمان] بولدى. مۇ-
سۇلمانلىق بۇ زامانەغە بەرقەرار بولدى. ئىنشائاللاھۇ تەئالا
تا قىيامەت بەرقەرار بولغاي. تۇغلۇق تومۇرخان مۇسۇلمان بول-
غاندا، يىگىرمە تورت ياشدا ئىدى. خان باشلىغ ئوزلەرىنى ئۇ-
زى خەتنە قىلدىلار. باش تۇشۇرۇپ ئېئتىقادى پاك بىرلە مۇ-
سۇلمان بولدىلار. سوڭقى كۈنى قالغان خەلق مۇسۇلمان بولدى.

تۇغلۇق تومۇرخان شەۋكەت ۋە ئەزەمەت پەيدا قىلىپ ئۇلۇغ
خان بولدى. ئومەرائى ماۋەرا ئۇننەھرنىڭ مۇخالىفەتىنى ئېشى-
تىپ چېرىك ئاتلانىپ ماۋەرا ئۇننەھرغە كەلدى. كىشۋەر گۇشاي-
لىق يوسۇنى بىلە تۇغلۇق تومۇرخان جاق بۇلاق دىگەن مەۋزەئ-
غە تۈشتى. دەريايى خوجەندگە يېقىن ئۈچ ئومەرانى مىڭلىغلاي
[غە] بۇيۇردى. ئۇلۇغ تىمور ئويماقى، كەرەيەت بەگچەك ئويماقى،
ئەركنۇت ئويماقى. بۇ ئەمىرلەر دەريايى خوجەنددىن ئوتتىلەر.
ئەمىر بايزىد جەلايىر كورۇنۇشكە كەلدى. ئەمىر بەيان سۇلدۇس
كورۇنۇشكە كەلدى. ئەمىر ھاجى بەرلاس ۋەھىم ھىراسدىن قا-
چىپ خۇراسان [غە] كەتتى. ئەمىر تىمور كوراگان ئەمىر ھاجىغە
ئەيتتىكى: «سىز خۇراسان [غە] بارۇر بولدۇڭۇز، تۇغلۇق تىمور-
خاننىڭ خىزمىتىگە بارسام» دېب. رۇخسەت بېرىپ خۇراسان
[غە] باردى. ئەمىر تىمورخاننىڭ ئورداسىغە يەتتى. ئەمىر ھەمىد-
خاننىڭ ئالدىدا مۇئتەبەر ئىدى. ئەمىر تومۇرگە مۇرەببى ئىدى.
خانغە ئەمىر تومۇرنى سپارىش قىلىپ تۈمەنەن دىلكەش كەشنى
قەدىم دەستۇر بىلە سيۇرغال قىلدى. ئەمىر تومۇرنىڭ تەئەللۇق
ئەھلى ئۇلۇسى قەتل ۋە غارەتدىن سالامەت قالدى. ئەمىر خىزىر
بورى كورۇنۇشكە كەلدى. خان ئومەرائى سەلاسە ئەۋۋەل قىتمۇر
ھاجى بەگنى ۋە بەگچەك [نى] مەملەكەتى ماۋەرائۇننەھرگە
نىسبەت قىلىپ، مۇغۇلىستانغە ياندى. ياناچە ئومەراغە مۇخالىفەت
پەيدا بولۇپ، تۇغلۇق تىمورخان يەنە ماۋەرائۇننەھرگە چېرىك
كەلدى. ئەمىر بەيان سۇندۇس، ئەمىر بەيان جەلايىر، ئەمىر خى-
زىر بورى خاننىڭ كورۇنۇشكە كەلدى. ئەمىر ھاجى بارلاس ھەم
كورۇنۇشكە جابدۇپ ئىدى. خان ئەمىر بەيان سولدۇسنى، بايزىد
جەلايىرنى ئولتۇردى، مۇخالىفەت سەبەبىدىن. بۇ خەبەرنى ئەمىر

هاجى ئىشتتى، قورقۇپ خۇراسەنغە كەتتى. ئەمىر تومۇر يەنە
رۇخسەت ئالىپ خان قاشىغە كەلدى. ئەمىر هاجى خۇراسان
[غە] بارىپ غافىل ئولتۇرۇپ ئىدى، قارايمان هۇجۇم قىلىپ،
ئىنىسى ئىدىكو بەرلاس بىرلە ئولتۇردى. تۇغلۇق تىمورخان ئوغ-
لى ئىلياس خوجە خاننى نىسبەت قىلىپ، ئەمىر بەگچەكنى ئاتا-
لىق قىلىپ ياندى. ئەمىر تومۇرنى ئىلياس خوجە خانغە تابىشۇ-
رۇپ، يۇرتىنى باسقتۇرۇپ ياندى. ئەمىر بەگچەك زۇلىم قىلدى.
ماۋەرا ئۇننەهر ئۇلۇسى يىغىلىپ مىسل ئەمىر هۇسەيىن ئىبنى هى-
لار ئىبنى ئەمىر قىزغىن ئەمىر تومۇر ئىلياس خوجەخان بىلە
جەڭ قىلدىلار. ئىلياس خوجە خان باسرۇق بولۇپ بارغۇنچە
ئىززىددىن دوغلات قەتل قىلدى. پات فۇرسەتدە تۇغلۇق تومۇر-
خان ۋەفات بولدى. ئوتتۇز تورت ياشىدا ئىدى. ئون يىل مۇ-
سۇلمانلىققە رەۋاج بەردى. تۇغلۇق تومۇرخان پادشاهى مۇسۇل-
مان ۋە پاك ئىئتىقاد، ئادىل ۋە مەردانە، جەۋانمەرد، نىكۇ ئەخ-
لاق ئىدى. ئەمىر تولەك ئولدى، ئورنىدا ئۇلۇس بېگى ئەمىر
بولاچى بولدى. ئەمىر بولاچى ۋەفات بولدى، ئورنىدا ئوغلى خۇ-
دايىدادنى ئۇلۇس بېگى قىلدى. ئەمىر خۇدايىداد يەتتە يا-
شىدا ئىدى. قەمىرىددىن ئەمىر بۇلاچىنىڭ ئىنىسى ئىدى. ئۇلۇس
بېگلىكىنى تالاشىپ، خانغە ئەرز قىلدى. خان ئەمىر بۇلاچىنىڭ
خىزمەتىنى مەنزۇرى نەزەر قىلىپ ئەمىر قەمىرىددىنغە بەرمەدى.
قەمىرىددىن كوڭلىدە گىنە تۇتتى. تا خان بار ئىدى، هىچ زاهىر
قىلالماي يۈرۈپ ئىكەن، خان ۋەفات بولدى، قەمىرىددىن ئون
سەككىز سۇلتاننى قەتل قىلدى. يالغۇز خىزىر خوجەخان قال-
دى. بۇ بەيان تاپقۇسدۇر.

تۇغلۇق تومۇرخان بەشبالىق ۋە قىيالىق ۋە
ئالمالىق ۋە كاشقەر ۋە خوتەن، ئوزكەند ۋە فەرغانە،

ئوترار ۋە تاشكەند ۋە خوجەند ۋە ماۋەرائۇننەهرگە، بۇخارا،
سەمەرقەند، چەيهوندىن ئوتۇپ بەلخ ۋە غورۇ ۋە تالقان ۋە قۇن-
دۇزغەچە تەخت تەسەررۇفىدا قىلىپ ئىدى، خان سەمەرقەندە
قىشلاپ، مۇغۇلىستانغە ياندى. ئەمىر تومۇرخاندىن كېيىن قەمىرىد-
دىننىڭ ئوزەسىگە چېرىك باردى. قەمىرىددىن بىتاب ئىدى، ئاتى-
دا ئولتۇرالمادى. كولمە قوجۇر دىگەن يەردە جاڭگال ئىچىدە
ئىككى كىشى بىلە بەش ـ ئالتە ئايلىق ئوزۇق قويۇپ قاشتى-
لار. ئۇچ ئايدىن كېيىن خەلقى يانىپ كېلىپ تەجەسسۇس قىل-
دىلار. قەمىرىددىن بىلە ئول ئىككى هەمرالارىدىن نىشانى تاپما-
دىلار. تۇغلۇق تومۇرخاننىڭ بەرگەن تۇزى، ئىچكەن ئاند شەر-
تى قەمىرىددىندىن تېشىلىپ ئاقىپ زەرداپ بولۇپ، يالغۇز بىكەس،
خار ـ زارلىق بىلە بىر تەرەف بولدى. زالىمنىڭ ۋە غەددار هە-
رام نەمەكنىڭ ئاخىرى مۇنداغ بولۇر. ئىلاها سەن ساقلاغىل غەد-
دارلىق ۋە هەرام نەمەكلىك، ئاند شەرت سىندۇرۇدىغان
يالغانچىلىقدىن.

زىكرى خىزىر خاجەخان ئىبنى تۇغلۇق تومۇرخان

خىزىر خاجەخان ئاخىرىن فەرزەندانى تۇغلۇق تومۇرخان-
دۇرۇركى، سۇت ئىمەر ئىدى، مىرئاغا ئەمىر خۇدايىدادنىڭ ۋا-
لىدەسى قەمىرىددىندىن ياشۇرۇپ ئون ئىككى ياشقە كىردى. قەمە-
رىددىن بەسى تەفتىش قىلدى. تاپىلمۇدەك بولدى، ئەمىر خۇدايى-
داد خىزىر خاننى قاچۇرۇر بولدى. ۋالىدەسى ئەيتتىكى: «ئەي
ئوغلۇم خانغە بىگانە كىشى قوشۇپ قاچۇرغىن، ئوز كىشىڭدىن
قوشساڭ، خان بولسە بۇ كىشىلەر ناچار كىشى بولۇر، سىز-
نىڭ ئەۋلادىڭغە ئەداۋەت زاهىر قىلۇر، بىگانە كىشىلەرنىڭ ئىشى

بولماس» دېب. مىرا خۇدايىداد ئەھادىنناس دىن ئۇن ئىككى كىشى
قوشۇپ قاچۇردى. بۇ كىشىلەرنىڭ بىرسى چەگرەك ئىدى. ئومە-
رائى ئىتاچى ئانىڭ نەسلىدىن، ئاق بۇراقھەم ئاتاپدۇرلار، يەنە بىرى
خارەزىملىق توججارى ئىدى. ئومەرائى ساغرىچى ئانىڭ نەسلىدىن. يەنە
بىرى چالىش سەيپادلارىدىن ئىدى. ئومەرائى قۇشچى ئانىڭ نەسلىدىن.
بۇ ئايماقنى كوكۇلداش ھەم ئاتاپدۇرلار. بۇلار لايىقى ئومەرا ۋە بەگ-
لىك ئۇچۇن بۇ ئۇچ ئايماق ئومەرا بولدى. يەنە توققۇز كىشىگە ئۇز
ھالىغە باقىپ مەنسەپ بەردىلەر. خىزىر خاجە خاننى كاشقەر
بەدەخشاننىڭ ئاراسىداقى تاغلارنىڭ ئاراسىدا ئالىپ يۇردىلەر.
قەمرىددىن خەبەر ئالىپ كىشى بۇيرۇدى. خىزىر خاجە خاننى
خوتەن تاغىغە ئالىپ قاچتىلار. قەمرىددىندىن قورقۇپ چۇرچەن،
سارىغ ئۇيغۇز، لوپ ۋە كېتەك سارى ئالىپ قاچتى. ئون ئىككى
يىل بولدى، قەمرىددىن زالىم نابۇد بولۇب، خەلايىققە خان
لازىم بولدى. ئەمىر خۇدايىداد كىشى ئىبەرىپ، خىزىر خاجە خان-
نى ئالىپ كېلىپ چانقى ۋە قۇزۇلتاي قىلىپ خان كوتەردىلەر.
كارى سەلتەنەت رەۋاجى تەمام تاپتى. خىزىر خاجە خان غە-
زات ئۇچۇن خىتاي بارىپ قارا خاجە ئەئزەم بىلادى خىتاي-
نى ئالىپ مۇسۇلمان قىلدى. تۇرفاننى ئالىپ ئىسلام ئاچتى.
قارا خاجەنى خىزىرخان مۇھاسىرە قىلدى. ئۇچ [نى] قورشاپ
تۇردى. ئەۋۋەلقى سەفدە ئالتۇن بەلىچلىك كىشى تۇردى. ئىك-
كىنچى سەفدە پولاد بەلىچلىك كىشى تۇردى، ئۇچىنچى
سەفدە كۇمۇش بەلىچلىك كىشى تۇردى. خىزىرخان تۇرفاننى
پايتەخت قىلىپ، قىشلاق قىلدى. خاۋاقنى مۇغۇلنىڭ بىر پاي-
تەختىگە كاشقەر، بىرسى تۇ[ر]فان. سۇلتان يۇنۇس خاننىڭ ئوغ-
لى سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ پايتەختى تاشكەند ئىدى. خان تاش-

كەندde مەدفۇن بولدى، يۇنۇسخان نەۋەرە قەبرەھزنىڭ مازارى
تاشكەندde مەشھۇر مەئرۇف.
ئەلقىسسە، قارا خاجەنىڭ ئەمۋالىنى شەرىئەت
بىلە قىسمەت قىلدىلار. تەمام چېرىككە، خانغە بىر قارا
ئەتلەس بىرلە بىر كوك ئۇي توپە. مەۋزەئى مەشھۇر مۇغۇلستان
ياياغى قىمىز كوك توپەدە مەجلىس تۇزۇپ ئەمىر خۇدايىداد خان-
غە قىمىز تۇتۇپ، خان قىمىزنى ئالىپ، شول مەھەلدە مەھرەد-
لەردىن بىر كىشى كىرىپ: «مىر تومۇرنىڭ ئەلچىسى كەلدى، ئەي-
تادۇر: ‹خىزىر خاجە خان قونالغە، ئات بوغزى تەييار قىلىپ
بىزگە باشچى بولسۇن› دېب» دېدى. خاننىڭ قولىدىن قىمىز تو-
كۇلدى. ئەمىر خۇدايىداد ئەرز قىلدى: «ئەي خانىم، ئالىمانى
تاشلاپ ئالغۇچە يۇز نىئمەت خۇدايىتەئالا بېرۇر، ئەمىر تومۇر
كېلۇرگە كېلۇر ئىمىش، ئاكاغىچە خۇدايىتەئالانىڭ مىڭ - مىڭ
رەھمەتى بار، ھالا دىلجەمئ ئەيىش - فەراغەت قىلماق كېرەك»
دېب. خان قىمىزنى ئىچىپ پىيالەنى ھەنوز بەرمەپ ئىدى، بىر
قارا ئاتلىغ، ئاق تونلۇق كىشى چاپىپ جالاخانەدە تۇرماي،
مەئرىكەغە يېتىپ ئەۋاز قىلدى: «ئەمىر تودۇر دەر ئۇترارمۇرد —
(ئەمىر تومۇر ئوتراردا ئولدى)» دېب. ھەرچەندە جەددى جەھد
قىلدىلار، ئول كىشى پەرۋا قىلماي چاپىپ ياندى. ئاتلانىپ چاپ-
تى، گەردىگە يەتمەدىلەر. قىرىق بەش كۇندىن كېيىن تەھقىق
خەبەر كەلدى: «ئەمىر تومۇر ئوتراردا ۋەفات بولدى» دېب. خى-
زىرخان پادىشاھى مۇسۇلمان نىھاد، پاك ئېئتىقاد، ئەدالەت شى-
ئار، ئالىمىقدار ئىدى. مىرزا ھەيدەر كورگان «تارىخ رەشىدى»
دە نەقىل قىلىپدۇركى، داۋاخان ياركەندde مەدفۇن بولدى، تۇغ-
لۇق تىمورخان ئالمالىقدا ياتتى. خىزىر خاجەخان تۇرپاندا مەد-
فۇن بولدىلار، يەمشىنى دىگەن قەريەدە. ئوغلى مۇھەممەدخان،

نەبىرەسى شىر مۇھەممەدخان ھەم يەمشىدە مەدفۇن بولدىلار.
خىزىر خاجەخاننىڭ ئۈچ ئوغلى بار ئىدى، ئەۋۋەل مۇھەممەد-
خان، ئىككىنجى شەمئى جەھانخان، ئۈچىنچى نەقشى جەھان-
خان. جانەشىن خىزىر خاجەخان مۇھەممەدخان ئەتراللاھۇ
مەشھەدەھۇ ئىدى. مۇھەممەدخان پادىشاھى مۇسۇلمان نىژاد، پاك
ئېئتىقاد ۋە بائەدل داد ۋە ئالىمقدار، شەجائەت شىئار ئىدى.
مۇسۇلمانلىقغە رەۋاج بەردى. ھەر مۇغۇلكى دەستار كىيمەي قاشىغە
كەلسە، «سۇننەتنى تەرك قىلىپسەن» دېب، باشىغە تاقامىخى قاقار
ئىدى. مىرزا ئۇلۇغبېك كورگان سەمەرقەند پادىشاھى ئىدى. رە-
سەد باغلادى. بۇ خەبەرنى مۇھەممەدخان ئەنارەللاھە بۇرھانۇھۇ
ئېشىتىپ، چادىر كولنىڭ شىمال تەرەفىدە تاش بىلە رەباتى بەنا
قىلدى. ئەجىپ ئىمارەتى مەقبۇل، گۇنبەزى ئالى، ھەجەر ھايى
مەرغۇپ مەسجىدى ئەتتى. ئەمما مۇھەممەدخان ياش بىر تەرەف
بولدى. ئىككى ئوغلى بار ئىدى، ئەۋۋەل شىر مۇھەممەدخان، ئىك-
كىنجى شىر ئەلى خان، ئون سەككىز ياشار ۋەفات بولدى. مۇھەم-
مەدخان نەۋۋەرە قەبرەھۇ مەنزىلى فانىدىن سەرايى جاۋىدانىغە
مەيل قىلدى. ئەھلى ئۇلۇس قۇرۇلتاي قىلىپ شىر مۇھەممەدخا-
نى خان كوتەردىلەر. شىر مۇھەممەدخاننىڭ زەمانىدا ئانداغ ئەمى-
نىيەت ۋە رىفاھىيەت ئېل ئارا پەيدا بولدى. ھىچ قەرندە
بۇنداغ تىنچلىق نىشان بولمادىلار. شىرئەلىخان شىرمۇھەممەدخان
زەمانىدا بىر تەرەف بولدى. ئانىڭدىن بىر ئوغۇل، بىر قىز قال-
دى. ئوغلى سۇلتان ئۈۋەيسخان، قىزى مەخدۇم خانىم. ئەمما ئەل.
ئاراسىدا مەخدۇم سىلۇ شوھرەت تاپتى. بەسى خۇشروي ۋە زىبا،
جەمالى باكەمال ئىدى. سۇلتان ئۈۋەيسخان ئىبنى شىرئەلىخان ئىبنى
مۇھەممەدخان نەۋۋەرە مەرقەدەھو. سۇلتان ئۈۋەيسخان ئاتاسىدىن

كىچىك قالدى. ئەمەكسى شىرمۇھەممەدخان قاشىدا بولدى. ئۈۋەيس-
خان بەسى چابۇك ۋە چۇست خان [ئىدى]. شىر مۇھەممەدخان
ئاغىر ياۋقار كىشى ئىدى. ئۈۋەيسخان مەرتەبەئى سەبادىن دەرەجە-
ئى رىجالغە تەرەققى قىلدى. شىرمۇھەممەدخاننىڭ ئاغىرلىقى گە-
ران كەلدى، قاچىپ كەتتى. ئەمەكىسىغە بىسيار يامان كەلدى. بىر
نەچچە كىشى ئۈۋەيسخاننىڭ خىزمەتىغە كەلدى. شىرمۇھەممەدخانغە
مۇخالەفەت ئاغاز قىلدى. بىر كىچە يىراق يەردىن شەبخۇن قىل-
دى. شىرمۇھەممەدخان قاراق يەكلىغ دىگەن مەۋزەئىدە دىناجەم
ئولتۇرۇپ ئىدى، سۇلتان ئۈۋەيسخان يەتتى. تورت كىشى بىلە شىر-
مۇھەممەد قاچىپ سۇغە تۇشۇپ پىنھان بولدى. غوغا بەلەند بولدى.
شىرمۇھەممەدخاننىڭ لەشكەرى خەبەردار بولۇپ، ئورداغە كەلدى.
ئۈۋەيسخان بەسەدمىلە سەلامەت خەلاس بولدى. قالماق تورەسى
ئاتى ئېسەن، لەقەبى بەگئاسلان جەڭ قىلدى. خان قولغە
تۇشتى. خانغە ئېئزاز ۋە ئىكرام قىلىپ رۇخسەت بەردى. ئىككى
يىلدىن كىيىن يەنە بەگئاسلان بىلە جەڭ قىلدى. خان يەنە
قولغە تۇشتى. ئېسەن ئەيتتىكى: «بۇ مەرتەبە خان ھەمشىرەسى
مەخدۇم سىلۇنى بەرسۇن، بولماسە خاننى قويماسمەن،» دېب.
خان ئەيتتىكى: «ئېسەن مۇسۇلمان بولسۇن، ھەمشىرەمنى بېرەي»
دېب. ئېسەن مۇسۇلمان بولدى، مەخدۇم سىلۇ خاننى بەردى.
ئىككى ئوغۇل بولدى. «ساتۇق خان كېلەدۇر» دېب خەبەر بولدى،
ئۈۋەيسخان ئۇتۇرۇ ئاتلاندى. خاننىڭ بىر تىرەنداز نەۋكەرى بار
ئىدى. خاننى «ياغى» دېب ئەيتىپ شەھىد قىلدى.

سۇلتان ئۈۋەيسخاننىڭ ئىككى ئوغلى بار ئىدى، سۇلتان يۇنۇس-
خان، ئىسەنخان. ئۈۋەيسخان ئولگەندە بىرى يۇنۇسخان ئۈچ ياشدا،

ئېسەن بۇغەخان ئۇن بىر ياشدا قالدى. ئۇ ۋەيسخان شەھىد بولدى.
بىسيار مۇغۇل ئۇلۇسى ئېسەن بۇغەخاننى خان كوتەردى. مىرەك
تۇركمەن بىلە ئەزران بايرىن ئوتتۇزمىڭ ئويلۇك كىشىگەباش بولۇپ،
سەمەرقەندگە باردى. مىرزا ئۇلۇغ بەگ كورگان كىشى ئىبەرىپ
تەكلىف قىلىپ بۇ ئوتتۇزمىڭ ئويلۇك كىشى سەمەرقەند [غە]
يەتتى. ئەرسە، مىرزا ئۇلۇغ بەگ مىرەك تۇركمەن بىلە ئەزران
بايرىن باشلىغ قەتل قىلىپ، سۇلتان يۇنۇسخان باشلىغ بۇلارنىڭ
بالا - بارقەسىنى ئەسىر قىلىپ، شاھرۇخ سۇلتانغە پىشكەش
ئىبەردى. شاھروخ سۇلتان ئەتەرەللاھۇ تۇربەتەھۇ ئوغلى
ئۇلۇغ بەگ كورگاننى بەسى ئەيىب سەرزەنىش قىلىپ، يۇنۇس
خان نەۋۋەررە مەرقەدەھۇنى مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلى يەزدىغە
تاپشۇردى. ئون ئۈچ يىل مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلى يەزدى قەد
دەسە سىرەھۇنىڭ ئالدىدا دەرس قىلىپ. تەئرىخلاردا ئانداغ ئەي
تىپتۇركى، ھەزرەتى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيندىن [كېيىن] مىرزا
ئۇلۇغبەگدەك ئالىم ۋە دانىشمەند پادىشاھ ئوتكەن ئەمەس. مىرزا
ئۇلۇغبەگدىن كېيىن يۇنۇسخاندىن دانىشمەند ۋە ئالىم پادىشاھ
زوھۇر تاپقان ئەمەس.
ئېسەن بۇغەخان مۇغۇلۇستاندا شەۋكەت پەيدا
قىلدى. ئول ۋەقتىدە خۇراسەن ۋە ماۋەرائۇننەھرگە مىرزا
سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا پادىشاھ ئىدى. فەتەھى ئىراق ھە
ۋەس بولدى. سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا ھەربار ئىراق تەرەفىگە
چېرىك باراچە ئېسەنبۇغەخان ئەندىجاننى يا تۇركىستاننى مۇ
ھاسىرە قىلىپ بەسى تەڭ قىلدى. سۇلتان ئەبۇ سەئىد كوراگان
ئول تەرەفكە باراچە مۇغۇل چېرىكى مۇغۇلىستانغە ياندى. سۇلتان
ئەبۇ سەئىد ئۇمەرا ۋۇزەرالارى بىلە كېڭەش قىلدى ۋە مەسلە

ھەت ئاڭا قەرار تاپتىكى: «ئېسەنبۇغەخاننىڭ ئاغاسى يۇنۇسخان
خۇراساندا كەسبى فەزايىلغە مەشغۇل. بۇ دىياردا بار مۇغۇلنى
قوشۇپ، مۇغۇلىستانغە خان قىلسە ئۇلار ئاغا - ئىنى دەرمانىدە
بولۇر» دېب. ئىراق ۋە خۇراساندا بار مۇغۇلنى يىغدىلار. ئون
يەتتەمىڭ كىشى بولدى، يۇنۇسخاننى خان كوتەرىپ، مۇغۇللارنى
قوشۇپ، مۇغۇلىستانغە رەۋان قىلدى. ئېسەنبۇغەخان [بىلە]
ئۇقسالاردا جەڭ ۋاقىئ بولدى، ئېسەن بۇغەخان بىلە ئەمىر سە
ئىد ئەلى دوغلات غالىپ كەلدى. يۇنۇسخان ئەزىمەت تاپىپ يەنە
مىرزا سۇلتان ئەبۇ سەئىد قاشىغە كەلدى. مىرزا سۇلتان ئەبۇ سە
ئىد كوشەك زاغاندا يۇنۇسخان بىلە ئەھد پەيمان قىلىشتىلار. سۇل
تان ئەبۇ سەئىد يۇنۇسخانغە ئەيتتىكى: «قەدىم ئەييامدىن ئەمىر
تومۇر كوراگان توغلۇق تومۇرخان ئۇرۇغىدىن بىر كىشىگە خان
ئات قويۇپ، مەنشۇر پىتىپ ئىبەرۇر ئىكەن. سيۇرغىمىش خاننىڭ
ۋاقتىدە نىشان مۇنداغ بىتەر ئىكەن: «سۇلتان سيۇرغىمىش يارلىغى
دىن تومۇر كوراگان سوزۇم» دېب. ھالا مەن ئوز باشەمچە سىزنى
فەلاكەتدىن چىقارىپ خان كوتەردىم. ئەمدى ئارادا دوسلۇق بول
سۇن، سىزلەر مىر تومۇر ئەۋلادى بىزنىڭ نەۋكەرىمىز دېمەي،
دوست بىلىڭىزلەر». يەنە ئون بەش مىڭ مۇغۇل تاپىپ قوشۇپ
ئىبەردى. ئېسەنبۇغەخان ئالەمدىن ئوتۇپ ئىدى، ئوغلى دوست
مۇھەممەدخان خان بولۇپدۇر. سەيد ئەلى ھەم ئالەمدىن ئوتۇپ
ئىكەن، سەيد ئەلىنىڭ ئىككى ئوغلى بار ئىدى، ئەۋۋەل سانىسىز
مىرزا، ئىككىنجى ھەيدەر مۇھەممەد مىرزا. ھەيدەر مۇھەممەد مىر
زانىڭ ئاناسى ئۇزۇن سۇلتان خانىم — ھەمشىرەئى ئۇۋەيسخان. مىر
زا سانىسىزنىڭ ۋالىدەسى ئومەرائى جۇراسىدىن ئىدى. سانىسىز مىر
زا جانەشىن ئەمىر سەيد ئەلى يۇنۇسخانغە ئىتائەت قىلدى. ھەيدەر

مۇھەممەد مىرزا دوست مۇھەممەدخانغە ئىلتىجا قىلدى.
ئەلقىسسە، دوست مۇھەممەدخان دىۋانەۋەش ۋە پەيما نەكەش
يىگىت ئىدى. ئېسەن بۇغەخان ئالەمدىن سەفەر قىلدى. بىر
قۇماسنىدوست مۇھەممەدخان ئالۇر بولدى. ئۇلەمادىن فەتۋا تىلەدى:
«مادەر سەبىنى نىكاھ قىلىپ ئالسام» دېب. ئالىملار: «ئالماق نارەۋا»
دېب فەتۋا بەرمەدى. ئالتە ئالىمنى شەھىد قىلدى. يەنە مەست-
ئالدىدا قىلىچ قويۇپ، ھەزرەتى موللا مۇھەممەد ئەتتار دېب ئا-
لىمى بار ئىدى، بەسى تەقۋا شىئار، دەرۋىش. ئۇنىڭدىن سوردى:
«ئەي موللا، ئۇگەي ئانامنى ئالاي دەيدۇرمەن، فەتۋا بەرگىل،
ماڭا رەۋامۇ؟» دېب. ھەزرەتى موللا مۇھەممەد ئەتتار ئەيتتىكى:
«سىزگە رەۋا» دېب. دوست مۇھەممەدخان مادەرە سەبىنى ئالدى.
شول كېچە ئاتاسى ئېسەنبۇغەخاننى تۈشىدە كوردى، قارا قاش-
قە ئات مىنىپدۇر، كېلىپ ئوق - ياسىنى ئالىپ دوست مۇھەممەدخاننى
ئاتتى. ئەيتتىكىم: «ئەي بەدبەخت، بىز مۇسۇلمان بولغالى يۈز
يىل بولۇپ ئىدى، يەنە كافىر بولدۇڭ» دېب، ئاتىدىن تۈشۈپ،
يۈزىگە قارا سۇۋاپ ئاتلاندى. خان خېلە تۇرۇپ ئويغاندى. ئانا-
سىنىڭ ئويىدىن چىقىپ غۇسل قىلدى، خان ئىناقلارى ھەزرەتى
موللا مۇھەممەد ئەتتارغە غۇلۇ قىلدىلار: «خانىمىزنى سەن فەتۋا
بېرىپ بۇ ھالغە سالدىڭ» دېب. موللا ئەلەيھىر رەھمە ئەيتتىلەر-
كى: «مەن فەتۋا بەرمەدىم، ساڭا رەۋا دېدىم» دېب. دوست
مۇھەممەدخان ھەم ئەيتتىكى: «مەۋلانا ماڭا فەتۋا بەرمەدى، ئالتە
ئالىمنى ئۆلتۈردۈم، مەۋلانا ئەيتتىلەركى، ‹ساڭا رەۋا› دېب، مول-
لادا گۇناھ يوق» دېب. خان ئالتە كۈن ياتىپ يەتتىنچى كۈنى
بىر تەرەف بولدى.

زىكرى سۇلتان يۇنۇسخان ئىبنى سۇلتان ئۇۋەيسخان

ئوغلانلارى سۇلتان مەھمۇدخان ۋە سۇلتان ئەھمەدخان،
مەشھۇر ئالاچەخان. قالماق ۋە مۇغۇل تىلى بىلە ئالاچە —
ئۆلتۈرگەك دىگەن ئېرمىش. تارىخى خۇاندە مىر «رەۋزە تۇسسە-
فا» دا سۇلتان ئەھمەدخاننى ئالاچە خان [دېب] رەقەم قىلىپدۇر-
لار. يۇنۇسخان بەسى ئالىم ۋە دانىشمەن خان ئىدى، ئېسەن
بۇغەخانغە مۇغۇل كەمايەنبەغى ئىتائەت قىلىپ، ئاقسۇدا شۇكقار
بولۇپ، ھاجى ئانادا مەدفۇن بولدى. چىغتايخاننىڭ ئەۋلادى كەم
قىرىق ياشدىن ئۆتۈپدۇر. بەلكى كەم قىرىققە يېتىپدۇر. ئەمما سۇلتان يۇ-
نۇسخان ئەنەرەللا ھەبۇر ھەنەھۇ يەتمىش تورت يىل ئۆمۈر كوردى. تاش-
كەنتشەھرىدە مەدفۇن بولدىلار. يۇنۇسخان قارا توقايدا قىشلاپ ئىدى.
قازاق تورەلەرى بىلە ئانىد شەرت قىلىشىپ ئولتۇرۇپ ئىدىلەر.
بىر كۈن خان ئەلەيھىررەھمە سىر دەرياسىدىن ئۆتۈپ شىكارغە
بارىپ ئىدى، بەرۇچ ئوغلان قازاق تورەلەرىدىن يىگىرمە مىڭ
كىشى بىلە كېلىپ ئوردەنى ئالىپ ئولجەغە مەشغۇل ئىدى، ھەر
كىشى بىر ئويىدە، بەرۇچ ئوغلان ئورنى خاننىڭ ئوردەسىدا
ئىدى. يۇنۇسخانغە خەبەر يەتتى. خان ئوۋنى بۇزۇپ تىز - تۇند
يەتتىلەر. نەغىرچى نەغىر چالدى، خاننى [كەلدى دېب] ئاۋاز كەل-
دى. يىگىرمە مىڭ قازاقنى ئوي - ئويىدە ئۆلتۈردىلەر. خان يەت-
كۈنچە ئوردادا بار كىشى ۋە قىزلار يىغىلىپ بەرۇچنى قەتل قى-
لىپ تۇرۇپ ئىدىلەر، خان يېتىپ كەلدىلەر. يىگىرمە مىڭ كىشى-

ـدىن جاندار خەلاس تاپمادى. ئەۋۋەل ئىككى مەرتەبە قازاق يۇ-
تۇسخانغە غالىپ كېلىپ مۇنداغ قەبىھ ئەزىم تەكرىتـەئالا خانـغە
روزى بـەردى. سـۇلـتان يۇنۇسـخاننىڭ ئوغلانـلىرى ئۇلغايـدى.
مۇغۇلىستانغە دەست تاپتى. ئەۋۋەل ئۇمەرائى مۇغۇل خانغە سەر-
كەشلىك قىلۇر ئىدى، سانىسىز مىرزادىن كېيىن ھەيدەر مۇھەممەد
مىرزا مۇھەممەد ھۇسەيىن كورگان بىلە سەيىد مۇھەمـمەت مىرزا
نىڭ ئاتاسى ئېـرۇر. ئاباكىر مىرزانىڭ ئەمەكىسى ھەم ئۇگەي ئاتا-
سى [ئېـرۇر]. ئاباكىر مىرزانىڭ ئاناسى چەمەك ئاغادىن سانـىسىز
مىرزانىڭ ئىككى ئوغلى [بولغان]، ئەۋۋەل مىرزا ئاباكىر، ئىككىنجى
ئۆمەر مىرزا. ھەيدەر مىرزا ئەنكە دېب ئالدى. ئىككى ئوغۇل بول-
دى. مۇھەممەد ھۇسەيىن كورگان، يەنە بىـرى سەيـد مۇھەمـمەد
مىرزا. ھەيـدەر مۇھەمـمەد مـىرزا مەرد، دەۋلـەتمەنـد، دەۋلەتـى
مىراس تاپقان. ئىـسىغ، ساۋۇقنى ئازمۇدە قىلغان ئەمەس. ئاباكىر
مىرزا قاچىپ كېلىپ ياركەندگە كىرىپ ئولتۇرۇپ ئەۋۋەلقى ھاكىمـ-
ـنى كاشقەر [گە] ئىبەردى. سانىسىز مـىـرزا ياركەنـدە ئولـتۇرۇپ
ئىدى، ھەيدەر مۇھەممەد مـىرزا كاشقـەردە ئاتاسـى سەيىد ئەلى
بەگنىڭ ئورنىدا ئىدى. ياركەند دارۇغەسى ئاباكىر مـىرزا يەركەنـ-
ـدىن ئالىپ ئولتۇردى، دېب، ھەيـدەر مۇھەمـمەد مىرزاغـە يامان
كەلدى. ۋالىدەسى ئەيتتىكى: «ئاباكىر ئۇز فەرزەندىـڭىز، ياركەنـد
بىر بىگانەنىڭ قولىدا [ئىدى]، سىزگە ئېئتىماد قىلغاندۇر» دېب،
بۇ سوز مىرزا ئاباكىرغە يەتتى. مۇندىن ياخشـىراق سوز ياساپ
ئەيتىپ ئىبەردى. مىرزا ھەيدەر مۇھەممەد كورگان: «غـەددار ۋە
مەككارنىڭ دەغاسىنى راست دېب يەنە نېمـە دىگەلـى بولمـادى.

ئاكامنىڭ ئوغلى ئۇز فەرزەندىم.» دېب، ئاباكىرنىڭ تەربىيـەتىگە
مەشغۇل بولدى. ئول ئۇچ يىلغىچە پىشكەش ئەنـدەك ئىبـەردى.
غەددار ئەيتتىكى: «ئاتا دىـسە ئاتام، تورە دىـسە تورەم، مەن
جابدۇغ ئۇزەسىدە بارىپ تويلاتىپ پىشكەش قىلىپ يانسام.» دېب.
ھەيدەر مۇھەممەد مىرزا باۋەر قىلىپ، بەتەۋرىـخۇد قويـدى.

خېتەندە خان نەزەر ۋە قۇل نەزەر مىرزا دېب ئىككى مىرزا
بار ئىدى، خىزىر شاھ بەگنىڭ نەبىرەسى ئىدى. خىزىر شاھ بەگ
ئەمىر خۇدايدادنىڭ غومادىن تۇغقان ئوغلى ئىدى. خوتەننى بېرىپ
ئىدى. ھەيدەر مۇھەممەد مىرزاغە بۇ خان نەزەر مىرزا سەركەش
[لىك] قىلىپ ئىدى. ئاباكىر مىرزا ئەمەكىسىدىن روخـەت تىلـەپ،
خوتەن [گە] باردى. خان نەزەر مىرزانىڭ بىر تاياقى بار ئىدى.
ئىككى قۇۋۋەتلىغ كىشى كوتەرۇر ئىدى، ئاما خان نەزەر بىر قولىدا
ئىشلەتۇر ئىدى. مىرزا ئاباكىرنىڭ بىر تەۋانا كىشىسى بار ئىدى.
ئانا ئەيتتىكى: «مۇسەھەفنى ئالىپ بارغىل، مۇسەھەفغـە قول سۇنا-
چە يېـگىـدىن تۇتۇپ تارت، مەن ھەم ھازىردۇرمەن» دېب. ئا-
باكىرنىڭ تەدبىرى مۇۋافىق تەقدىر تۇشتى. خـان نەزەر مىرزانـى
تۇتۇپ ئولـتۇردىلەر. يۇز كىشى بارىپ قۇل نەزەرنى تۇتۇپ ئول-
تۇردى. خوتەن ئاباكىر مىرزاغە ساف بولدى، ئەرسە، ئەمەكىسى ھەيـ-
ـدەر مۇھەممەد مىرزاغە تەبل جەڭ ئاشكارا قىـلدى. ئۇچ مىـڭ
كىشى تەييار قىلدى، ھەممە سەف شىكەن. ھەيدەر مۇھەممەد كور-
گان چېرىك يىبەردى، باسرۇق بولدى. ئوزى ئوتتۇز مىڭ كىشى
بىلە كەلدى، ئاباكىرنى سەھال خىيال قىلـىپ، باسـرۇق بولدى.
«يازلىققە كېلەي» دېب ياندى. يازىغە يۇنىسخان نەۋۋەرە قەبرە-
ھۇ ئاتمىش مىڭ كىشى ئالىپ كەلدىـلەر. خان قالۇغـاچ يارىـغە
تۇشتى. ھەيدەر مۇھەممەت مىرزا نىمىنىڭ نارى ئالدىغە تۇشـۇپ،

شەھەرنى قاباپ خان نەشىن ئوتاب ئولتۇرۇپ ئىدىـلەر، بىر كـ
شى كېلىپ خانغە ئەيتتىكىم: «ئاجايىپ خوب جەڭ بولدى» دېب.
خان كەئىش بىلە ئاتلانىپ تەفەردۇج كورگەلـى يارغە كەلدىـلەر.
يارنىڭ ئۈزەسىـدىن ئوبدان كورۇنەيـدۇر دېب، ياردىـن توبەن
تۇشتىلەر. خاننى كورۇپ خەلق جەڭ دەلىر قىلدىلار. بۇ مەئىننى
مىرزا ئاباكىر فەھم قىلدىكى، خان كېلىپ تۇردى. كىـشى ياسـاپ
ئىـبەردى، جەڭ قىلادۇرغان ئەلنى قاچۇرۇپ كەلـدى. خانـىنـىڭ
قاشىدا قىلار ھەم بەرھەم يەپ قاچىپ يارنىڭ ئۈستۈنىگە چىقتى.
خان كوردىلەركى، چېرىك بەرھەم يېـدى. خان قاچـقان ئەلـنى
تۇرغۇزاي دېب يار باشىغە چىقتىلار. باش سىراقان چېرىك خانـ
نى قاچتى خىيال قىلىپ، بەيەكبارەكى ئاتمىش‌مىـڭ چېرىك باسـ
رۇق بولدى. ئاباكىر ئۈچ مىڭ كىشى بىلە توقسان مىڭ [كىشىگە]
شىكەست بەردى. يۇنىسخان، ھەيدەر مۇھەممەد مىرزا مۇغۇلىـستان
[غە] چىقتىلار. كاشقەر ۋە ياركەند ئاباكىر مىرزاغە سـاف بولـدى.
يۇنىسخان يەنە چېرىك تەييار قىـلىپ كەلگۈنـچە دامادى ئومەر
شەيخ مىرزا ئىبنى مىرزا سۇلتان ئەبۇ سەئىد كورگان بۇرادەرى
سۇلتان ئەھمەد مىرزا نىزائ تۇشـتى. ھەردۇ مـىرزا دامادى خان
ئىدى. خانغە كىشى ئىبەرىپ ئالىپ كېلىپ، خان ئىككى دامادىنى
سۇلھ قىلىپ مىرزا سۇلتان ئەھمەد بىلە مىرزا ئومەر شـەيخ ئا-
رادىن چىقارىپ تاشكەندنى يۇنىسخانغە بەردىلەر. يۇنىسخان تاشـ
كەندىدە ئالەمدىن سەفەر قىلدى. سۇلتان ئەھمەدخـان مۇغۇلىستانـ
دا ئىدى، سۇلتان مەھمۇدخاننى ئەھلى ئۇلۇس قۇرۇلتاي قـىلىپ
تاشكەندىدە تەختى خانغە ئولتۇرغۇزدىلار. سۇلتان مەھمۇدخان پادىشاھ
زادەئى خۇشى تەبئ ۋە خۇشرۇي ئىدى. تۇركى ۋە پارسى‌شېئىرنى
خوب ئەيتۇر ئىدى. بۇ تۇركى بېيت سۇلتان مەھمۇد خاندىن:

بېيت

ئەھلى دۇنيا بىرلە دۇنيادىن ۋەفا كورمەس كىشى،
ئەي خۇش ئول ئازادە كىم ئالەم بىلە يوقتۇر ئىشى.

سۇلتان مەھمۇدخان شاھى بەگ خاننى كۆل تەربىيەت قىلىپ
چېرىك قوشۇپ بېرىپ، بۇخارا، سەمەرقـەنـدنـى ئالـىپ بەردى.
بەش ئۇلۇغ بەگنى ئولتۇرۇپ، بەش ئارازىلـنى تەربىيـەت قـ
لىپ ئىدى. «شاھى بەگ خاننى تەربىيەت قىلىپ بۇخارا ۋە سەـ
مەر قەندگە خان قىلساق، ھەرنە زەرەخشەئى ۋە دەردسـەرى پاـ
دىشاھلىقنى ئول قىلسە، بىز تاشكەندىدە فەراغەت قىلساق» دېب. شاـ
ھى بەگ خانغە ئىمداد قىلىپ بۇخارا ۋە سـەمەرقەنـدگە خـان
بولدى. ئەۋۋەل سۇلتان مەھمۇدخانغە قەسد [قىلدى]، خان دەرـ
ماندە بولۇپ ئىش ئالاچەخانغە كىشى ئىبەردى، ئالاچـەخـان
ئون بەش مىڭ كىشى ئالىپ بۇرادەرى سۇلتان مەھمۇدخانغە كومەك
ئۈچۈن كەلدى. ئىككى خاننىڭ قىرىق ماڭ كىشـىسى بار ئىـدى.
سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ ئۇلۇغ ئوغـلى سۇلتان مۇھەممەدخان بىلە
مۇھەممەد ھۇسەيىن كورگاننى باش قىلىپ يىـگىرمە بەش مـىڭ
كىشى بىلە ئورە توپەدە قونۇپ ئىدىلەر، شاھى بەگخان بۇ خەـ
بەرنى ئېشىتتى، ئەرسە، بەسى خۇررەم بولدى، «خانلارنى مۇنداغ
چېرىكسىز تاپماق مۇشكۇل‌ئىدى» دېب. شەبىخۇت قىلىپ ئورە توپە
[گە] كەلدى، بۇ چېرىك ئەسبابى جەڭگە مۇقەييەد بولدىـلار. بۇ
چېرىككە باقماي ئاقسۇ [غە] يۇردى، ئوتتۇز مىڭ كـىشى. مۇھەمـ
مەد ھۇسەيىن مىرزا خانلارغە خەبەرچـى چاپـتۇردى. بۇ كىشـى

ھەم شاھى بەگخان كورۇنمەك بىلە بەرابەر يەتتى، ئۇن بەش
مىڭ كىشى بىلە ئىككى خان ئوترۇ چىقدىلار. خانلارنىڭ دەۋلە-
تى ئاخىر بولۇپ ئىدى، ھەر ئىككى [خان] قولغە تۈشتىلەر. ھەر
ئىككى خانغە ئات بىرىپ، رۇخسەت بىرىپ ئاقسۇ [غە] كەلدىلەر.
ئالاچە خان ئاغاسى قاشىغە بارۇردا ئۇز ئورنىدا ئۇلۇغ ئوغلى
مەنسۇرخاننى خان قىلىپ بارىپ ئىدى، مەنسۇرخان ئەمەكىسى
سۇلتان مەھمۇدخاننى ئاتاسى ئالاچە خانكى سۇلتان ئەھمەدخان-
نى ئىستىقبال قىلدى. ھەر ئىككى خان ئاقسۇ [غە] كەلدىلەر.
سۇلتان ئەھمەدخان رەنجۇر بولدى، ئېيتتىلەركىم: «شاھى بەگ-
خان زەھەر بەرگەندۇر، تەرياق فارۇقى بىلە داۋا قىلىساق» دىب.
ئالاچە خان ئېيتتىكى: «ماڭا ئار لايىق بولۇپ، بۇ رەنجىگە قالدىم،
بۇ رەنجىنىڭ داۋاسى شاھى بەگ بىلە جەڭ قىلماق» دىب. لەش-
كەر تەرتىب قىلغۇچە ئالەمى فانىدىن ۋىداع قىلدى. سۇلتان مەھ-
مۇدخان ئاقسۇ، ئۇچ، چالىش ۋە تۇ [ر] فاننى ئالاچە خاننىڭ
ئەۋلادى مەنسۇرخانغە قويۇپ مۇغۇلستانغە چىقتى. سۇلتان ئەھ-
مەدخان ئوتتۇز توققۇز ياشدا بىر تەرەف بولدى، ئاقسۇدا مەد-
فۇن بولدىلار.

فەسلى داستان سەئىدخان ئىبنى سۇلتان ئەھمەدخان

سۇلتان سەئىدخان ئىبنى سۇلتان مەھمۇدخان ئىبنى سۇل-
تان يۇنۇسخان ئەنارەللاھە بۇرھانەھۇ سۇلتان سەئىدخان ئالاچە
خاننىڭ ئۇچىنچى ئوغلى. ئەۋۋەل مەنسۇرخان، ئىككىنچى ئىسكەن-

دەرخان. ئىسكەندەرخان [نىڭ] سۇلتان سەئىدخاندىن كىچىك
ئون ئۇچ ئىنىسى بار ئىدى: باباچاق سۇلتان، خەلىل سۇلتان،
ئىمىن خاجە سۇلتان، چىن تومۇر سۇلتان، يوسۇن تومۇر سۇل-
تان، تەختە بۇغە سۇلتان. يەتتىسى كىچىك ۋەفات بولدى. سۇل-
تان سەئىدخان ئون تورت ياشدا ئالاچە خاندىن قالدى. سۇلتان
مەھمۇدخان مۇغۇلستاندا مولۇل بولدى. ئالاچە خاننىڭ مەملەكە-
تىنى ئوغۇللارىغە قويۇپ تاشكەند [گە] باردى. خوجەندگە يېتىپ
ئىدى، شاھى بەگ كىشى ئىبەرتىپ خوجەند دەرياسىنىڭ لەبىدە
تورت ئوغلى بىلە شەھىد قىلدى. سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان
خەلىلنى قىرغىزخان كوتەرىپ ئەۋقات كوچۇرۇپ ئىدىلەر، مەنسۇر-
خانغە چىرىك كەلدى. چارۇن چەلەك دىگەن مەۋزەئدە جەڭ
ۋاقىئە بولدى. مەنسۇرخان غالىپ كەلدى. سۇلتان خەلىل ناچار
ئەندىجانغە جانىبەگسۇلتان قاشىغە باردى. مۇھەممەد مىرزا
سۇلتان ئەلى مىرزا [نى] توبرەنويغۇتغە بۇيرۇپ دەريايى ئۇخ-
سىدا سۇلتان خەلىلنى شەھىد قىلدىلار. نەچچە مەھەلدىن كېيىن
سۇلتان سەئىدخان ھەم مۇغۇلستاندا بولالماي ئەندىجان [غە] بار-
دى. ئەندىجانغە تابىئاتى بىلە جانىبەگسۇلتان خان ئىدى.
ئەمما دىماغى خەلەل تاپىپ ئىدى، بىر سوزدە تۇرماس ئىدى.
خاجە ئەلى باھادۇر دىب شاھى بەگخان ئانى ئەندىجانغە ھا-
كىم قىلىپ جانى بەگ سۇلتانغە ئاتالىق ئىدى. سۇلتان سەئىد-
خان ئەندىجانغە كېلىپ خەبەر سوردىكى: «سۇلتان مەھمۇدخان،
سۇلتان خەلىل قايان باردى؟» دىب. ئۇلارنىڭ شەھادەت خەبە-
رىنى ئېشىتتى. خان ھەم جاندىن ئىلىك يۇپ تۇرۇر ئىدى، خان-
نىڭ خەبەرى جانى بەگ سۇلتانغە يەتتى. ئول كۇن سۇلتانغە
ھەۋايى مۇسۇلمانلىق كوڭلىگە تۇشۇپ ئىدى، ئەيتتىكىم: «مەن

جەللادمۇ، سۇلتان سەئىدخان قايان بارسە بارسۇن، ماڭا كەفىل
بەرمەدىبلەر» دېدى. نىشان ئىبەردى. خوجە ئەلى بەھادۇر قا-
شىدا سۇلتان سەئىدخان ئولتۇرۇپ ئىدى، نىشان ئالىپ كېلگەن
كىشى خانغە خۇش خەبەر ئەيتتى. خان ئەيتتىكى: «ماڭا تە-
سەللى لازىم ئەمەس، جان بار ئۇلۇم بار» دېب. خاجە ئەلى
بەھادۇر ئېيتتىكى: «ماڭا شۇمچە بەھانە يېتەر، بولماسە جانى
بەگ سۇلتان سوزىگە ۋەفا قىلماس» دېب. تاڭلاسى يەنە. نىشان
كەلدى: «مۇغۇل سۇلتانىنى قەتل قىلسۇن» دېب.
خاجە ئەلى بەھادۇر ئەيتتىكى: «ئەرتە كەتكەن سۇلتاننى قاي-
دىن تاپارمىز» دېب. ئاللا قۇلى ياساۋۇل چىغتايدىن قالغان
كىشى ئىدى. ئول ئەيتتىكى؛ «سۇلتان مۇغۇل يانىڭىزدا، بۇسوز
نىمە سوز؟» دېب. خاجە ئەلى بەھادۇر ئەۋۋەل ئول ياساۋۇلنى
گۇندەغە سالدۇردى: «سەن دەۋلەتىخا، مەن ئەمەسمۇ؟» دېب. نەچ-
چە مۇئتەمىد كىشى تاپىپ خانغە قوشتى. ئەۋۋەل مەۋلانا خۇل-
قى — تالىبۇلئىلىم. خوب شېئىر نەغمز ئېيتۇر ئىدى. ئىك-
كىنجى سالىھ — مەردتۇججار، روھشىناس ئىدى. ئۇچىنجى مەۋ-
لانە يۇسۇف كاشقەرى — مەرد مۇسىقى ۋەنەدىم پىشە ئىدى.
تورتىنجى مىرئەھمەد — ئول بىسيار سەفەر قىلغان كىشى ئىدى.
بەشىنجى گادايى بەردى — مەجلىس ئارا كىشى ئىدى. ئالتىنجى
جەلال خىزمەتكارى خوب ئىدى. خانغە قوشۇپ رەۋان قىلدى.
مەۋلانا خۇلقى ۋە خان تالىبۇلئىلىم سۇرەتى بىلەن، نخوجە سالىھ
ۋە مەۋلانا يۇسۇف سەۋدەگەر سۇرەتى بىلە مىر ئەھمەد، گا-
دايى بەردى، جەلال خىزمەتكار تەۋرى بىلە قاچىپ بەدەخشان-
دا قەلئەئى زەفەرگە كەلدىلەر. مىرزاخان قەلئەئى زەفەردە پا-
دىشاھ ئەردى. خانغە خىزمەتى پىسەندىدە قىلدى. مىرزاخان

ئىبنى مىرزا سۇلتان مەھمۇد ئىبنى مىرزا سۇلتان سەئىد كورگان.
ۋالىدەسى سۇلتان نىگار خانىم، سۇلتان يۇنىسخاننىڭ قىزى
سۇلتان ئەھمەدخان بىلە بىر تۇققان ئىدى. سۇلتان سەئىدخان
كابىلغە بابۇر پادشاھ ئەتەرەللاھە مەشھەدەھۇ قاشىغە باردى. پا-
دىشاھ خانغە بەسى ئىئزاز، ئىكرام قىلدى. خان بارھا ئېيتۇر ئىدى:
«ھېچ مەھەلدە كابىلدا پادىشاھ قاشىدا بىغەم ئۇمۇر ئوتتى، ئە-
يىش فەراغەت قىلدۇق، يەنە مەھەلدە قىلالمادۇق» دېب. ئەندى-
جاندىن كىشى كەلدى. «سەيد مۇھەممەد مىرزا، سۇلتان ئەلى مىر-
زا، پىشكە مىرزا توبرە نويغۇت فىرۇج قىلىپ جانى بەگ سۇل-
تاننى ئىخراج قىلدۇق» دېب. زوھۇرىددىن مۇھەممەد بابىر پادىشاھ
سۇلتان سەئىدخان نەۋۋەرە مەرقەدەھۇنى ئۇمەرائى ئەزىم ئىشان
مىسلى ئەمىر دايىم، ئەلى دۇخنەۋىنى ئىنىلىرى ئەھمەد ئەلى
مىرزا ۋە مەھمۇد قۇلى مىرزا ۋە ئەمىر غورى بارلاس ۋە مىرزا
مۇھەممەد بەگچەك، ئىنىسى بەگ مەھمۇد مىرزا، شانەزەر مىرزا،
ئەلى ھەنداگە نەچچەند ئۇمەرالارنى قوشۇپ رۇخسەت بېرىپ
ئەندىجانغە راۋان قىلدى. خان ئەندىجانغە يەتتىلەر. سەيد مۇ-
ھەممەد مىرزا، سۇلتان مىرزايى بەگچەك ۋە پىشكە، مىرزايى
ئېيتارچى توبرە نۇيغۇت ھەممە ئىستىقبال قىلىپ ئەندىجانغە ئا-
لىپ كىرىپ خان كوتەزدىلەر. شول مەھەلدە پادىشاھ، ھەمزە
سۇلتان، مەھدى سۇلتان، ماماق سۇلتان قولغە تۇشتى. يىگىرمە
مىڭ ئۇزبەگ قەتل تاپتى، ئولكى، مۇغۇل بىلە چىغتايغە قىل-
غانى ياندى. خان ئەندىجانغە خان بولۇپ، تابىئاتىغە مۇتەسەر-
رۇف بولدىلار. جانى بەگ سۇلتان كوجۇگە خان كاسانىنى مۇھا-
سىرە قىلدى. خان سۇلتان ئەلى مىرزانى، توبرە نۇيغۇتنى باش
قىلىپ كاسانغە كومەك ئىبەردىلەر. «كاسانىنى تەڭ قىلدى» دېب

خەبەر كەلدى. خان سەيد مۇھەممەد مىرزانى كېڭەش قىلىپ ئەي-
تىلەركى: «ئۆزبەك بۇ چېرىكدىن ۋەھىم قىلماس، ئەمما قەلئە-
دەكى ئەلگە تەسەللىي خاتىر بولۇر» دېب. بار چېرىكنى كاسان
(غە) بۇيرۇدىلار. بۇ خەبەر [نى] مىرزا ئابابەكىر ئېشىتىپ يىگىر-
مە مىڭ كىشى ئالىپ يەتتى. بۇ خەبەر خانغە يەتتى، خان
سەيد مۇھەممەد مىرزا بىلە ئىتتىفاق قىلىپ ناچار ئۇترۇ چىقدىلار.
شول مەھەلدە كاسان غە بارغان چېرىك يەتتى. خاننىڭ چېرى-
كى مىڭ سەككىز يۈز كىشى ئىدى، ئەمما بىسىيار جەڭ دىدە
ۋە بەھادۇر ئىدىلەر. تۇتلۇق دىگەن مەۋزەئدە سەخت جەڭ
بولدى. ئابابەكىر مىرزا باسرۇق بولىدى. تورت مىڭ كىشى تىرىك
قولغە تۈشتى، تورت مىڭدىن زىيادەرەك كىشى جەڭدە بىر تە-
رەف بولدى. ئابابەكىر مىرزا قاچىپ كاشقەر [گە] كەلدى. خانغە
سەيد مۇھەممەد مىرزا ئەرز قىلىپ، قولغە تۈشكەن ئەلنى ئەفۇ
قىلدىلار. مىرزا ئابابەكىرنىڭ ئۈچ ئۇلۇغ بېگى بار ئىدى، ئەۋۋەل
ئەمىر ۋەلى — سەردارى خوب ئىدى. سىپاھگەرچىلىكدە بىسىيار
ماھىر ئىدى. مۇھەممەد بەگ ھەم خوب بەھادۇر ئىدى، شادانە
كوكۆلداش. مۇندىن ئىلگىرى ئابابەكىر مىرزا ۋەلىنى باش قىلىپ
چېرىك ئىبەردى، خان سەيد مۇھەممەد مىرزانى ئۇترۇ بۇيرۇدى.
ئاخىر سۇلھ بولدى. سەيد مۇھەممەد مىرزا يۈز كورۇشۇرنى دەغ-
دەغە قىلدى. مىر ۋەلى خىيال قىلدى: «سەيد مۇھەممەد مىرزا
قولغە تۈشسە ئابابەكىر مىرزاغە مۇندىن ئوبدان خىزمەت بولماس»
دېب. يۈز كورۇشۇرگە مايىل بولدى. سەيد مۇھەممەد مىرزا ئو-
رائى مىرزا ئابابەكىر بىلە مۇلاقات قىلدىلار. كوپ سوز ئوتتى.
ئاخىر سەيىد مۇھەممەد مىرزا ئەيتتىكى: «مېنىڭ مىر ۋەلى بى-
لە مەخفى سوزۇم بار، خىلۋەت قىلىشاق» دېب، يەنە ئەيتتى-

كى: «ئومەرالار قوپسۇنلار». ئومەرالار قوپتىلار. سەيد مۇھەممەد
مىرزا بىلە مىر ۋەلى قالدىلار. سەيد مۇھەممەد مىرزا ئومەرا-
لار قاشىدا ئەيتقان سوزلەرنى يەنە ئىئادە قىلدى. مەجلىس
تەمام بولۇپ تارقادىلار. چېرىك يانىپ مىرزا ئابابەكىر قاشىغە
باردىلار. ئابابەكىر مىرزا سوز سوردى، بەيان قىلدى، يەنە سور-
دى، مەھرەملەر ئەيتتىلەر، ئىام سوز شۇبۇ ئىدى، مىر ۋەلى
بىلە خىلۋەت قىلدىلار، ئول بىزگە مەلۇم بولمادى دىدىلار. مىر
ۋەلىدىن سوردى، مىرۋەلى ئېل ئاراسىدا ئوتكەن سوزنى ئېيت-
تى. مىرزا ئابابەكىر ئەيتتىكى: «بىر ئەيتقان سوزنى يەنە ئېيت-
ماقنىڭ مەنىسى بار» دىدى. مۇندىن زىيادە دىمەدى. ئەمما
كوڭلىدە ئاداۋەت تۇتۇپ، مىرۋەلىنى ئاختە قىلىپ ئولتۇردى.
مىرۋەلى مەندىن چوڭ ئىدى، ئانى مۇنداغ قىلدى، مېنى ھەم
قىلۇر دېب بەد گۇمان بولدى، دېب مۇھەممەد بېگنى ھەم ئولتۇر-
دى. شاھدانە كوكەلداش [ساھىبى] دىۋان ئىدى. بەسى زەبتى
ئەمۋال قىلدىكى، ھەد ۋە ھىسابى يوق. ئانى ھەم ئاختە قىلىپ
ئولتۇردى. ئابدال شەيخ دېب زەرگەرى بار ئىدى، ئانى ئەمى-
رۇلئومەرا قىلدى، شاھ دانە بەگ نىڭ ئورنىدا جۇملەتەنمۇلۇك
ۋە دىۋان قىلدى. ئابدال شەيخ زىبتى مالنى خوب قىلدى. كارى
لەشكەر سامان تاپمادى. ئابابەكىر مىرزا ياسال قىلدى. ئابدال
شەيخنى بەگ ياساغاندا يەنە ھەم كەسبەنى ۋە دېھقاننى تەربى-
يەت قىلىپ بەگ ياساپ ئىدى. قوياننى كوك تومۇر دېب تىن-
رەگۇدى. ساۋۇتنى كىيەلمىدى. مىرزا مەئيۇس بولدى. تۇتلۇقدا مىرزا
ئابابەكىر باسرۇق بولۇپ ياندى. خان ئومەرالار بىلە كېڭەش قىل-

دىلار: «ئەندىجاندا بولماق ياخشىمۇ يا كاشقەر [گە] بارغان —
ياخشىمۇ؟» دېب. سەيىد مۇھەممەد مىرزا ئەيتتىكى: «كاشقەر [گە]
بارالى، مىرزا ئاباكىر ياركەند، كاشقەر، خوتەنگە ئىككى كەم
ئەللىك يىل ھاكىم بولدى. ئۆمرى ھەم يەتمىش يىلغە يېقىن
كەلدى. دەۋلەتى ھەم ئاخىر بولۇپدۇر، بۇ دەمگە كىشى ئۆلتۈرە-
دۇر». كېڭەش مۇڭا قەرار تاپىپ كاشقەرگە [گە] كەلدىلەر. خان
نىڭ چېرىكى ھىسابدا كىم، ئەمما ھەممە بەھادۇر ۋە كېڭەشلىك
كىشىلەر قۇشچىدىن بولەك تورت مىڭ يەتتە يۈز كىشى ئىدى.
خان ئاتۇش [قە] كېلىپ، ھەزرەتى شەيخ ھەبىبنى تەۋاف قى-
لىپ ئۆتتىلەر.
ئاباكىر مىرزا ئۇچبۇرخانىنىڭ تارىخە كۆنگرە ئېتىپ،
دەرۋازە قويۇپ ئىدى، تۆۋاچىلار شۇندا توسۇپ تۇردى.
ئول تەبەقەئى دوغلات ئەۋۋەل سەيىد مۇھەممەد مىرزا
ئىككى يۈز سەكسەن نەۋكەرى بىلە، ئىككىنچى، مىرزا ھەيدەر
يۈز يىگىرمە نەۋكەرى بىلە، مىرزا ئەلى تاغا توقسان نەۋكەرى
بىلە، شاھ نەزەر مىرزا ئاتمىش نەۋكەرى بىلە، ئاندىن قۇتلۇغ
مەرگ مىرزا يەتمىش نەۋكەرى بىلە، بەھرىكە مىرزا قىرق نەۋ-
كەرى بىلە، تەبەقەئى دۇختۇي ئەمىر دايىم ئەلى ئىككى يۈز
نەۋكەرى بىلە، ئىنىسى ئەھمەد ئەلى مىرزا، مەھمۇد قۇلى مىرزا
ئىككىسى ئاتمىش نەۋكەرى بىلە، تەبەقەئى بارلاس باش ئەلى
مىرزا ئىككى يۈز نەۋكەرى بىلە؛ تەبەقەئى يارقى باش كەكەبەگ،
قەنبەربەگ بۇلارنىڭ ئىككى يۈز جەمئىيەتى بار ئىدى؛ تەبەقە-
ئى ئوردا بېگى باش قارا باش مىرزا، گەدا مىرزا، ھاجى مىرزا، سە-
بۇر مىرزا، ۋەلى مىرزا؛ تەبەقەئى ئىتارچى پىشكەمىرزا يۈز
نەۋكەرى بىلە؛ تەبەقەئى كونجى جەنگە مىرزا، قۇل نەزەر مىرزا، شىرىم

مىرزا كەلمەپ ئىدى، يۈزدىن زىيادە جەمئىيەتى بار ئىدى. دىگەر
تەبەقەئى جۇراس مۇڭابەگ يۈزدىن زىيادە نەۋكەرى بار ئىدى،
ئىككى ئىنىسى بابا سارىخ مىرزا يۈز نەۋكەرى بار، شەھباز
مىرزانىڭ يۈز نەۋكەرى بار ئىدى. يەنە ئاغا، ئىنىسى بىلە بەش
يۈز جەمئىيەتى بار ئىدى. دىگەر تەبەقەئى بەگچەك — ئەۋۋەل
مىر ئەييۇب ئىككى يۈز نەۋكەرى باز ئىدى. مىرزا مۇھەممەد
[نىڭ] نەۋكەر [ى] مىر ئەييۇبدىن زىيادە ئىدى، ئۇلۇس بېگى
ئىدى. مىر ئەييۇب كەلدى، ئاغام دېب ئىمارەتنى مىر ئەييۇبغە
قويۇپ، ئۆزى تابىئ بولدى. مۇھەممەد بەگنىڭ يۈز نەۋ-
كەرى بار ئىدى. يادكار مىرزا [نىڭ] ئاتمىش نەۋكەرى بار،
بەگ مۇھەممەد مىرزانىڭ يەتمىش نەۋكەرى بار، نەزەر مىرزا-
نىڭ قىرق نەۋكەرى بار ئىدى. بىسيار مىرزا زادە بار ئىدى،
يالغۇز ئۇچۇن ئومەرا قاتارىدا سەبت قىلغانى يوق. قارى
بەگلەر بار ئىدى، يۈسۈن - تۆزۈتىنى سورار ئىدىلەر. ئە-
لى مەرگ مىرزا، قارا باش مىرزا، كەكە بەگ، سەيىد ئەلى ئاتا،
كوكۆلداش ئەبدۇلئەزىز، مىرزا دوختۇي بىلە بارلاسنىڭ مۇقەد-
دەم ۋە تەخىر تالاشىپ، ئەمىر جەببار بەرىددىن سوردىلار.
دوختۇي، يۇقارى ئولتۇرغان، دېب گۇۋاھلىق بەردى. جۇراس بىلە
بەگچەك تالاش قىلدىلار. خان ئەيتتىلەر: «كىم قىلىچ چاپسە
شول يوقارى ئولتۇرسۇن» دېب، ياقاغە چىقمادى.
ئاباكىر مىرزا كاشقەرنىڭ شەھرىنى يەتتە كۈندە راست
قىلىپ، ئەسبابى قەلئەدارلىقنى راست قىلىپ، يۈسفان ئاتلىغ بې-
گىنى ھاكىم قىلىپ ياخى ھىسار [غە] باردى. ئاندا ھەم مۇمكىن
ئەسبابى قەلئەدارلىقنى تەييار قىلىپ، ئىمىن دورغانى ھاكىم

قىلىپ: «مەن يەنە كېلۈرمەن» دېب، ياركەنىد كەلدى. ياركەندە
ياسال قىلدى، بەگلەرى ئاتىدىن يىقىلىپ، قولىنى سىندى. مىرزا
ئاباكرى كۆللى مەئيۇس بولدى.

سۇلتان سەئىدخان ئەنەرەللاھۇ بۇرھانەھۇ يانكى ھىسارنى
قىرىق كۈندىن زىيادە مۇھاسىرە قىلدى. ئىچىدىن دورغە كىشى چە-
تارىپ، خاننى دىدى، خان ھەم ئىنايەت قىلدىلار. كاشقەرنى
ھەم ھىيلە بىلە ئالدىلار. مىرزا ئاباكرى بۇ خەبەرنى ئىشىتتى.
يۈرتنى ئوغلى جەھانگىر مىرزاغە بېرىپ، تۇبەت كەتتى. خوتەن
بىلە ئاتاسى كېتىپ، بەش كۈندىن سوڭ مىرزا جەھانگىر ھەم
سانجۇ سارى چىقتى. مىرزا جەھانگىر خەزىنەئى مىرزا ئاباكىرغە
تالان ھوكىم قىلدى، خەلق ئىمكانى بار ئالدى. مىرزا جەھانگىر
چىقىپ تورت كۈندىن كېيىن خاجە ئەلى بەھادۇر كەلدى، ئۈچ-
يۈز كىشى بىلە ئانچە ئىمكانى خاجە ئەلى بەھادۇر ئالدىلار،
گوياكى كىشى بىر تار موي ئالغانى يوق. بۇ خاجە ئەلى بە-
ھادۇر بايرىن ئايماقى مەرد بەھادۇر، بىسيار ساھىب تەجربە،
خانغە مۇغۇلستاندا بەسى خىزمەت پىسەندىدە بەجا كەلتۈرۈپ
دەۋلەتخاھلىق قىلغان. تەفسىل بىلە «تارىخ رەشىدى» دە بار.
خاجە ئەلى بەھادۇر شەھەرنى زەبت قىلىپ تۇرۇپ ئىدى، خان
كەلدىلەر. ئەمىر دايىم ئەلى بەگ بىلە مۇھەممەد مىرزانى خو-
تەنگە ھاكىم قىلدىلار. يەنە بەش ئومەرانى قارا قۇلاق مىرزا،
ھاجى مىرزا ۋە سۇلتان ئەلى مىرزا ۋە نەزەر مىرزا، مىرزا ئەلى
تاغا، مىر قەنبەر، بەگقۇلى بەھادۇر مەكرەيت بۇ سەردارلارنى
مىرزا ئاباكرىنىڭ ئارقاسىدىن بۇيۇردىلار، مىرزا ئاباكرى قىرىق
سەككىز يىل كاشقەر، يانكى ھىسار ۋە ياركەند ۋە خوتەن نەچ-
چە قەسبەچەغە ھاكىم بولدى، ئاتمىش سەككىز يىل ئومۇر كور-

دى. ئول بىسيار سەخى ۋە باھىممەت بولدى. قىرىق سەككىز
يىلنىڭ ئىچىدە يىغىلغان جەۋاھىر ۋە نەفىسە ۋە مەتائى ئابدانىنى
توپچاق ئاتلار، توققۇز يۈز خېچىر يا توققۇز يۈز قاتار خېچىر-
گە يۈكلەپ قاراڭغۇ تاغ [قە] باردى. دەريايى ئاقتەشقە يەتتى،
توپچاق ئارغۇماقلارنى ھەمىە ئولتۈرۈپ، جەۋاھىرلارنى دەرياغە
قۇيدى. بىر پارەسىنى ئوتقە سالدى، مەرۋارىد ۋە لەئلى ئابدار
بىر تەرەپ بولۇپدۇر. ئەمما ياقۇت ئەۋۋەلقى رەڭگى بىلە تۇ-
رۇپدۇر. تومۇرنى قوللاب ئىتىپ سالىپ، خورجىندىن بىرەر نىمە
ئالدىلەر، ئوزگەسى قولغە كەلمەدى. ئاباكرى مىرزانىڭ كەينىدىن
بارغان بەگلەر يېرىم پاتمان ئالتۇن [نى] خانغە پىشكەش قىل-
دىلار. مىرزا ئاباكرىنىڭ قوي - كالاسىنى ئولەشتىلەر. بىر مىر-
زا ھەيدەرگە ئون سەككىز مىڭ قوي تەگدى. ئەھۋالى مىرزا ئا-
باكرىنى شۇمىدىن قىياس [قىلىش] كېرەك، شاھدانە بەگنىڭ
زەبت قىلغان ئەھۋالى ئاباكرى مىرزا ئەۋۋەل ئوزىنى ھەر ئايدا
بىر تالاتۇر ئېردى. ئون بەش - ئون ئالتە يىل مۇنداغ سەخا-
ۋەت پېشە قىلدى، ئاندىن زۇلىم - زەلالەتغە قەدەم قويدى.
ھەر كىشى ئەندەك خەتا قىلسە ئانى ئاختە قىلىپ قازىققە
سالدى، قازىق قىلىپ بەسى ئالتۇن - كۈمۈش تاپتى؛ كاشقەر-
نىڭ قەدىم قەلئەسىنى بۇزۇپ، بەسى نەقدىنە تاپىپ ئالدى.
خوتەننىڭ قەلئەسىنى قازىپ، بەسى نەقدىنە، جەۋاھىر تاپىپ
ئالدى. «تارىخ رەشىدى» دە نەقل قىلىپدۇر. ياركەندنىڭ قە-
دىم قەلئەسىنىڭ ئورنىنى قازىق قىلدى، يىگىرمە يەتتە خۇم تاپ-
تى. بۇ كۆپلارنىڭ ئىچىگە ساغداغلىق كىرسە، ساغداقى تەگبەي

يۇرۇر ئېردى. كۆپلەر ئىچىدە ئافتابەئى گەردەن دەراز، ئىچىدە قۇم ئالتۇن، ئافتابەنىڭ تاشىدا كۈمۈش باش. «تارىخ جەھانكۇشا» دا بەشيۇز مىسقال دەپدۇر. ئافتابەنى كۆپدىن ئالماي، تەھسىنگە مىرزا ئاباكىر خەزىنەدە قويۇپ ئىدى. مىرزا ھەيدەر كورگان تارىخىدا نەقل قىلىبدۇر، ئافتابە ئولتۇرغان كىشى بوي بار ئىدى، ئافتابەدە خەت چىقتى: «بۇخمار خاتۇنىنىڭ ئوغلىنىڭ خەتنە تويىنىڭ جابدۇغى» دىيب. بۇخمار خاتۇن نەۋەقتىدە ئۆتكەن كىشى ئىكەن، ئوغلى كىمدۇر، كۆيەۋسى كىمدۇر؟ ھېچكىشى بىلمەدى.

ئاباكىر مىرزا تەدبىر ۋە كېڭەشىدە بىنەزىر، مەردانە،دىلاۋەر، جەمئى بىلە ئەگەر پىيادە كەلسە، كىشى خىيال قىلۇر ئىدىكى «مىرزا ئاباكىر ئاتلىغ كېلەدۇر» دىيب. مىرزا ئاباكىر تەبەتتە بىر قەلئە تەييار قىلىپ ئىدى، باشىغە يامان ئىش تۈشسە ئاندا بارىپ ئامان ئالغاي. ئول قەلئەنى يەنە تىبەت ئالىپ ئىكەن. ئاباكىر مىرزا يەنە ياندى، تىبەتتە تۇرالماي. سەيد مۇھەممەد مىرزا ئاباكىر مىرزانىڭ كىشىلەرىدىن ئىبەردى. «ئاباكىر مىرزادىن خەبەر ئالىپ كېلىڭلار» دىيب. ئاباكىر مىرزا تىبەتىدە ئامان تاپماي كېلە تۇرۇپ ئىدى، سۆگەتدە مىرزا ئاباكىرغە نەۋكەرلەرى ئۇچرادى. ئاباكىر مىرزا خەبەر سوردى. نەۋكەرلەرى ئەيتتىلەركى: «خان سەيد مۇھەممەد مىرزا بىزنى ئىبەردىلەر، ئەلبەتتە بارماق كېرەك» دىيب، خاندىن ئىلتىفات ۋە ئىنايەت ۋەئدەسىنى يەتكۈزدىلەر. ئاباكىر مىرزا ئەيتتىكى: «ئەلبەتتە مېنى خانغە يەتكۈرۈڭلار، گۇناھىمنى بىلۇر» دىيب. نەۋكەرلەرى تەملىق بىسيار قىلدىلار. نەماز خۇفتەندىن [كېيىن] ئۆيىتۇغە مەشغۇل

بولدىلار. بۇ كور نەمەكلەر ئۆيقۇدا ئاباكىر مىرزانى ئولتۇرۇپ، باشىنى ئالىپ كەلدىلەر. خان بۇ كور نەمەكلەرنى قىساس قىلدىلار.

سۇلتان سەئىدخان ئەنەرەللاھە بۇرھانەھۇ جىلۋەسىنىڭ زىكرى

تارىختە توققۇز يۈز يىگىرمە ئىدى، خان نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ تەختكە ئولتۇردى. سۇلتان سەئىدخان پادشاھ شۇجائ ۋە مەردانە، با تەدبىر ئىدى؛ خۇش سەۋاد، خۇش تەبىئى ئىدى. ھەر نەچچە بەد ئىملاھ خەتنى ئوقۇر ئېردى. تۈركى ۋە فارسى شېئىرنى خوب ئەيتۇر ئېردى. بۇ غەزەل خاننىڭ ئېرۇر:

بىيت

«قايسى گۈلشەننىڭ يۈزۈڭدەك بىر گۈلى رەئناسى بار؟
قايسى گۈلنىڭ بىر مېنىڭدەك بۇلبۇلى شەيداسى بار؟
ھورى بىرلەن جەننەتۇلمەئۋانى كوڭلۇم نەيلەسۇن،
يارنىڭ كويىدا يۈز مىڭ جەننەتۇلمەئۋاسى بار.
يۈزۈ ئۆزرە كاكىلۇ زۇلفىن پەرىشان كورگەلى،
ئەي سەئىد! ئاشفتە كوڭلۇمنىڭ ئەجەپ سەۋداسى بار»

* * *

«شۇكرى لىللا ھالەتىم زاھىر بولۇپدۇر يارغە،
ئەمدى ئۆزنى كوزسەتەي يار ئالىدا ئەغيارغە.
سەير ئۈچۈن كىرسە گۈلىستان ئىچرە ئول سەرۋى رەۋان،
بەندە بولسۇن سەرۋى ئازاد ئول قەدۇ رەفتارغە.»

سۇلتان سەئىدخان ئەتتەرەللاھۇ مەشھەدەھۇنىڭ تورت ئوغلى بار ئىدى. ئەۋۋەل ئەبدۇررەشىد، ئىككىنجى ئىسكەندەر سۇلتان، ئۈچىنجى ئىبراھىم سۇلتان، تورتىنجى مۇھسىن سۇلتان. مەنسۇرخانغە خانكى تەختكە ئولتۇرۇپ، دەۋلەتمەند بولدى.

ۋەھمۇ ھەراس غالىب بولدى. چۈنانكى، مەنسۇرخاندىن خان نەۋ-
ۋەرە مەرقەدەمۇغە جەفا يېتىپ ئىدى.مەنسۇر خانغە ئەلچى ئىبە-
رىپ، يۈز كورۇشۇر بولدىلار. مەنسۇر جالىش تۇرفان چېرىكى
بىلە بايغە كەلدى. خان نەۋۋەرە مەرقەدەمۇ ئاقسۇ [غە] بارىپ،
ئەربات [دا] ئىككى خان يۈز كورۇشتىلەر. مەنسۇرخان ئەيتتىلەر-
كى: «مەن ياشقە ئۇلۇق، خان تورەگە» دىب. سۇلتان سەئىدخان
قەبۇل قىلماي ئەيتتىلەركىم: «ئاكا، ئاتا ئورنىدا» دىب، خۇتبە-
دە «ئەۋۋەل مەنسۇرخاننى ئوقۇپ، ئاندىن سۇلتان سەئىدخاننى
ئوقۇ» دىدى. خان بىلە مەنسۇرخان ساف بولدىلار. باي ۋە كۇ-
چار، جالىش ۋە تۇرفان مەنسۇرخانغە بولدى. كوپ تورە تۇزۇ-
تنى ئەمىر جەببار بەردى. دوغلات سۇرۇپ مۇقەررەر قىلدىلار.
ئەمىن خاجە سۇلتان ئاقسۇ تورەسى ئىدى. خان بىلەبىر تۇغ-
قان ئىدى. مۇخالىفەت ئىزھار قىلدى. خان مىرزا ھەيدەرنى بۇ-
يۇردىلار: «ئەبدۇررەشىد خاننى ئاقسۇغە خان قىلىپ، ئەمىن
خاجە سۇلتاننى ئالىپ كېلىڭ !» دىب. مىرزا ھەيدەر ئەبدۇر-
رەشىد خان بىلە [ئاقسۇغە] باردىلار. شەھباز مىرزا ئىستىقبال قىل-
دى. ئەبدۇررەشىد خاننى [ئاقسۇغە] خان قىلىپ، ئەمىن خاجە
سۇلتاننى مۇندا ئىبەردى. ئوزى ئاقسۇنى سەرەنجام قىلىپ، ئال-
تە ئاي تۇرۇپ ياندى.
ئەندىجاندىن خاجە مۇھەممەد ئەبدۇللا خاجە ئىبنى
ھەزرەتى ئەھرار قۇددۇس سىررەھۇل مەشھۇر خاجەكە خاجەنىڭ كى-
چىك ئەمۋەلەد ئوغلى بار ئىدى. خاجە مۇھەممەد يۇسۇف ئاتا-
لىغ كەلدىلەر. خان باشلىق ھەممە خاجەغە مۇخلىس ۋە مۇقەيە-
يەد بولدىلار. خاجە مۇھەممەد يۇسۇف نەۋۋەرە مەرقەدەھۇنىڭ ئار-
قەسىدىن خاجەكە خاجەنىڭ ئۇلۇغ ئوغلانلىرى ھەررەتى
سىددىقىددىن مۇھەممەد كەرەمانىنىڭ قىزىدىن ۋۇجۇدغە كەلگەن

ھەزرەتى خاۋەند مەھمۇد ئەلەيھىررەھمە كېلىپ مەنسۇرخان قا-
شىدىن كاشقەر [غە] كەلدىلەر. سەيد مۇھەممەد مىرزا زەئىپ
رەنجۇر ئىدى. ھەزرەتى خاجە تىبابەت بىلە، بەلكى مەھىز
كەرامەت بىلە ئىلاج قىلدىلار. ئاندىن ياركەند [گە] كەلدىلار. خىزمەت
خاجە مۇھەممەد يۇسۇف بىلە تاقار تۇشتى. خەلق خىزمەت خاجە
مۇھەممەد يۇسۇفنى رەئايە قىلىپ، ھەزرەتى خاجە خاۋەند
مەھمۇدنىڭ خىزمەتلەرىگە كەم كەلدىلەر. ئارادا تاقار كۇللى ۋا-
قىئ بولدى.
مىرزا «تارىخ رەشىدى» دە ئانداغ نەقل قىلىبدۇر: «ھەز-
رەتى خاۋەند مەھمۇد قەددەسە سىررەھۇنىڭ مۇلازىمەتلەرىگە با-
رىپ ئىدىم، خىزمەت خاجە مۇھەممەد يۇسۇف ئولتۇرۇپدۇر. ئەيت-
تىلەركىم: «ئەي مۇھەممەد يۇسۇف، سەن مېنىڭ ئۇلۇغ ئوغلۇم
بىلە ھەمشىرە ئىدىڭ، سەن ئاتامىزنىڭ مۇرىدى بولساڭ، مەن
ھەزرەتى ئىشانىنىڭ مۇرىدى. ئول بولمىسا ھەم مېنىڭ بىلە قان-
داق تەڭ بولۇرسەن؟ ماڭا ھەزرەتىنىڭ گۇشەئى خاتىرلەرى بار.»
دىب. خىزمەت خاجە مۇھەممەد يۇسۇف بەرابەردە ئەيتتىكى:
«ھەر كىشىنىڭ ئۇمىدۋارلىغى ئول ھەزرەتىدىدۇر.» دىب. ھەزرەتى
خاجە خاۋەند مەھمۇد ئەلەيھىررەھمە ۋەررىزۋان ئەيتتىلەركىم:
«رازى بولۇرمۇسەن، ھەزرەتى رەسۇل سەللاللاھۇ ئەلەيھى
ۋەسەللەم ئارامىزدا مۇھاكىمە قىلغاي». خىزمەت خاجە مۇھەممەد
يۇسۇف ھەم: «رازى دۇرمەن» دىدى. مەجلىس ئاخىر بولدى.
ھەزرەت خاجە بەدەخشانغە چىقتىلار. ئەرتەسى خىزمەت
خاجە مۇھەممەد يۇسۇف قاشىدىن كىشى كېلىپ چىرلادى، كەل-
سەم خىزمەت مۇھەممەد يۇسۇف بىتاب بولۇپدۇرلار، ماڭا بىر
تىنۋە يۇكىدا ئەتكەن چەكمەن، بىر رويمال يادكار بەردىلەر. بەئ-

ـزى فەرزەند ۋە كىشلەرنى سىپارىش قىلدىلار. مەن ئەيتتىمكى: «ھالا سىھھەت ياتارلار» دىب. خاجە ئەيتتىلەركى: «خاجە-
خان مەھمۇد خىلە ۋەقتدۇر مۇنىد ھەزرەتى رىسالەت سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمدىن نەۋازىش يىتە تۇرۇپ ئىدى، ھالا ئۇل نەۋازىشدىن ئەسەرى يوق، نۇچۇك بولدى ئىكىن، بۇ ئاغرىقىمـ
ـدىن سىھھەت تاپماسەن.» دىب. خاجەخان مەھمۇد بىرادەر بەلكى پەدەر مۇنچە شىددەت لازىم ئەمەس ئىدى. دەرىخ! ئالتىنجى كۆ-
نى ئالەمدىن ئۆتتىلەر. مىرزا ھەيدەر زايىر مەشىق تارىخ تاپىپدۇر.

ھەزرەتى خاجە خاۋەند مەھمۇد قۇددۇس سىررەھۇنى تەك-
ـلىق قىلىپ ئالىپ كەلدىلەر. خىزمەت خاجە مۇھەممەد يۇسۇف-
ـنىڭ ئازالارىنى، ئابۇ ئاشلارىنى ھەزرەتى خاجە خاۋەند مەھ-
ـمۇدئەلەيھىررەھمە ۋەررىزۋان ھۇزۇرلارىدا تەمام قىلدىلار. خان باشلىق ھەزرەتى خاجە خاۋەند مەھمۇد قۇددۇسۇللاھە سىررەھۇغە ئىنابەت قىلدىلار. ھەزرەت خاجە ياكى ھىساردا بولۇشنى ئىختىيار قىلدىلار. خان ھەم بارىپ ياكى ھىساردا قىشنى تەمام قىلدىلار. سۇلۇككە كىرىپ، تەمامى نا مەشرۇئاتدىن تەۋبە قىلدىلار. «غە-
زات ئەئزەم رۇكىن ئىسلامەستە» دىب. غەزات ھەۋەس بولۇپ، غەزات ئۈچۈن تىبەتكە تەۋەججۇھ قىلدىلار. تىبەت كافىرى مەھز ئىبرۇر، گۆشتنى خام يەپدۇر. تىبەتنىڭ موللا خەلقىنى «لامە» ئا-
تاپدۇر. ئۇلۇمائى ئىسلام ئايەت ۋە ھەدىسكە غەزاتنىڭ بارەسىدە ۋاقىئ كىلىپدۇر. بەيانخان نۇر مەرقەدەھۇنىداغدۇغە غەزاتىغە بى-
ئارام ۋە بىقەرار بولۇپ، مىرزا ھەيدەرنى ئىلگەرى ئىبەردىلەر. خان «مار يول» دىگەن مەۋزىئدا مىرزا ھەيدەر بىلە مۇلاقات قىلدىلار. تەرھى قىشلاق سالدىلار. «مار يول» نىڭ ئىككى ھا-

كىمى بار ئىدى، بىرىسىنىڭ ئاتى لەتجۇ ئەزان، يەنە بىرىنىڭ ئاتى تاشكون. ھەر ئىككىلەسى خاننىڭ كورۇنۇشلەرىگە كەلدىلەر، خان ھەم نەۋازىش قىلدىلار. كەشمىرنىڭ تورەسى قىزىنى ئىس-
كەندەر سۇلتانغە ئاتاپ پىشكەشلەر بىسيار ئىبەردى. خان غە-
زات شەگەرف قىلدىلار. ئىسكەندەر سۇلتان بىلە مىرزا ھەيدەرنى ئورساڭ [غە] بويۇردىلار. كافىرلار قەبىلەسى بوزغالى خانىغە ئىش تەئسىر قىلىپ، رەنجۇر بولدىلار. مىرزا ھەيدەرگە ئەيتتىلەر: «ئۆز خاھىشىڭدا چىرىك ئالغىل» دىب. مىرزا ھەيدەر بەھرىكە مىرزا دوغلاتنى، مەھمۇد مىرزا ئىبنى سەيد مۇھەممەد مىرزا، ئەب-
دۇللا مىرزا، بىرادەر مىرزا، ھەيدەر جەنگى مىرزا ساغرىچىنى ئىنتىخاب خان «مار يولى» دىن دارۇلمۇلك ياركەندگە ياندىلار، رەنجۇر ئىدىلەر. ئىش تەئسىر قىلىپ خان بالتى كەلدىلەر دەمە-
گەرلىك كەم بولمادى، سۇرئەت بىلە يۈردىلەر، سەككىز كۆنلۈك يولنى تورت كۆندە كەلدىلەر. خاننىڭ تورت تەرەفلەرىدىن كەل-
دىلەر،مەھافە ئەتمەدىلەر. يول ناھەمۋار ئىدى، مەھافە ئەتمەك مۇمكىن ئەمەس دىب. ئەمىر دايىم ئەلى، مىرزا ئەلى تاغا، خاجە شاھ مۇھەممەد ۋەزىر كەبىرۇ سەغىرۇ ۋە بەرنا ۋە بۇرھاننى سۇرئەت بىلە ئالىپ كەلدىلەر. سەك-
كىز كۆنلۈك دەمگەرلىگى بار، ئاندىن كىيىن ئىللەت دەمگىرى كەمراق، شول يەردە قەزايى ئاسمانى سۇلتان سەئىدخان ئەنارەللاھۇ بۇر-
ھانەھۇ ۋەفات بولدىلار.

بييت

ئەندىشە زى مەركى مۇستەفا بايەد گەرد،
شادىيۇ تەرەب جۇملە رەھا بايەد گەرد.

بائان شەرەفۇ كەمال ئۆزىندە نەمانەد،
مارا تەمەئ خام چەرا بايەد گەرد.
ئى چەرخى فەلەك ھەمىشە كارەت ئىنەست،
جەۋرۇ ستەمۇ جەفات ئىن ئايىنەست.
ۋىن ئەز تۇجۇدا كەردەنى يارانى شەفىق،
ئايىنى ئەجىبۇ نەچچە بەلا بەدۇنىست. ①

خان يىگىرمە يىل ياركەندۋە تابىئاتى بىلە ۋە كاشقەر ۋە ياكى تابىئاتى بىلە، خوتەن جەمئى تابىئاتى ۋە ئۈچ ۋە كۇچار تابىئاتى بىلە خان بولدىلار، قىرق يەتتە يىل ئۆمۈر كوردىلەر. خان يولدا ۋەفان بولدىلار. فەسلى ئەسەد ئىدى، سۇرئەت بىلە نەقش مەغفىرەت مەئاب خانىنى كەلتۈرۈپ، ھوجرەئى دىۋانخانەدە دەفن قىلىپ، كاشقەرگە سەيد مۇھەممەد مىرزاغە كىشى ئىبەردىلەر. مىرزا ئەلى تاغانىڭ دامادى مىرزا يادكار مۇھەممەدنى ئاقسۇغە ئەبدۇررەشىدخانغە چاپتۇردىلار. سەيد مۇھەممەد مىرزا كاشقەردىن كېلىپ، ئوردەلەرغە ئەزا يەتكۇزۇپ، ئوزى تاشقارى ئەزادار بولۇپ ئولتۇردى. ئەمىرا، بارچە ئومەرا، ۋۇزەرابىلەئەھدۇ پەيمان قىلىشتىلار. ئەبدۇررەشىدخان چەھارشەنبە كۇنى كەلدىلەر. سەيد مۇھەممەد مىرزا ئەكابىرلەر بىلە بار ئومەرانى پېشباز چىقاردىلار. تاڭلا پەنجشەنبە كۇنى كۇنگە خوب - پىل باشى، تاڭلا كېلىپ تەختكە ئولتۇرغان مۇبارەك دىب، مىرزا ئەلى تاغا بەئزى ئومەرا، ۋۇزەرا ۋەسىيەت دىب، سەيد مۇھەممەد مىرزانى خانغە يەتكۇردىلەر. تارىخقە توققۇز يۇز قىرق يىل باشىدا كەلدىلەر.

---

① تاللانغان پەيغەمبەر — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋاپاتىدىن ئەندىشە
قىلىش لازىم، خوشلۇقنى تاشلاش كىرەك.
شۇ قەدەر ئۇلۇغلىقى بىلەن ئۇ تىرىك قالمىدى،
بىز قانداقمۇ خام تامادا بولالايمىز.
ئەي پەلەك سېنىڭ ئىشىڭ ھەمىشە شۇنداغ.
جەبىر جاپا قىلمىش سېنىڭ ئادەتىڭ.
مېھرىبان يارلاردىن جۇدا قىلىش بۇ ئادەتىڭ،
ئاجايىپ بىر ئادەت، ھەممە سەندىن خاپا.

گۇۋاھلار جۇلۇس ئەبدۇررەشىدخان ئىبنى سۇلتان سەئىدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇ

سۇلتان سەئىدخان تىراندازلىق ۋە چاپۇكسۇۋارلىقدا بىمەسەل، بىمانەند ئىدى. ئەمما ئەبدۇررەشىدخان تىرەندازلىق ۋە جابۇكسۇۋارلىقدا ئۇلۇغ خاندىن ئاشۇردى. ئەبدۇرەشىدخان پادىشاھزادەئى دىلاۋەر ۋە مەردانەخۇش مەنزەر ۋە نىكوسە يىگىرمە ئۈچ ياشىدا تەختخانىغە ئولتۇردى. شېئىر فارسى ۋە تۈركىنى خوپ ئېيتۇر ئىدىلەر، خۇش سەۋاد ئىدى. ھەر نەچچە بىئىملا خەت بولسە، خوپ يادا ئالغاندەك ئۇقۇر ئىردى.

ئەبدۇررەشىد خانىنىڭ ئون ئىككى ئوغلى بار ئىدى: ئەۋۋەل ئەبدۇللەتىف سۇلتان، ئىككىنجى ئەبدۇلكەرىم خان، ئۈچىنجى ئەبدۇررەھىم سۇلتان (بۇ ئەبدۇررەھىم سۇلتان ئون سەككىز ياشىدا تىبەتكە بارىپ، شەھىد بولدى. خان بەسى مايىل ئىدىلەر. ئاتىنى ئەبدۇررەھىمخانغە قويدىلار)، تورتىنجى سۇلتان ئىبراھىمئۇل مەشھۇر سوفى سۇلتان، بەشىنجى مۇھەممەد خان، ئالتىنچى ئەبۇ سەئىد خان. بۇ ئالتە ئوغۇل چۇچۇك خانىمدىن ۋۇجۇدغە كەلگەن. چۇچۇك خانىمنىڭ ۋالىدەسى ئالاچى خانىنىڭ قىزى سۇلتان سەئىد خان بىلە بىر تۇغقان، ئاتاسى قازاق تورەلەرىدىن، بۇ چۇچۇك زاھىدە ۋە ئابىدە ۋە ھازىمە، سالىھە، كېڭەشلىك كىشى ئىدى. يەتتىنجى قەرىش سۇلتان سەيد مىرزا تەرمەزىنىڭ قىزىدىن ۋۇجۇدغە كەلگەن، سەككىزىنجى مۇھەممەد باقى سۇلتان — ئاناسى شاھخانىنىڭ قىزى — خوب نىگار خانىم. توققىزىنجى مۇھەممەد شاھ

سۇلتان — ئاناسى ساداتدىن. ئۇن بىرىنچى يۇنۇس سۇلتان ۋە ئەبدۇللاھ سۇلتان ئەمۆلەد بىر ئانادىن، ئۇن ئىككىنچى ئەبدۇررەھىمخان نۇر مەرقەدەھ، ۋالىدەسى سايرۇنناسىدىن.

سۇلتان سەئىدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇنىڭ ۋەفاتلارىنى مەنسۇرخان ئىشىتتى. ئەرسە ئاقسۇ ئۇزەسىگە چېرىك كەلدى. ئاقسۇ بەگلەرى دەرۋازە تارتىپ، بىرىكتىلەر. ئەبدۇررەشىد خان ھەم با شەۋكەت ۋە ئەزەمەت تەمام ياركەندىدىن ئاقسۇغە رەۋان بولدى. مەنسۇرخان «ئەبدۇررەشىدخان كېلەدۇر» دېيىپ مۇقابىلە بولاي، ياندى. خان دەۋلەت بىلە ياركەند[گە] كەلدى. سوڭقى يىل مەنسۇرخان يەنە كەلدى. خان دەريايى لەشكەر ئاراستە قىلىپ ئاقسۇ[غە] باردىلار. مەنسۇرخان بۇ مەملەكەتلەردىن نەۋمىد بولدى. غەزات ئۈچۈن خىتاي [غە] باردى. ھەزرەتى خاجە تاجىددىن ئەتتەرەللاھ مەشھەدەھۇ ئەمىر جەببار بەردى دوغلات شەھادەت تاپتىلار. خاجە تاجىددىن قەددەسەللاھۇ سىررەھۇنى خاجە شەھىد ئاتادىلار. خاجە شەھىد مەرد، بۇزرۇك ۋە ئەۋلاد ھەزرەتى مەۋلانا ئەرشىددىن قەددەسەللاھۇ روھەھۇ ساھىب ئېرشاد ۋە كەرامات ئىدىلار.

خاننىڭ ئۇلۇق ئوغلى ئەبدۇللەتىف سۇلتان ئاقسۇ خانى ئىدى. قازاق بىلە قىرقىز دەمى ئاسايىش قىلالماس ئىدىلار، سۇلتاننىڭ ۋەھىمىدىن. ئول مەھەلدە قازاقنىڭ ئىككى خانى بار ئىدى — ھەقنەزەرخان ۋە نەۋرۇز ئەھمەدخان. ھەقنەزەرخاننى ئېمىل دېگەندە سۇلتان[نى] چاپتى بەرك ئالدى. ھەقنەزەرخان قىرقىز بىلە بىرىكىپ، سۇلتاننىڭ ئارقەسىدىن كېلىپ، كېچە سۇلتاننى قەتل قىلدى. شول يىلقىچى ئايماقى جەكداۋۇل ئىدى. سۇلتانغە خەبەر ئېيتماي قاچىپ كەتتى.

ئەلقىسسە، سۇلتاننى قازاق، قىرقىز ئۆلتۈردى. خانغە بەسى دەرد بولدى. ھەزرەتى خاجە مۇھەممەد شەرىف قەددەسە سىررەھۇ خىزمەتىغە بارىپ ئەرز قىلدىلار. ھەزرەتى خاجە ئەرۋاھ تەيىببە بىرلە سوزلەشتىلەر، خانغە مەدەد ئىلتىماس قىلدىلار. بىشارەت تاپىپ خانغە خەبەر ئەيتتىلەر. خان خۇشھال ۋە خۇررەم بولۇپ، چېرىك ئەسبابىغە مۇقىد بولدىلار. مۇھەممەدى كورگاننى نەۋرۇز ئەھمەد خانغە ئىبەردىلەر، سوز ئولكى: «مېنىڭ ئوغلۇمنى ھەقنەزەر خان بىلە قىرقىز ئۆلتۈردى. ئەگەر بىزگە خان ئەل بولسە چېرىك بىلە مەدەد قىلسۇن» دېيىپ. نەۋرۇز ئەھمەدخان مۇھەممەدى بەككە ئىززام ۋە ئىكرام قىلىپ، چېرىك كەلمەك بولدى. خان بەش ئايلىق چېرىك چىرلاتتى. شەئنى - شەۋكەت بىلە چېرىك باردى. ئارتىش دېگەن مەۋزىدا قازاق، قىرقىزغە يەتتى. قازاق، قىرقىز بىرىكتى. خان ئۆزلەرى باشلاپ «مېنى دېگەن كىشى بولسە ۋەقتدۇر» دېيىپ، خان ئات سالدى. ئۇلۇغ - كىچىك ۋە تۈرك، تاجىك ھەمراھلىق قىلدى. ياغىنىڭ رۇشىبەسىنى بۇزۇپ كەتتىلەر. ھەقنەزەرخان باشلىق ئالتەتۇغلۇق تورەنى ئۆلتۈردىلەر. قازاق تۇغسىز قالدى.

ئەبدۇررەشىدخان بەسى شۇجائەتشىئار ۋە نىكۇ كىردار، بىنەزىر كىشى ئىدى. بولۇرغە بارىپ فەتىھ قىلىپ ياندى.

بېيت

«زاھىدى خۇدبىن بىن بەر زاھىرى رەسۋايى ما،
مەنزىلى سۇلتان ئىشقەست ئىن دىلى شەيدايى ما.
دەر تەرىقى ئىشق لافى پاكى بازى مىزەنىم،
گەرچە مەست ئەزبادە ئالۇدە زسەر تا پايى ما.

ئى سەبا! ئىن نامەرا بادەستانى ما بەبۇر،
هالى دىلرا تاكۇنەد مەئلۇمى ئەز ئىنشايى ما.
زاهىد ئەز خىلۋەت گەرىفتە جا بىدىگەر گۇشەئى،
غەيرى كۇيى يار نەبۇۋەد مەنزىلۇ مەئۋايى ما.
ئى رەشدى بەردەرى شاهى ئەزدل رەھ يافتىم،
شۇكرى لىللا شەھ كۇنۇن فىردەۋسى ئەئلا جايى ما». ①

× × ×

ھەق يولىدا جان چىكىپ، بىر جۇستىجۇيى قىلمادىم،
تەۋبە سۈيىدىن تېنىمنى شۇستى شۇيى قىلمادىم.
ۋەھ، نۇچوك مەقبۇل بولغاي بۇ نەمازىم كىم مېنىڭ
چۈنكى جۇنابى جىگەر بىرلە ھۇزۇيى قىلمادىم.
ئۆتتى ئۆمرۈم دۇنيانىڭ مەسلەھەتىدىن، ۋادەرىغ!
ئاخىرەت ئەسبابىدىن بىر تار مويى قىلمادىم.
كېچەلەر خەستە كوڭۇل غەمكىن ئۇلۇم قورقۇنچىدىن،
كوز ياشىم بىرلە يۈزۈمگە ئابرويى قىلمادىم.
ئەي رەشدى، سەن ئۆزۈڭنى بىھۇدە ئاشىق دىمە،
ئىشقىنىڭ مەيدانىدا بىر هاي - ھۇيى قىلمادىم»

بۇ رۇبائى خاندىن تۇرۇر:

①ئەي ئۆزىنىلا كورىدىغان زاهىد، بىزنىڭ رەسۋا كورۇنىشىمىزنىلا كورمە،
بىزنىڭ بۇ شەيدا كوڭلىمىز، ئىشق سۇلتانىنىڭ مەنزىلىدۇر.
بىز ئىشقنىڭ يولىدا پاكىز ئويناش لاپىنى ئۇرىمىز،
ئەگەر باشتىن ئاياق شاراب بىلەن بۇلغانغان بولساقمۇ.
ئى سابا شاملى بۇ نامەنى دوسلىرىمىزغا ئېلىپ بار،
تاكى بىزنىڭ بۇ يازغانلىرىمىزدىن كوڭلىمىزنىڭ هالىنى بىلىپ قالسۇن.
زاهىد خىلۋەتىمدىن بىر بۇلۇڭدا ئورۇن توتۇپتۇ،
ئاما بىزنىڭ مەنزىل ۋە تۇرار جايىمىز يارنىڭ كويىدىن باشقا جاي ئەمەس
ئى رەشدى ئەزەل پادىشاھى (خۇدا) دەرگاھىغا يول تاپتۇق
خۇداغا شۇكرەكى ئالى جەننەت بىزنىڭ جايىمىز بولغاي.

نۇرمەرقەدەھ

«ئەي پەيك سەبا، مېنىڭ پەيامىم يەتكۇر،
يارىمغە نىيازئىلە سەلامىم يەتكۇر.
گەرسۇبھى ۋە گەر شام قاشىغە يەتسەڭ،
ئەلبەتتە دۇئايى سۇبھى - شامىم يەتكۇر».

خان نۇرمەرقەدەھنىڭ بىسيار مەشرەبى خۇش تەبىئى دەر ئىلمى مۇسقى ئۇستاد ئىدىلار. «ئىشرەت ئەنگىز» ئاتلىغ سازى تەسنىف قىلدى. خان «ئون ئىككى مۇقام» يىگىرمە تورت شۇئبەدە بازنى خوب بىلۇر ئېردىلەر.

خان ئاخىر هالىدا بىر زەئىف لۇلىنى ئالدىلار. چۇچۇك خانىم سەرزەنىش قىلدى: «سەن لۇلىنى ئالدىڭ»— دىبى، خان بۇ رۇبائىنى بەدىھىيە ئەيتتىلەر:

«مەھبۇب ئەگەر كوڭۇل قەبۇلى بولسە،
شىرىن ھەرەكەت خۇش ئۇسۇلى بولسە.
جان ئوترىاسىدا ئانىڭكى يولى بولسە،
نې ئەيىب ئانىڭ ئەسلىسى لۇلى بولسە»

خانىم ھەم گۇزەشت قىلدىلار.

خان قەلەندەر بولۇپ يۈرۈر ئېردىلەر. سەير ئۇچۇن خوتەن [گە] بارىپ ئىدىلار، سەرايى قانىدىن مەنزىلى - جاۋىدانىغە مەيل قىلدىلار. يىگىرمە يىل سۇلتان سەئىدخان بىئىستىقلال خان بولدى. تارىختە توققۇزيۈزقىرقدا يىل باشى كۇنى خان بولدى،

توققۇز يۈز ئاتمىش يەتتەدە ئەبدۇررەشىدخان ۋەفات بولدىلار. يىگىرمە يەتتە يىل پادىشاھلىق قىلدىلار. قىرق توققۇز يىل ئالتە ئاي ئۆمۈر كوردىلەر. «قالو ئىننالىللاھى ۋەئىننا ئىلەيھى راجىئۇن»

گۇفتار جۇلۇسى ئەبدۇلكەرىمخان ئىبنى ئەبدۇررەشىدخان غازى ئىبنى سۇلتان سەئىدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇم

ئەبدۇلكەرىمخان ئىككىنچى ئوغلى ئەبدۇررەشىدخانىنىڭ، ئەبدۇللەتىف سۇلتان شەھىد بولدى. قازاق، قىرغىزدىن ئىنتىقام ئالدىلار. بالىقچى بوتەمىش يورۇق جەڭداۋۇل ئىدى، سۇلتانغە خەبەر ئەيتماي ئىلتىفات ۋە ئىنئام كورگەن كىشى قايداسەن دېب قاچىپ ئوتۇپ ئىدى، بوتەمىش باشلىق بالىقچىنى تەئيىن قىلىپ بەردىلەر. ئەبدۇلكەرىمخانىنى ئاقسۇغە نامزەد قىلدىلار. ئەبدۇلكەرىمخان قەبۇل قىلماي ئەرز قىلدىكى: «مېنىڭ نىيەتىم — ئاياغلەرىدا بولماق، نەچچە زامان ھەزرەتلەرى ھەيات خىزمەتلەرىدە بولسام». ھاسىدلار ئاراغە نىفاق قىلغالى خانغە يەتكۈردىلەر: «ئەبدۇلكەرىم سۇلتانىنىڭ يامان خىيالى بار» دېب. ئەبدۇلكەرىمخان خوب كاتىب ئىدىلار. ئەبدۇررەشىد بۇيۇردى: «بۇ بېيتنى رەقەم قىلغىل» دېب.

بېيت

پەدەر كۈش پادشاھى را نەشايەد،
ئەگەر شايەد بەجۇز شەش مەھ نەئايەد.①

بۇ بېيتنى ئەيتىپ، فۇتەلەرىنى بويۇنلەرىغە سالىپ، پايەگاھدا يالاڭ باش بولۇپ ئولتۇردىلار. خان ئەندەك ئەفۇى قىلدى. بىر كۈن ئەبدۇلكەرىمخان بىلە ھەمراھ ئىدى، شىكار قىلغۇچە بىر سورۇك كىيىك قاچتى. خان «ئات!» دېب بۇيۇردى. ئەبدۇلكەرىمخان بىر خىرمەن ئورنى يەردە بەش كىيىكنى ئاتىپ ئالدى. ئەبدۇررەشىدخان سىدقى ۋە ئىخلاس بىلە فاتىھە ئوقۇدى. بىر كۈن خان قاشىدا ئەيتتىلەر: «باشى چوڭ بەگ بولۇر، ئاياغى چوڭ قۇل بولۇر» دېب. خان ئەيتتىلەركى: «ئانداغ بولسە، مەندىن كېيىن ئەبدۇلكەرىم خان بولۇر» دېب. ھەزار مەجلىس ئىتتىفاق بىلە ئەرزگە يەتكۈردىلەر: «ئەبدۇلكەرىم سۇلتان ھەم بەسى قابىل ۋە لايىق» دېب. خان ئەيتتىلەر: «ئاغاسىنىڭ ئورنى ئاقسۇغە ئۇنامايدۇر، كاشقەرنى سوفى سۇلتانغە بەردۇك» دېب. ئەبدۇلكەرىمخان ياكى ھىسارغە رازى بولدى. خان ھەم ياكى ھىسارنى ئىنايەت قىلىپ مىرزاجان مۇھەممەد بايرىننى ئاتالىق قىلدىلار. ھەزرەتى خاجە مۇھەممەد شەرىف قەددەسەللاھۇ روھەھۇ ئەبدۇررەشىدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇدىن ئىككى يىل ئىلگەرى ئالەمدىن ئوتۇپ ئىدىلار. خاجەنىڭ جان نى-

① ئاتىسىنى ئولتەرگۈچى شاھلىققا يارىمايدۇ،
ئەگەر يارىسىمۇ 6 ئايدىن ئوشۇق تۇرالمايدۇ.

شىنلارى مۇھەممەد ۋەلى سوفى قەددە سەللاھۇ سىررەھۇ ئىدىلار،
ھەزرەتى ئەبدۇلكەرىمخان ئۇلارغە ئىنابەت قىلدىلار. ئەبدۇلكەرىم-
خان پادىشاھ ئىدى. مۇسۇلمان نىھاد، بائەدل ۋە داد، خۇدايى
تەرس، رەھىمدىل، مۇتەشەررىئ شەرىئەت، مۇتەھەييەرەئى غەررادىن
سەرموي تەجاۋۇز قىلماس ئىدى. مىرزا زىبرەك دىب ئەزىز بار
ئىدي. جالىشدا بىر كىمەرسە سەھەر ۋەقتىدە رۇخسارە گۇل ئەيت-
تى، بۇ بېيىتنى ئوقۇدى:

«قارالاپام كورۇنمەيدۇر دۇنيانىڭ ئۇچى،
بۇ دۇنيا بىر كوھنە رەبات، بىز يول ئوتكۇچى.»

بۇ بېيت بىلە نەقش تەئسىر قىلىپ، جالىشدىن تاغقە
چىقىپ، بەشكەرەمدىن تۇشتى. كاشقەرنىڭا مەۋزىئى مەشھۇرى كەل-
كەڭ دىگەن قەريەنىڭ خەلقى بەد مەزھەب، خۇدايىدادى شۇندا
مۇتەۋەتتىن بولۇپدۇر. ئەبدۇلكەرىم سۇلتان مىرزا زىبرەكنىڭ مۇلا-
زىمەتىغە كېلىپ ئىدى. مىرزا زىبرەك ئەيتتى: «مەن سىزنى قو-
شۇقچى بابانىڭ كىچىك ئوغلى خىيال قىلىپ ئىدىم، سىز ئىكەن-
سىز، قوشۇقچى بابا فەۋت بولدى. سىزنى ھەممە ئاكابىردىن
خان كوتەردىلەر. دۇشەنبە كۇنى خەبەردار بولۇڭ» دىب. شۇل
كۇنى چەھار شەنبە كۇنى ئىدى. ئەبدۇلكەرىمخان ياغى ھىسار
[غە] كېلىپ تەۋەججۇھدا ئىدى. دۇشەنبە كېچەسى ھەزرەتى مۇ-
ھەممەد ۋەلى سوفى ئويغانىپ ئەيتتىلەر: «ئەي سۇلتانىم ئەبدۇر-
رەشىدخان شۇڭقار بولۇپدۇر، خوتەندە جەمىئ ئەكابىرلاردىن سىز-
نى خاھلاپ خان كوتەردىلەر، تىز تۇنىد بارماق كېرەك» دىب.
ئەبدۇلكەرىمخان ئاتلانىپ، دەرۋازە ئالدىدا تۇرۇپ ئىدىلار، بىر
بوز ئاتلىغ كىشى تىز ئوتۇپ بارادۇر. سان چىرلاپ خەبەر سور-

دىلار: «خەتنىڭ بارمۇ؟» دىب، مۇنكىر كەلدى. ئاختارىپ باقتىلەر،
خەت چىقتى. مەھمۇد بارلاس ۋە ئەھمەد بارلاسنى سوفى سۇل-
تانغە ئىبەرىپ ئىدى، ياركەندگە تەكلىف قىلىپ ئىدىلار، بۇ كى-
شىنى تۇتۇپ، يېگى ھىسار چىرىكگە كىشى چاپتۇرۇپ ياركەند
[گە] يۇردىلەر. جان مۇھەممەد مىرزاخانغە ئەيتتىلەر: «چىرىكنى
يىغىپ، يۇرسەڭ» دىب. ئەبدۇلكەرىمخان ئەيتتىلەركى: «سوفى
ئەلەيھىررەھمە تىز بارالى دەيدۇرلەر، ئالدىمىزدا بارادۇرلار»
دىب. قوش گۇنبەز [گە] كەلدىلەر. چۇچۇك خانىم، خاجە ئەبد-
دۇللاھ ۋەزىر، مىرزا مۇھەممەد يەئقۇب باشلىغ بەگلەر ئەبدۇل-
كەرىمخانغە كىشى ئىبەرىپ، قوش گۇنبەزدىن سۇفى سۇلتانىغە
كىشى بۇيرۇپ، ياركەند [گە] يۇردىلەر. ئەبدۇلكەرىمخان ياركەند
[گە] كەلدىلەر. چۇچۇك خانىم، خاجە ئەبدۇللاھ ۋەزىر، جان
مۇھەممەد، مىرزا فىروز، مىرزا مۇھەممەد يەئقۇب، مىرزا ساتىقنى
باشلىق جەمىئ ئۇمەرا قۇرۇلتاي قىلىپ، ئەبدۇلكەرىمخاننى خان
[لىقغە] كوتەردىلەر. ئۇمەرا، ۋۇزەرا ئىنشا قىلدىلار، شۇئەرايى
قەسىدە ئوتكەردى. ئاخۇند موللا رەئدى مەلىكۇش شۇئەرا ئىدى،
خان تىرىپ كۇللى قىلدىلار.

ئەبدۇلكەرىمخان نۇرمەرقەدەھ بەسى ئادىل ئىدى. ھەر
ھەفتەدە داد خۇاھ سورار ئىدىلەر. ئازىنە، دۇشەنبە قازى
ۋە مۇفتى [نى] بىر يانلارىدا، ھاكىم ۋەزىرنى بىر
يانلارىدا ئولتۇرغۇزۇپ، دادخاھ سوزار ئىدىلار. داد-
خاھ شەرئى بولسە قازى ۋە مۇفتىغە سالۇر ئىدىلار،
دادخاھ ئەگەر تورەلىك بولسە خاجە باشلىق ئۇمەرا
فەيسەل بېرۇر ئىدىلار، خان سامىئ بولۇپ ئولتۇرۇر ئىدىلار،
سەرموي مۇكابەرە بولماس ئىدى. يەنە كۇنلەردە خاجە ئۇبەي-

دۇللا نۇرمەرقەدەھ دادخاھغە فەيسەل بېرۇر ئىدىلار. خاجە ئۇبەيدۇللا ۋەزىر ئادىل ۋە فازىل، ئالىم بەلكى ئەھلى باتىن، ئەبدۇلكەرىمخان پادىشاھ ئابىد ۋە زاھىد ۋە ئادىل ۋە مەردانە ئىدى. ھەزرەتى سەييىدىل مۇرسەلىن ۋە خاتەمەن نەبىييىن سەلەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم فەخر قىلۇر ئىدىلار: «مەن پادىشاھ ئادىلنىڭ زەمانەسىدە ۋۇجۇدغە كەلدىم» دېب. ئەنا ۋەلەدەت فى زەمىن مۇلكۇل ئادىل نۇشىرۋان دىندا بىگانە ئىدى. ئەمما ئەدل ۋە ئىنسافدا يىگانە ئىدى. ھەزرەتىم فەخىر قىلدىلار. پەيغەمبەرلەردىن قالسە ئۈچ كىشىنىڭ مەرتەبەسى بەرابەر: ئەۋۋەل قۇتبى غەۋس ھەم ئاتاپدۇرلار؛ ئىككىنچى شەھىد ئەئىللا خالىسەن لىللا شەھىد بولغاي؛ ئۈچىنچى پادىشاھى ئادىل، ئەگەر پادىشاھلار بىغەرەز ئەدل قىلسا دەرجەئى قۇتبىغە يېتىبدۇر. خۇش دەۋلەتى دۇركى، كىشى تائەت - ئىبادەت قىلماي دەرجەئى ۋەلايەتكە يەتكەي، پادىشاھلار غەفلەت بىلە بۇ دەۋلەتنى قولدىن بەرگەي.

ئەبدۇلكەرىمخان سەككىز ئىنىسى بىلە ئەبدۇررەشىدخاننىڭ ئۆلكە ئەمۋالىنى ۋە ئەرىقلەرىنى قازى ۋە مۇفتىنى ئولتۇرغۇزۇپ، قىسمەت قىلىپ ئالدى. مەملىكەتلەرىنى ھەم قىسمەت قىلىپ بەردى.

ئەلقىسسە، ئەبدۇلكەرىمخان تەختكە ئولتۇرۇپ سوڭقى كۈنى كاشقەردىن سوفى سۇلتان كەلدى. خان سۇلتان، خاجە ئۇبەيدۇللا ۋەزىر، جان مۇھەممەد مىرزا، مىرزا مۇھەممەد يەئقۇب، دوغلات مىرزا فىرۇز، بارلاس مىرزا نەۋرۇز، مىرزا ساتقىن ئەشىك، چۇچۇك خانىم بىر يەردە جەمئ بولدىلار. ئەبدۇلكەرىمخان ئەيتتىلەر سوفى سۇلتانغە: «ئەي جان بىرادەر، ئاتامىز ئالەمدىن ئۆتتىلەر، يۇرت بىزگە قالدى. بۈگۈن ئۈچكۈن بولدى، خان بولدۇم.

ئەگەر سىز رازى بولساڭىز سىز كاشقەر، ياكى ھىسارغە بولۇڭ، ئەگەر رازى بولماساڭىز، مەن كاشقەر، ياكى ھىسارغە بولاي، بىز مۇخالىف بولمالى، يۇرت قولىمىزدىن چىقماسۇن» دېب. چۇچۇك خانىم ئەيتتىلەركى: «ئانداق دېگەن نىمە سوز، بارچەنىڭ ئاتاسى سىز تۇرۇپ كىم بولۇر». سوفى سۇلتان ھەم تۇرۇپ ئەيتتىكى: «بىز سىز تۇرۇپ نۇچۇك خان بولۇرمىز» دېب، يىغلاپ ئاغاسىنىڭ ئاياغىغە يىقىلدى. خان ھەم باشىنى كوتەرىپ، يانداشىپ ئولتۇرۇپ، كاشقەرنى سوفى سۇلتانغە سۇيۇرغال قىلىپ بېرىپ، رۇخسەت بېرىپ كاشقەرغە ئىبەردىلەر. ئەھمەد بارلاس ۋە مەھمۇد بارلاس كورۇنۇشكە كەلمەي، ھويلىسىدا بىركىدى. جان مۇھەممەد مىرزا بارىپ، يارلىغ يەتكۇردى، ئولكى: «خان نەۋكەرى بار، مۇندا كەلسۇن، مىرزالاركى بار، مەككەگە بارسۇن، ئاتام مەھمۇد، ئۇزۇم ئەھمەد، سوزۇم بۇ، دېگەي، بۇلار مۇنداغ مۇخالەفەت قىلغاي» دېب. جان مۇھەممەد مىرزا يارلىغ يەتكۇرۇپياندى، خان نەۋكەرىدىن ئۈچمىڭ كىشى بارلاسلار بىلە بېرىكىپ ئىدى، ئوردىغە كەلدىلەر. مەھمۇد مىرزا، ئەھمەد بەگ مەككە يولىغە كىردىلار. سوفى سۇلتان يانىپ كاشقەر [گە] باردى. مىرزا زېرەك قەددەسەللاھۇ رۇھەھۇغە ئەداۋەت زاھىر قىلدى. مىرزا قاشىغە بارۇر بولدى. نازىر مىرزا ئوردا بېگى ئەرز يەتكۇردى: «بارمالى، ئەگەر بارساق ئىدقى ئىخلاس بىلە بارىپ، نىيازمەندلىك قىلىپ يانالى» دېب. بەشكەرەمگە يەتتىلەر. كۆز، ياكى مۇز مەھەل ئىدى. مىرزا زېرەك ئەلەيھىمۇررەھمە ۋەلمەغفىرەنى كولگە سالىپ، چورەسىدە خادا ئالىپ تۇردىلار. ئول بۇزرۇكۋار بەسى سەبىر قىلدىلار، ھەر يەرگە باردىلار، ئېتىپ سۇغە سالدىلار. بۇ ئىش بەسى تەكرار تاپتى. مىرزا ئەسرۇللا تۇربەت سۇلتاننى تۇشلاپ كەلدى

لەر. سۇلتان ئېتىپ سۇغە سالغانى كەلدى. مىرزا ئەيتتىلەر: «بالىنىڭغۇ كور، ئەمدى كوزۇڭ ھەم كور بولغاي» دېب. نازىر مىرزا يىغلاپ، دەستارىنى تاشلاپ يىقىلدى. خۇشامەتكويلار ئەيتتىلەركى: «خۇدايدادى دىن ئىمە بولۇر» دېب ياندىلار. شام پادشاھىنىڭ ئالدىدا قىسسىق ئاتقۇنچە سۇلتان: «كوزۇمگە قۇم كىردى» دېدىلار. شول ئاغرىغانچە ئاغرىپ، كورمەس بولدى. شۇنداغ پادشاھزادە ئىدى، خۇشخۇي ۋە خۇشرۇي مەردانە ئاتەشلىق، ھەر كىشى بىر كورسە ئەلبەتتە ئاشىق بولۇر ئىدى. كۇچلارى ئوردا بېگىمنىڭ قىزلارى سەلىمە خانىم ئىككى خاندە ئالتۇنئالىپ باردىلار: «نىياز» دېب. بىر ئىت تۇرۇپ ئىدى، ئىتغە بۇيۇردى، ئىتغە سالدىلار، ئىت بىر يىلدادى، نارى كەتتى. مىرزا يىغلاپ ئەيتتىلەركىم: «ئىت قەبۇل قىلمايدۇر، ئانى مەن ئىمە قىلاي» دېب. بېگىم بىلە خانىم يىغلاشتىلار. مىرزا زېرەك ئەيتتىلەركى: «ئاتقان ئوق يانماس، سۇلتانىنىڭ ئىمانىغە زەۋال بولماسۇن» دېب. يەنە بىر يىلدىن كېيىن سوفى سۇلتان ۋەفات بولدى. ئورنى، كاشقەر، ياكى ھىسارنى مۇھەممەدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇغە ئىنايەت قىلدىلار. ئەبدۇلكەرىمخانغە ھەزرەت مەككە ۋە مەدىنەدە ھەر كۇنى سەلامەتنى ئادىل دېب فاتىھە ئوقۇر ئىكەنلەر. ئەبدۇلكەرىمخان ئوتتۇز تورت يىل خانلىق قىلدىلار. ئاتمىش ئۇچ يىل ئومۇر كوردىلەر. بۇ سۇننەتنى تىلەپ تاپتىلەر.

گۇفتار جۇلۇس مۇھەممەدخان ئىبنى ئەبدۇررەشىدخان

بارىپ ئىدى، ئەبدۇلكەرىمخان شۇكقار بولغانىدا مۇھەممەدخان ئەبدۇررەشىدخانىنىڭ بەشىنچى ئوغلى خوتەندىن سوفى سۇل-

تاننى كورگەلى كاشقەر [گە] بارىپ ئىدىلار. ۋىلايەتدىن قۇتبىل ئەرىس ۋەلئىستىھقاق ھەزرەتى مۇھەممەد ئىسھاق قۇددۇسۇللاھ روھە كېلىپ ئىدىلەر، مۇھەممەد سۇلتان مۇلازىمەتلەرىگە كەلدىلەر. ھەزرەت خاجە سوردىلار: «سۇلتانىم، ئاتىڭىز ئىمە؟» دېب. خان «ئاتىم مۇھەممەد» دېب جەۋاب بەردىلەر. ھەزرەت ئەزىز ئەيتتىلەركىم: «مەن تەفەككۇردا ئىدىم، مېنىڭ بۇ تەرەفكە كەلمەكىمگە باتىس ۋە سىر ئىمە ئىكىن دېب، ئەمدى جازىم بولدۇمكى، بۇ ئاتىنىڭ ۋە بۇ سۇلتانىنىڭ مېھرۇ مۇھەببەتى ئالىپ كېلىپ ئىكەن، ئەي بابا مۇھەممەد بىكار بولغۇدەك ئەمەس، ئەلبەتتە كوشىش قىلماق كېرەك، بىپەرۋالىق قىلغۇلۇق ئەمەس» دېب. مۇھەممەدخان ۋەتەنلەرىغە كېلىپ، خىيالدا ياتىپ ئەيدىلەر: «ئىنايەت قىلماسام، مۇنداغ ئەزىز غەنىمەتكە ئەگەر قول بەرسەم، مەن كىچىك، ئەھدەسىدىن چىقارمەنمۇ يا يوق؟» دېب. ھەزرەتى ئەزىزلەرغە مەئلۇم بولدى. بۇ سىرنى بىر سوفىدىن بۇ بېيتنى پىتىپ ئىبەردىلەر:

بېيت

«ئەز زەئنى دىلۇ زەردى رۇخسارە مىيەندىش،
دەر ئىشق قەدەم نەكەھ زى مەئشۇقى مەدەد ھاست». ①

مۇھەممەدخانغە بۇ رۇقئە پىتىشى بىلە باشلارىنى ئاياق قىلىپ بارىپ، ھەزرەتى ئەزىزلەرغە ئىنابەت قىلدىلەر. ئاخىر ئەئزەم خەلەفائى ھەزرەتى ئەزىزلەردىن بولدىلار.

① دىلنىڭ ئاجىزلىقى بىلەن چىرايىنىڭ سېرىقلىقىدىن ئەندىش قىلما. ئىشقتا قەدەم قويغىنكى، مەشۇقتىن مەدەت بار.

مۇھەممەدخان ئاقسۇدا سۇلتان ئىدى، خەبەر بولدىكى:
«كۇچادا شاھخاننىڭ قىزى خوب نىگار خانىم تورەدىن - تورە-
گە سەير قىلىپ يۈرۈيدۇر، شاھخان يۈز كىشى قوشۇپدۇر، ئۇل
نىمە قىلۇر، شاھخان چىرىك [كە] بارىپدۇر» دىب. مۇھەممەد-
خان ئاقسۇدىن ئۈچمىڭ چېرىكى بىلە كۇچارغە باردى. خانىم
بىر تورەدە ئىدى. مۇھەممەدخان قابادىلار. ئۇل يۈز كىشى ھەمراھ
خانىم ئىدىلار. خانىمنى ئاتلاندۇرۇپ چىقىپ تەگدىلەر. ئاقسۇ
چېرىكى كۇچە قىلىپ بەردى، خانىم كۇچار شەھرىگە باردىلار.
شاھخان چېرىكدىن ياكى كېلىپ ئولتۇرۇپ ئىدى، مۇھەممەد سۇلتان
شاھخاننى چىرىكدا دىب كېلىپ ئېدى، شاھخاننى ئىشتىپ تى-
زۇ تۇند ياندىلار. شاھخانغە ئۇل يۈز كىشى ئەيتتىلەركى: «مۇ-
ھەممەد سۇلتان بىزنى قابادى، خانىمنى ئالادۇرمەن دىب، بىز
چىقىپ تىگىپ، يول ئاچىپ كەلدۇك» دىب. شاھخان بەسى دەر-
غەزەپ بولدى. ئەيتتىكى: «مېنىڭ قىزىمنى ئولجالاپ ئالادۇرمۇ،
ئۇل ياخشى بولسە ئاڭا بەرمەي كىمگە بېرۇرمەن» دىب. شۇل
سائەت چىرىك يىغىپ، ئەرتەسى ئاقسۇ ئۇزەسىگە چىرىك كەلدى.
مۇھەممەدخان ھىسارغە بىركىدى. شاھخان كېچە ھىسارنى تىشىپ
ئالىپ، ئاقسۇ خەلقىغە ئىزا - ئاھانەت قىلدى. ئاندىن
مۇھەممەدخاننى ھەمراھ ئالىپ بارىپ، چالىش ئارالغە كى-
گۈرۈپ قويدى. خانى شەھىد شۇل ئارالدا ۋۇجۇدغە كەلدى-
لەر. ئەبدۇررەشىدخان ئەلچى ئىبەرىپ شاھخاننىڭ قىزى خوب
نىگارخانىمنى ئالدىلار. مۇھەممەد باقى سۇلتان ۋۇجۇدغە كەلدى.
مۇھەممەدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇ تەختى مۇغۇلىيەغە قەرار
تاپتىلار. ئەرسە، ئەبۇ سەئىد سۇلتاننى كاشقەرغە خان قىلدىلار،
خوتەننى شاھ ھەيدەر مۇھەممەد سۇلتان ئىبنى ئەبدۇلكەرىمخانغە

ئىنايەت قىلدىلار، ئاقسۇنى شەھ شۇجائىددىن ئەھمەدخانگە فەر-
زەند مۇھەممەدخان سۇيۇرغال قىلدىلار.
مۇھەممەدخان تەختكە ئولتۇرۇپ ئۈچ يىل ئۆتۈپ ئىدى،
ۋىلايەتدىن ئەبدۇللاخان ئۇزبېك يۈزمىڭ چېرىك ئىبەردى،
خوجەمقۇلى قوشبېگىنى باش قىلىپ. مۇھەممەدخان ئەبۇ سەئىد
سۇلتاننى كاشقەرغە خان قىلىپ، تەكرى بەردى بارلاسنى ھاكىم
قىلىپ ئىبەرۇردە ئەيتىپ ئىدىلار: «قىزىلنىڭ ئۇل تەرەفى سىز-
گە» دىب، مۇھەممەدخان بىر كىشىگە مەنسەب بىرىپ ئىبەردىلەر،
ئانى بەردىلەر. يەنە بىر كىشىگە مەنسەپ بېرىپ ئىبەردىلەر،
ئاڭا بەرمەدىلەر. خان دەستەك بېرىپ ئىبەردىلەر. دەستەكنى ئە-
بۇ سەئىد سۇلتانغە تۇتتى. سۇلتان ئەيتتى: «بەككە تۇت» دىب،
ئۇل كىشى تەكرى بەردى مىرزاغە تۇتتى. تەكرى بەردى مىرزا
ئەيتتى: «شۇكقار ئارقىغە يانماس، پادشاھلار يارلىغىدىن يان-
ماس» دىب. تەكرى بەردى مىرزا دەستەكنى تىزىغە باستى. ئۇل
كىشى كېلىپ مۇھەممەدخانغە ئەرز يەتكۇردىكى: «تەكرى بەردى
مىرزا دەستەكنى تىزىغا باستى» دىب. خان غەزەب بىلە ئاتلاندى-
لار. خان كېلىپ قارا قىرغە تۇشتىلەر. سۇلتان كېلىپ، كورۇنۇش
قىلىپ ئولتۇرۇپ ئىدىلار. ئۇزبېك ئەندىجان [دىن] كەلدى، بى-
يار لەشكەر بىلە دىب، خان خوتەنگە ۋە ياركەنگە جارچى ئىبەر-
دىلەر. جەمئ چېرىككە شاھ ھەيدەر سۇلتان خوتەن چىرىكى بى-
لە كەلدى. يەنە خەبەر كەلدى: «خوجەمقۇلى قوشبېگى باشلىق
ئۇزبېك چىرىكى ئۇقبەئى شارتدىن ئاشىپ يېتادۇر» دىب. كې-
گەش - مەسلەھەت ياقاغە چىقمادى. تەكرى بەردى مىرزا گىنە
تەۋز ئىدى. خان ① تەكرى بەردى مىرزانىڭ تەئدىبى ئۈچۈن.

① قولىيازمىدا «جان» دەپ يېزىلغان.

ئارىپ ئىدىلار، بۇ مىرزا تەكرى بەردى كېڭەش - مەسلەھەتكە
بەسى ماھىر ۋە قادىر ئىدى. خان ئەيتتىلەركىم مىرزا
شەرىف ھەسەن بەككە: «ئۇل نابكارنى ئالىپ كەل» دېب.
تەكرى بەردى مىرزا مۇھەممەدى بەكنىڭ كىچىك ئوغلى
ئىدى، مىرزا شەرىف ھەسەن بەكنىڭ ئەمەكسى ئىدى. ئەمما ھەر
كۈنى ئالتە پىيالە ئەراق ئىچمەي يۈرۈپ بولماس ئىدى. خان
شەرىف ھەسەن بەككە يەنە ئەيتتىلەركىم: «ئۇل مۇھەبەلاتىنى
ئىچۈرۈپ ئالىپ كەلگىل» دېب. شەرىف ھەسەن بەك تەكرى بەر-
دى مىرزاغە ئىككى پىيالە ئەراق ئىچۈرۈپ ئالىپ كەلدى. خان
سۇلتانغە ئەيتتىلەركىم، تەكرى بەردى مىرزاغە باقىپ ئەيتتىلەركى:
«ئەي بەك ئاتا، ئۇزبەك شارتدىن ئاشىپ ياتادۇر، دېب خەبەر
كەلدى، كېڭەش نىمە» دېب سوردى. تەكرى بەردى مىرزا ئەيتتى-
كى: «ۋەلى نىئمەتلەرنىڭ سوزىنى ئەۋۋەل ئىشتسەم، ئاندىن مەن
سوزلەسەم» دېب. مىرزا شاھ ئەيتىپ ئىدىلار: «ئاللاھكۇدا بىر
يەر بار — جەۋرەلىك دەپ، چورەسى ساس، شۇندا بىر كېلى»
دېب. مىرزا تەكرى بەردى ئەيتتىكى: «قەلئەنى ئاكىا قويۇپ،
ساسقە بىركىمەك سوز ئەمەس. كۈچنى خوب يىغىپ، خان تو-
مۇرچىگە چىقىپ تۇشسۇنلەر؛ سۇلتانىم كۈنچىلەرگە تۇشسۇنلەر.
زور كەلسە شەھەرگە كىرالى، بولماسا مۇندا ياتىپ جەڭ قىلا-
لى» دېب.

خان سۇلتان ئەيتقان يەرلەرگە تۇشتىلەر، خەبەرگە كىشى
چاپتۇردىلار: «ئۇزبەك سارىغ يازى كەلدى» دېب. ئۇچكۈندىن
كېيىن: «ئۇزبېك چېرىكى مىڭ يولدىن ئۆتتى» دېب خەبەر
كەلدى.

ئەلقىسسە، ئۇزبەك چېرىكى بىلە خان سۇلتان ئۇچكۈن

مۇقابىلە بولۇپ ياتتىلار. تورتىنجى كۈنى ئۈچمىڭ ئۇزبېك قۇ-
لىغە قىلىچ ئالىپ، تۇمەننى ياقالاپ، شەھەرنى تالاشىپ ئات
سالدىلار. ئەبدۇررەھىمخان، مۇھەممەد ۋەلى بەك، ھەيدەر بەك
باشلىق مىڭ سەككىز يۈز كىشى نەيزە ۋە قىلىچ ئالىپ، شەھەر-
نى تالاشىپ جەڭگى سەخت بولدى. خان سۇلتان ھەم شەھەرگە
يۈردىلەر. دەرۋازەنىڭ ئالدىدا گەشتە ۋە پۇشتە بولدى. ئەبدۇر-
رەھىمخاننىڭ بەسى كۈچلارى كىردى ۋە ھەيدەر بەك شۇل كۈ-
نى نامدار بولدى. شاھ ھەيدەر مۇھەممەد سۇلتان كىچىك مىرزا
شاھ سۇلتان قاشىدا بولسۇن دېب قوشۇپ ئىدىلار. ئۇزبېك شە-
ھەر تالاشىپ ئات سالىپ، خان سۇلتان شەھەرگە كاشقەرگە
كىردىلار. مىرزا شاھ ئەمىرۇل ئۇمەرائى مۇھەممەدخان ھاكىم يار-
كەند شاھ ھەيدەر مۇھەممەد سۇلتان بىلە خوتەنگە يۈردىلەر.
نە كاشقەرگە كىردىلار، نە ياركەنددە تۇردىلار. مۇھەممەدخان
بىلە ئەبۇ سەئىد سۇلتان شەھەرگە كىرىپ بىر قوندىلار. خو-
جەمقۇل قوشبېگى ئۇزبەك چېرىكىنى ئالىپ، توبەنكى يول بىلە
ياركەند [گە] يۈردى. خان سۇلتان يوقارقى يول بىلە يۈردىلەر.
ئۇزبېك تۇش بىلە ياركەندگە كېلىپ، كىشى كىيۈردى — دەرۋا-
زەنى ئاچسۇنلار، دېب. شەھەردە قازى رىزا خاجە شەيخ، ئەند-
تەھورى زىياۋىددىن دىۋان تەرەپنى قويۇپ بارىپ ئىدىلار، قازى
رىزا بىلە زىياۋىددىن دىۋان ئىتىپ چىقاردىلار: «تاكىلا ئازىنە
كۈنى نەماز جۇمئەدىن كېيىن دەرۋازەنى ئاچىپ، كورۇنۇشكە
چىقالى» دېب، ئاش پۇشۇرۇپ چىقارىبدۇرلار. تۈن يارىمىدا
خان بىلە سۇلتان كەلدىلەر، نەققارە ۋە كۆس، كارناي، جەڭ-
گى چەغانە چالدىلار. ئۇزبېك سوردى، جەۋاب بەردىلەر: «خان
كېچە كەلدىلەر» دېب. خوجەمقۇلى قوشبېگى باۋەر قىلمادى-

ئەرتە [سى] سەف ئاراستە بولدى. ئۇزبېك ئەيتتى: «كىم مەيداندا سەف ئاراستە قىلدى؟» دېب، كاشقەردە جەڭ قىلغان خەلق جەڭ قىلدىلار. سۇلتان قۇلى بەھادۇر قاراقاشقە ئات مىنىپ جەڭ قىلىپ ئىدى، شۇنى تانىدى. مىرزا ... بىر ئۇز بېكنى ئاتتى، ئۇجمەگە دالدا بولدى، ئۇجمەگە تېگىپ كۇندەلەك تۇتتى. مىرزا خىسرەۋ قالۇچى دۇبۇلغەلىق كىشىنى ئاتتى. بۇ دۇبۇلغەنىڭ ئىككى قاتىدىن توغرا تۇتتى باشى بىلە. خوجەمقۇلى قوشبېگى دۇبۇلغەنى باش بىلە كىسىپ ئالدۇردى. ئۇجمەنى ئەررە بىلە كىسىپ ئالدى. ئۇزبېك ھەزىمەت تاپىپ يانىدى.

خاننىڭ ۋە سۇلتاننىڭ دىلاۋەرلەرى ئۇزبېكنىڭ ئارقەسىدىن سارىغ يازىغىچە بارىپ، ئۇزبەكنى ئالدىلار. شاھ قەلىماقنىڭ قولىدا شەھىد بولدى. جالىش تۇرپان بىخان قالدى. خۇدابەندەخان قەرىش سۇلتاننىڭ ئوغلى مۇھەممەدخاننىڭ ئاغاسى خانىغە داماد ئىدى. مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان مۇھەممەدخاننىڭ قىزلارى خەدىچەخانىمدىن ۋۇجۇدغە كەلگەن، خاندىن قاچىپ بارىپ جالىش تۇرپانغە خان بولدى. خانغە مۇخالىفەت قىلدى. خان تۇرپانغە چېرىك ئالىپ باردىلار، جالىشقە باردىلار. خۇدابەندەخان قاچىپ تۇرپانغە كەتتى. جالىش خەلقى كورۇنۇشكە چىقتىلار. خان مىرزا مۇھەممەد سالىھ جۇراسنى ھاكىم قىلىپ، تۇرپانغە ئۇتتىلار، تۇرپاننى مۇھاسىرە قىلدىلار. مۇھاسىرە قىرق كۇندىن زىيادە بولۇپ، تۇرپان فەتھ بولغۇدەك بولۇپ ئىدى «جالىشلىق مۇھەممەد سالىھ بەكنى ئولتۇرۇپ، ياغى بولدى» دېب خەبەر كەلدى. خان تۇرپاندىن غەزەب بىلە جالىش [قە] يۇردىلەر. جالىشلىق رىشبە تۇتۇپ بېركىدى. ئۇمەرائى جۇراس خانغە ئەرز

قىلدىلار: «ئاغامىزنى ئولتۇردىلەر، شىبەسىغە ئات سالادۇرمىز» دېب. خان يەنە ھەم كىشى بۇيرۇدى. ئۇمەرائى جۇراس ۋەنجاق مىرزا سوبكى، مىرزا ھەيدەر بەك، مىرزا ھاشىمبەك بەش كىشى باش بولۇپ، مىرزا ماتى [نى] باشلاپ ئات سالدى. ئىككى كىشى ئولدى. شىبەسىنى بۇزۇپ ئالدىلار. جالىشنىڭ چوڭلارىنى قوۋشىغە كومۇپ ئاتدۇرۋاتدىلار، غىچىلاتىماي ئۇتتىلار. خان ياركەند [گە] كەلدىلار. سوكقى يىلى ئەبدۇررەھىمخان بىلە مىرزا شاھنى ئىبەردىلەر. مىرزا ئەبدۇررەھىم خاننى جالىش، تۇرپانغە خان قىلىپ، خۇدابەندەخاننى ئالىپ ياركەند [گە] كەلدىلار. مىرزا ئۇزبېكدىن قاچىپ بەش ئايدىن سوڭ كېلىپ ئىدى، بۇ خىزمەتنى شاھنىڭ شول قاچقانغە تەدارىك بولدى. خۇدابەندەخان يولدا رەنجۇر بولۇپ كەلەچە ۋەفات بولدى. تۇرپانغە ئون ئىككى يىل خان بولۇپ ئىدى. ئالتۇندا ئاتا - باباسىنىڭ ئاياغىدا مەدفۇن قىلدىلار.

مۇھەممەدخان دەرۋىشلىك بىلە پادىشاھلىقنى جەم كەلتۇردىلەر. ھەزرەتى ئەزىزلەر سوردىلاركى: «مۇھەممەدخان نىمە ئىشغە مەشغۇل؟» دېب. ئەيتتىلەر: «يا بۇزرۇكۋار، خان نەمازۇ رۇزە ۋە تەسبىھۇ تىلاۋەتى قۇرئانغە مەشغۇل» دېب. ھەزرەتى ئەزىزلەر ئەيتتىلاركىم: «خان بىر ئەدلىنىڭ سەۋابىنى ماڭا بەرسۇن، مەن ئاتمىش يىل قىلغان تائەتىمنىڭ سەۋابىنى خانغە بىرەي» دېب ئىردىلەر. خان ئاندىن كېيىن داد ئەدلىغە مەشغۇل بولدىلار.

شۇتۇر خەلىفە ئەلەيھىررەھمە خەت ئىرشادىنى مۇھەممەدخاننىڭ كەلتۇردىلەر، ھەر كىشى ئىرشادىنى يەتكۇرسە جانىشىن. خان بىر كۇن ئەيتتىلەركى: «مېنىڭ ئۇچۇن بىر كىشى مەككە-

گە بارسام» دېب. جالۇشدا ھاجى مۇراد دېب بىر موللا كىشى
بار ئىدى. ئۇل مەككەگە باردى. ھاجى مۇراد ئەلەيىسسىررەھبەر
خان ئۇچۇن مەككە تەۋاف قىلىپ ياندىلار، «قوتبىسىنى تاپسام»
دېب تەۋەججۇھ قىلدىلار، ھاتىفدىن: «قۇتب مۇھەممەدخان» دېب
ئاۋاز كەلدى. ھاجى مۇراد قەددەسە سىررەھۇ تۇندۇ تىز كەلدى-
لەر. ئالتە ئايدا قارغالىققە كىشى كەلدى: «خان بۇ كۇن شۇڭ-
قار بولدى، نەمازغە ئەلنى خەبەرغە كەلدىم» دېب. ھاتىف ئا-
ۋاز قىلماسىدىن ئىلگەرى قانچە قۇتب ئىدىلەركىن، ھاتىف خەبەر
بەرگەندىن كېيىن ئالتە ئاي قۇتب ئىكەنلەر.
مۇھەممەدخان ئەتتەرەللاھۇ مەشھەدەھۇ يەتمىش ئىككى يىل
ئۆمۈر كوردىلەر، ئون سەككىز يىل خان بولدىلار، ئالتۇندا مەد-
فۇن بولدىلار. ئەبۇ سەئىد سۇلتان كاشقەردە ۋەفات بولدى. تور-
نىغە خان ئوغلانلارى شۇجائىددىن ئەھمەدخانىنى نەسب قىلىپ
ئىدىلار. ھەزرەتى مۇھەممەدخان تارىخقە مىڭ ئون سەككىز ئى-
دى، ئالەم فانىيدىن ئالەم باقىيغە سەفەر قىلدىلار.

زىكرى جۇلۇس شەھ شۇجائىددىن

ئەھمەدخان ئىبنى مۇھەممەدخان قەددە سەللاھۇ سىررەھۇ شەھادەتلەرىنىڭ زىكرى

شەھ شۇجائىددىن ئەھمەدخان فەرزەند دىلبەند مۇھەممەد-
خان قەددەسە سىررەھۇ مۇھەممەدخانىنىڭ يەنە ئوغلانلارى يوق
ئىدى. ئەبدۇللەتىف سۇلتان شەھىد بولدى. ھەرەملەرى مىرزا مۇ-
ھەممەد قۇلى بەگچەكنىڭ قىزى، مىرزا كۇچەك بەگنىڭ ھەمشى-

رەسى ــــ مىھرى نۇش بېگىم سۇلتاندىن ئىككى قىز تۇغدى:
بىرى ھاجىخانىم، يەنە بىرى ھۇببەخانىم. ئەبدۇللەتىف سۇلتان-
دىن كېيىن، ھەرەملەرى مىھرى نۇش بېگىمنى مۇھەممەدخان نى-
كاھلارىغە ئالىپ ئوردە قىلدىلار. خانى شەھىد بىلە خەدىچە خا-
نىم ۋۇجۇدغە كەلدى. شەھ شۇجائىددىن ئەھمەدخان پادىشاھى
ھەلىم ۋە رەھىمدىل ۋە ئادىل ۋە خۇش مۇھاۋەرە ۋە شۇجائ،
نەرم كوڭۇل ئىدى. خانى شەھىد شوھرەت تاپتىلار، ئىككى ئوغ-
لى بار ئىدى: ئەۋۋەل، زىياۋىددىن ئەھمەد سۇلتان، تومۇر سۇل-
تان مەشھۇر بولدى. زىياۋىددىن ئەھمەد سۇلتان، ئەل - مەشھۇر
تومۇر سۇلتان خانزا سۇلتان خانىمدىن مۇتەۋەللىد بولدى: ئىك-
كىنچى ئەبدۇللەتىفخان ئەلمۇشتەھىر ئافاقخان، تەرسۇنخان قاتاغان-
نىڭ ھەمشىرەسى ئىدى، قازاق خانىم دەر ئەردىلەر، ئاندىن ۋۇ-
جۇدغە كەلدى. خانى شەھىد تەختىخانىغە قەرار تاپتى، ھەيدەر
بەگنى باش قىلىپ. شاھ ھەيدەر - سۇلتان ئىبنى ئەبدۇلكەرىم-
خان خان ئىدى. ھەيدەر بەك باشلىق چىرىك ئىبەرىپ سۇلتان-
نى ئالىپ كېلىپ ۋىلايەتكە رۇخسەت بەردىلەر. ماۋەرائۇننەھر-
گە بۇخارا ۋە سەمەرقەند ۋە بەلخكە ئىمامقۇلىخان خان ئىدى.
شاھ ھەيدەر مۇھەممەد سۇلتانغە خوپ پەش كەلدى. سەمەرقەند-
نى سۇيۇرغال قىلىپ بەردى. خانى ــــ شەھىد ياركەند تەختى-
غە بەرقەرار بولدى. «ئاتامنىڭ بەگلەرى» دېب ھېچقايىسىنى تەغىر
بەرمەدى. ئۇز دەۋلەتخاھ بەگلەرىگە مىسلى مىرزا ھاشىم،
مىرزا مۇھەممەد يۇسۇف ۋە مىرزا ئەبۇغۇر ۋە مىرزا مەناق، بۇ
بەگلەرغە يىراقدا مەنسەب بەردىلەر. شاھلار ئەبۇكە سۇلتانىنى
خانغە يامان بىلدۇرۇپ ۋىلايەتكە ئىخراج قىلدىلار. ئاقسۇغە ئىس-
كەندەر سۇلتان تورە ئۇلۇق مىرزا ھاشىم ئاتالىق ئىدى. ئۇچقە
كىچىك مىرزا ھاشىم ھاكىم ئىدى. شاھلار ئىسكەندەر سۇلتانىغە

ئەيتىپ ئىبەرىپ مۇخالىق قىلدى. شاھلار تومۇر سۇلتاننى ۋەسۋە-
سە قىلىپ ھەيدەربەگنى، ئەبدۇۋەلى بەگنى، ئەييۇب بەگنى
قەتل قىلدۇردى. تومۇر سۇلتان ھەيدەر بەگنىڭ ئورنىدا، مىرزا
ئەلى مەردان بەگنىڭ ئورنىدا كاشقەر ھاكىمى قىلدى. كىشىنىڭ
قانى كىشىنى قويمايدۇر. بىر يىلدىن سوڭ تومۇر سۇلتان مەست
ئاتدىن يىقىلىپ رەھلەت قىلدى. كاشقەرغە ئاۋاقخاننى خان قىلىپ،
مىرزا ئەبۇغۇر ساغەرىچىنى ئاتالىق قىلىپ ئىبەردىلەر. ئىككى يىل-
دىن كېيىن مىرزا مۇھەممەد ھاكىم ئىدى. كاشقەر يۇرتى تىلەپ
ئالدىلار. مىرزا ئەبۇغۇر خوتەن ھاكىمى بولدى. شاھ كوردىكى،
شاھ ھەيدەر سۇلتان ئەبۇكە سۇلتان ئاغاسى مۇھەممەد سەئىد
سۇلتاننى ئىخراج قىلدىلار. ئاۋاقخان كىچىك ئىسكەندەر سۇلتان
قالدى. شاھلار سۇلتاننى ۋەسۋەسە قىلدى. سۇلتان ھەم ساددەلىك
بەلكى لادەلىك قىلىپ، مىرزا ھاشىم بەگ بىلە مىرزا شەرىفنى
ئۆلتۈرۈپ، ياغى بولدى. كىچىك مىرزا ھاشىم ئۈچدىن ئاقسۇ[غە]
كېلىپ ئىدى، ئۈچغە كىرەلمەي، قىرقىزغە چىقتى.
قوغئاربايى دىگەن شەھىد قىلدى. مىرزا مەلىك قاسىم، مىرزا مۇ-
ھەممەد سەئىد ۋە مىرزا مۇزىد قاچىپ بارچۇق [قە] كەلدىلەر.
مىرزا قۇربانبەگ بارچۇق ھاكىمى ئىدى، قوشۇلۇپ ياركەند [گە]
كەلدىلەر. خانى شەھىد مىرزا مۇناق جۇراىنى باش قىلىپ لەش-
كەر بىپايان بىلە ئاقسۇغە بۇيۇردىلار. مۇناقبەگ ئاقسۇغە بارىپ
مۇھاسىرە قىلدى. ئىككى ئايدىن كېيىن خانى شەھىد ئەنبۇھ چې-
رىكى بىلە ئاقسۇ [غە] باردىلار. خانى شەھىدنىڭ نەۋكەرىدەك
نەۋكەر ھىچ خاندا يوق ئىدى، دىب ئەيتۇر ئىدىلار. «مۇھەممەد-
خاننىڭ نەۋكەرى، ئەبۇ سەئىد سۇلتاننىڭ نەۋكەرى، شاھ ھەي-
دەر سۇلتاننىڭ نەۋكەرى ھەممە خانى شەھىدكە قالدى» دىب شاھ
مەنسۇر بەگ بارەھا ئەيتۇر ئىدى.

ئاقسۇ ئۈچنى ئۈچ ئاي مۇھاسىرە قىلدىلار. مىرزا ئەبدۇسسەتتار
تۈردە بېگى ئۈچلۇق رۇزى قۇلى بەھادۇرنىڭ باشىنى كېسىپ كەلدى.
خان ھەرگىز ئادەمى كىشىنى «سەن دىمەس ئىدىلار، ئەيتتىلەر: «ئەي
مىرزائەبدۇسسەتتار! بۇ باشنى ئالىپ يىگىل، كىم كورۇپدۇر مۇسۇلماننىڭ
باشىنى كەسكەننى. خۇسۇسەن ئاقسۇ ئۈچلۇق قەدىمى ياغى مىدى؟!»
دىب. مىرزا ئەبدۇسسەتتار بەگكە سەرىرۇ لەقەب قالدى. خاننىڭ
بۇ سوزلەرى ئاقسۇلۇققە يەتتى. ئەل خانغە مايىل بولۇپ كىشى
چىقاردىلار. ھەزرەت خان تومۇر تون كىيىنىپ كەلدىلەر. «قور-
قەدۇرمىز، بىر ئىشتەمىدلىك قۇللارىنى قويۇپ بارسالاز، سۇلتان-
نى تۇتۇپ بىرەلى» دىب شاھ ھەم قۇلى كىرەكقە تاپشۇردىلەر.
سۇلتان بىلە كىرەك ياراغ ساي ئارىق [قە] كەلدىلەر. سۇلتان
ساي ئارىقدا ياتىپ ئىدى. مىرزا شاھ مۇراد قارغە سۇلتاننىڭ
بېگى ئىدى. سۇلتاننى ھەر نىمە يامان ئىشقە سەئىبى قىلغان
مىرزا رىزا ھىلالى بىرلە ئاغاسى شاھمۇراد قارغە ئىدى. كىچە
شاھمۇراد قارغە خانغە خۇشامەت قىلىپ سۇلتاننى شەھىد قىلدى.
ئىسكەندەر سۇلتان بەسى سەھىبجامال ۋە دىلاۋەر ۋە مەردانە
تورە ئىدى، ساي ئارىقدا مەدفۇن بولدى. سۇلتان ساي ئارىق
[قە] كېلۇردا بۇ رۇبائىنى رەقەم قىلدى خانغە بېرىگلار، دىب.

رۇبائىي

«ئەسبب تۇ بۇراق ۋەزىن تۇ فىرۇزە،
مەغرۇر مەشەۋ بەددۆلەت سىھ رۇزە،
ئىن كوھنە جەھان بىكەس نەمانەد باقى،
ئىمرۇز قەدەھ شىكەستۇ فەردا كۇزە.» ①

① ئىتىڭ ئاغماق ئىگەرىڭ چەچ تاشتىن،
بىركۈنلۈك دوۋلەتكە مەغرۇر بولما.
بۇكونا جاھان ھىچكىمگە باقى قالمايدۇ،
بۇگۈن پىيالە سۇنسا ئەتە كوزا سۇنىدۇ.

ئاقسۇغه تومۇر سۇلتاننىڭ ئۇلۇغ ئوغلى سۇلتان
ئەھمەتخان ئەلمۇلەقەب، فۇلادخان تورت ياشدا ئىدى. مىرزا
مۇناق بەگنى ئاتالىق قىلىپ، ئاقسۇغه ئىبەردىلەر، ئۇلۇق
شاھ ھاكىم ئىدى. مۇھەممەد قاسىم شاھ سارىغقول ھاكىمى ئەبۇل-
مەئانى شاھ ئىشىك ئاغا ئىدى. بىر كۈن خانغه ئەيتتىكى: «مې-
نىڭ ئىنىلارىمنىڭ ئەۋزائى يامان، قورقادۇرمەن، يىراقدا مەنسەب-
بېرىپ ئىبەرسەلەر» دىيب. خان ئەيتتىلەر: «سىزلەر تۇرۇپ نىمە
بولغاي» دىيب. شاھ يەنە ئەيتتىكىم: «بۇلارنىڭ ئاتاسىدا بۇلار-
دىن ئەجەب ئەمەس» دىيب. خان ئەيتتىلەر: «ئەي شاھىم ئاتام
ئاتىمىزلارغه تۈز بېرىپ تەربىيەت قىلىپ ئىكەن، مەن سىزلەر-
نى تەربىيەت قىلىپ تۈز بەردىم. ماڭا يامان ساغىنسەلەر خۇدا-
غه سالدىم.» دىدىلار. ئاخۇن خاجه مۇھەممەد ئىمىن يەئسى
نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ ئاتالارى ھاجى ئەبدۇللادىن: «رۇزەخان-
بىزنىڭ ئويىدە قونديلار. تەھەججۇد نەمازىغه قوپۇپ تاھارەت قى-
لىپ نەماز شۈكرى ۋەزۇئ ئوتەپ مۇناجات قىلىپ دۇرلار. ھاجى
ئەبدۇللا تىڭلاپدۇر، خان كىشى نىمە تىلەر ئىكەن دىيب. خان
ئەيتۇر ئېرمىشلەر: رخۇدايا مېنى پادىشاھ قىلىپسەن، بەندەلەرىڭ-
نىڭ خەيرىيەتى ئەگەر مەندە بولسە مېنى بەندەلەرىڭغه خان قىل،
مەندىن لايىقراق كىشى بولسە، مېنى كوتەرگىل، ئانى پادىشا
قىل، دىيب» .
خانى شەھىدنىڭ شىكارغه بىسيار مەيلىلارى بار ئىدى.
ئوتتۇنچىلىقنىڭ ئاياقىدا بارچۇقدا شاھ نەزەر مىراب، بەقى قابالى
مىراب شۇندا قونۇپ ئىدىلار. تاشقارى بوستانىدا مىرزا لەتىف،
مىرزا مەلىك قاسىم، مىرزا مەسئۇدى، مىرزا مۇزىد باشلىق ئىككى،

يۈز كىشى ياتىپ ئىدىلار. ئويىدە — خان قاشىدا خاجه مۇزەففەر
ئارتۇچى مىراپ ئوۋفەرى ئىدى. قايىن ئىنىسى خاجه قارىش،
خاجه ئوۋەيس، مىراخور خۇدا بەردى باخشى، خاجه شاھرۇخ ۋە
شايىستە ۋە كافۇر بار ئىدى. تۈن يارىمىدا شاھ ئەبۇلمەئانى
گۇمراھ ۋە شاھمۇھەممەد قاسىم رويى سىياھ ئالتە يۈز كىشى بىلە
كېلىپ قابادى. ھەر كىشى باش كوتەردى ئاڭا ئوق تەگدى، ھېچ-
كىشى تەبرالمادى. خاجه مۇزەففەر مىراب چىراغنى ئوچۇرۇپ،
كۈنجىنە ئالىپ كىردى. شاھلار قاراڭغۇدا نەچچە كىشىنى پىچاق
ئۇردى، خاجه مۇزەففەر يارالىغ بولدى. قايىن ئىنىسى خاجه قار-
ىش قەتل بولدى.
خان كوردىلەركى، كوپ كىشى قەتل بولغۇدەك: «بىگۇناھ
ئەلنى ئولتۇرمەڭلەر، غەرەز خاندا بولسە، خان دىگەن مەن.»
دىيب كۈنجىنەدىن ئويگە چىقتىلار. ئەبۇلمەئانى گۇمراھ: «پادىشا-
ھىم، ھېچقىسسەسى يوق» دىيب خاننىڭ باشلارىنى قۇچاقلاپ
تۇردى. ھەسەن ۋە نەدىم ۋە يۇسۇف دىيب شاھنىڭ يىتىملارى
بار ئىدى، خان ئىمانغه مۇقىد بولدى، ھەسەن قىچاق سالدى،
خان يىقىلدىلار. نەدىم ۋە يۇسۇف خاننى ئاخىر قىلدىلار.
ھەزرەت خاجەم قەددەسەسىررەھۇ ھەزرەت ئاخۇن ھافىز
مۇراد تەغەممەدە ھۇللاھۇ بىغۇفرانەھۇ، ئاخۇن خاجه نەسىر ئا-
خۇن، موللا سالىھ، مىرھاشىم خاجه، قازى مۇھەممەد يۇسۇف، قا-
زى نەجمىددىن شاھلار جەمئىيەتى بىلە تەمام ئۇمەرا ئالتۇنغه
يىغىلىپ، خاننىڭ نەئىشلارىنى ئالىپ كەلدىلەر. ئاخۇن ھافىز
مۇراد سوردى: «قاتىل خان كىم ئىكەن؟» دىيب. شاھ ئەبۇلمەئا-
نى كورنەمەك جەۋاب بەردىكى: «خاننىڭ قاتىلى — مەن» دىيب.
كەلان خان كەيگەن نىمچەلەرى بىرلە دەفن قىلدىلار. خانى شە-

ھىد ئون يىل تەمام مۇغۇلىيەگە خان بولدىلار، ئەللىك يىل ئو-
مۇر كوردىلەر. ۋەللاھۇ ئەئلەم.

گۇفتار جۇلۇس ئەبدۇللەتىفخان ئىبنى شەھ شۇجائىددىن ئەھمەدخان ئىبنى مۇ- ھەممەدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇ

ئاۋاقخان كاشقەردە خان ئىدىلار. شاھان گۇمراھ خاننى
شەھىد قىلدىلار. قەرش سۇلتان ئىبنى يۇنۇس سۇلتاننى خان.
[لىققا] كوتەرىپ، قازى مىر مۇھەممەد رىزا سادات كاشقەردىن قا-
زى قىسسە ۋە بەيىنىل ھەرەمەين ئىدى، كاشقەرغە ئەلچى قىلىپ
ئىبەردىلەر. ئەلچىلىكنىڭ مەزمۇنى ئولكى: «خۇتبە ۋە سىككە بىز-
گە تەۋقۇسۇنلار، كاشقەرنى بەردۇك. ئۇلار ئىنى، بىز ئاغا» دىب.
ئۇمەزادىن مۇھەممەد يۇسۇف مىرزا، بارلاس مىرزا، قۇربان جو-
راس مىرزا، ئەبدۇسسەتتار ئاق بۇراق مىرزا، شاھ مەنسۇر ئوردا
بېگى مىرزا كەمال بارلاس، مىرزا جەئفەر بارلاس؛ سەييددىن قا-
زى كەبەك مۇھەممەد شاھ خاجە، چالمە خاجە؛ مۇغۇل بەگلەرى-
دىن نەدىر بەھادۇر، بايرىن سيارى بەگ قالۇجى خاجە پادىشاھ،
قۇلى ساغەرىچى، كاكىل ياساۋۇل، نائىب ياساۋۇل، مەكەرىيەت
ئەلىم مەرگ ئارتۇچى، موللا ھاشىم توقتۇزاقى، موللا يار مۇھەم-
مەد قورغانى، موللا يەئقۇب بەشكەرەمى يىغىلىپ ئەيتتىلەركىم:
«قەرش سۇلتان ئاغامىز، خۇتبە ۋە سىككە ئۇلاغە تەئەللۇق.
بىزنىڭ ئاتامىز ئۇلارنىڭ ھەم ئاتاسى، بىزنىڭ خۇنىمىزنى بىز-
گە بەرسۇنلەر. ئۇلار ئاغا، بىز ئىنى» دىب قازى مىر مەھەممەد

رىزانى ياندۇردىلار. نەدىر بەھادۇر، خاجە شەھيارى ئانت ئىچ-
مەي ئىبا قىلدى. مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ خانىغە ئەيتتىكىم:
«مۇغۇل بەگلەرىنىڭ ئوغلانلارى رۇزى شەبخانلىق بىلە
ھەمىمەجلىس، شۇلارغە ئانتۇشەرت بەرمەي بولغۇدەك ئەمەس» دىب.
خان مىرزا خۇدايار، مىرزا ئەلشىر، فۇلاد خاجە، خۇدايار خاجە-
نى چىرلاپ، مەجلىس تۇزدىلەر. خان يىغلادىلار. مىرزا خۇدا-
يار بەگ، مىرزا ئەلشىر بەگ، فۇلاد بەگ، خۇدايار بەگ يىغلاپ
سوردىلار: «ئەي پادىشاھىم، نىمە دىب پەرىشان بولادۇرلار؟».
خان ئەيتتىلەر: «مېنىڭ باشىمغە ئىش تۇشۇپدۇر. شاھلار ئاتام-
نى ئولتۇردى. مېنى ھەم شاھلارغە تۇتۇپ بېرۇرسىزلەر» دىب. بۇ
مىرزادەلەر ئەيتتىلەركى: «يۈز جانىمىزنى بىر تار مويىڭىزغە فىدا
قىلۇرمىز» دىب. خان ئەيتتىلەر: «ئاتا، ئاغاڭلارنى قانداغ
قىلۇرسىزلەر؟» دىب. ئۇلار ئەيتتىلەر: «ئاتالارىمىز ئەگەر ئانت
شەرتكە ئىبا قىلسەلەر، ئەۋۋەل ئاتا - ئاغامىزنى قەتل قىلالى»
[دىب]. مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ مۇغۇل بەگلەرىنى ئانت شەرت-
كە تەكلىف قىلدىلار. مىرزا خۇدايار، مىرزا ئەلشىر، فۇلاد بەگ،
خۇدايار بەگ ئەيتتىلەر: «ئەي مەرد كەلانلار، ھەركىشى خانىغە
خىلاف قىلسە، ئاتامىز بولسەمۇ ئەۋۋەل ئانىڭ باشىنى كەسمەسەك،
دىب ئانت شەرت قىلدۇق. ئاگاھ ۋە دانا بولۇڭلار» دىب. مۇ-
غۇل بەگلەرى ئەيتتىلەر: «ئەي ئوغلانلار، بىزلەر سىزلەرنى ئاز-
مۇدە قىلغالى مۇنداغ دىدۇك، بولماسا بىز ئاۋاقخانغە خىلاف قىل-
ماسمىز». كەلامۇللاھدىن دىنسە، تەلاقدىن دىسە قەسەم قىلىپ
يەكدىل بولۇپ، ياركەند ئوزەسىگە كەلدىلەر. ئەمىر غازى مىراۋۇل
يۇردىلەر. ئەمىرمۇھەممەد يۇسۇف غول بولدى. ئەمىر قۇربان جو-
راس، مىرزا ئەبدۇسسەتتار، ئاق بۇراق، مۇزىد بەھادۇر بىر ئەن-

ئار بولدى. مىرزا شاھ مەنسۇر، ئوردا بېگى مىرزاكەمال،
بارلاس شەھيارى بەگ جۇنغارغە يېقىن بولۇپ يۈردىلەر. غازىبەگ
ئوتتۇرۇھەممىددىن چولگە تۈشتى. قارا ھىجاز بىلە كوك رەباتىنىڭ
ئاراسىدىن چىقىپ، كوك رەبات سارى كەلدى. مىرزا كەيكاۋۇس
دوغلات ئون سەككىز كىشى بىلە قاراۋۇل ئىدى. ياركەند تەرەپى-
دىن كەلدى. قاراۋۇل يولغە باقىپ ئولتۇرۇپ ئىدى، غازىبەگ
ئون سەككىز كىشىنى قارمادى. بىر كىشى [مۇ] قاچمادى. مىرزا
كەيكاۋۇش باشلىق ئونبەش كىشىنى خانغە ئىبەردى. ئۈچ كىشىنى
ئوزى بىلە ئالىپ يۈردى. مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ مىڭ بەش-
يۈز كىشى بىلە ئىلگەرى يۈرۈپ ئىدى، شاھلارنىڭ دەۋلەتخاھلا-
رى ئەيتتىلەركى: «شەھەرگە بىركىپ جەڭ قىلالى، شاھلاردا ئان-
چە غۇرۇر نەخۇت بار ئىدىكى، كاشقەر چېرىكىنى كەلگەندەم تە-
سەۋۋۇر قىلىپ، ئىككى مىڭ ئوز جەمئىيەتلەرى بىلە ئىلگەرى
يۈردى. مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ بىلە شاھلار پاپاندا دۇچا
بولدىلار. مۇھەممەد ئەۋەز شاھ تاھىر مىر ئاخورنى قارماپ كەل-
دى، توغ جايادىلار. مۇھەممەد قاسىم شاھنى مىرزا قۇربان تۇتۇپ
كەلدى. مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ ئانى باغىش - باغىش كەستۇر-
دى. مۇھەممەد قاسىم شاھ بەگنى بەسى دەشنام قىلدى. ئەبۇلمەئانى
گۇمراھ مەئرىكەدىن ناپەيدا بولدى، ھىچكىشى بىلمەدى.
ئۇلۇق شاھ كوردىكى ئىنىلار بىر تەرەپ بولدى: «مىرزا
مۇھەممەد يۇسۇف قايدا» دىب، سەپدىن جۇدا بولۇپ چىقتى.
شاھنىڭ باشىدا ئاق دەستار، مەللە تون، كوك تولماچ ئات
مىنىپ ئىكەن. بەگ بۇغرۇل ئات مىنىپ، مەللە تون كىيىپ،
باشىدا قالپاق رو - بەرو بولدى. شاھ بەگكە تەكلىف قىلدى،
بەگ شاھغە تەكلىف قىلدى. شاھنىڭ قولىدا قىلىچ، بەگنىڭ قو-

لىدا ئايپالتۇ [بار ئىدى]. شاھ قىلىچ سالدى. بەگنىڭ ئاتىنىڭ
قاشقەرىغە تەگدى، قان رەۋان بولدى. بەگ ئايپالتۇ ھەۋالە قىل-
دى، شاھ سۇپەر تارتتى. شاھنىڭ دەۋلەتى يانىپ ئىدى، شاھ-
نىڭ ئاتى مۆدۈرۈپ، سۇپەرنىڭ دامەنىسى شاھنىڭ دەستارىغە
تېگىپ، باشى ئاچىلدى. بەگ پالتۇ بىلە چاپتى، شاھ يىقىلدى.
شاھنىڭ خاجە جارۇب دىب بىر كىشىسى بار ئىدى، بەگكە رو -
بەرو بولدى، بەگنى دەشنام قىلىپ، بەگكە ھەملە قىلدى. بەگ
ئەيتتىكى: «ئەي خاجە جارۇب، سەن مۇھەممەد سەئىد سۇلتان
كەتكەندە شاھغە بولدۇڭ، خاھلاساڭ خانغە نەۋكەر بولغىل، خاھ-
لاساڭ ماڭا بولغىل، توز ھەلال قىلدىڭ» دىب. جارۇب قەبۇل
قىلماي، بەگنى تىللادى [ۋە] ھەملە قىلدى. بەگ ناچار رو - بە-
رو بولدى. بەگنىڭ ئاتىنىڭ باشىدىن قان ئاقىپ، جارۇبنىڭ
ئاتى رەمىدە بولۇپ، جارۇب سەرنىگۇن بولدى. جارۇبنى ھەم
بەگ ئاخىر قىلدى. شاھلار چېرىكى بىلە زىر - زەبەر بولدى.
توز ھەققى ئۇلۇق ھەق.
ئەبدۇللەتىفخاننى ھەزرەت ئەزىزلەر، خاجەم ئاخۇندى كە-
لان، شۇتۇر خەلىفە باشلىق ئەكابىر، مىرزا ئەبدۇغەففار، مىرزا
ئاق بۇراق، مىرزا خىسرەۋ بارىن باشلىق جەمئ ئۇمەرانى شە-
ھەرگە تۈشۈردىلەر. قەرىش سۇلتاننى ئولتۇرۇپ، ئىنىسى سەيغۇل-
مۇلۇك سۇلتاننى ئىخراج قىلدىلار. ئۇمەرا نىسار قىلدىلار، شۇئە-
را قەسىدە ئوتكەردىلەر. خان ئاتا ئورنىدا ئولتۇرۇپ، مىرزا مۇ-
ھەممەد يۇسۇفبەگنى ياركەند ھاكىمى ئاتالىق قىلدىلار. مىرزا غا-
زىبەگ كاشقەر ھاكىمى بولدى. خاجە لەتىف ئەۋۋەلقىدەك ۋەزىر
بولدى. مىرزا خۇسرەۋ مىراب، مىرزا قەتۇر ئۈچ بېگى بولدى.
قازى مۇھەممەد يۇسۇف ــــ قازى ئەسكەر؛ قازى نەجمىددىن ــــ قا-

ىزى مەشھۇر بولدىلار. يۇرت بەرقەرار بولدى.
ئاپاقخان ئون تورت ياشىدا خان بولدىلار. خانى
شەھىدنىڭ تەئزىيەلىرىنى شاھ كۆشت تارىخ تاپىپدۇرلار.
ئاپاقخان تەئزىيەقە مىڭ يىگىرمە ئالتە ئىدى، ياركەند تەخ-
تىغە بەرقەرەر بولدىلار. نەدىر بەھادۇر شەھىيارى بەگ، كەمال
بەگ، مۇھەممەد دوست بەگ، قازى كەبەك بۇ ئۇمەرالارنى غازى
بەگكە قاتىپ رۇخسەت بەردىلەر. ئاپاقخان خەزىنەنىڭ ئىشكىنى
ئاچتى. خاسۇ ئامغە ئىنئام - ئىھسان قىلدىلار. مىرزا مۇناق جۇ-
راس ئاقسۇ ھاكىمى ئىدى، بىر تەرەپ بولدى. مىرزا مەلىك قا-
سىمنى ھاكىم قىلدىلار. ئاپاقخان زىبا مەنزەر نىكوسىيەھ، خۇش-
خۇي، بائەدەب يىگىت ئىدىلەر. تەمام خەلققە سىپاھۇ رەئىيەت،
تۈرك، تاجىك ۋە سەنىئ ۋە شەرىف مىرزا قەتۇر بىلە مىرزا
خىسرەۋ سەئىيى قىلىپ، مىرزا ئەبۇغۇر بەگنى ئولتۇرۇپ، مىرزا
قەتۇر خوتەن ھاكىمى بولدى.

زىكرى لەشكەر تارتقانلارى ئەبدۇررەھىمخاننىڭ دەۋىئىگە

بۇ كەلامنىڭ بەيانى ئولكى، خانىنى شاھلار شەھىد قىلدى.
ئاپاقخان كىچىك قالدى. ئەبدۇررەھىمخان نەۋۋەرە مەرقەدەھ ئاق-
سۇ ئۇزەسىگە چېرىككە كەلدىلەر. مىرزا ئەبۇلھادى مەكەرىيەت ھا-
كىمى كۆچا ئىدى، خانى شەھىد ھاكىم قىلىپ ئىدىلار. بىسيار
با تەدبىر ۋە كېڭەشلىك كىشى ئىدى. ھىيلە - مىكرىدە ئەسلە
كەمى يوق ئىدى. سۇبھانقۇلى بەگ بايغە ھاكىم ئىدى. ئەب-

دۇررەھىمخان ئاقسۇغە ئەۋۋەل چېرىك كەلگەندە ھىيلە بىلە
ئەبدۇللاھخاننى ئالىپ ئىدى. خان سەككىز ياشىدا ئىدىلار.
مىرزا ئەبۇلھادى ئالغاندا ئەبدۇررەھىمخان كۆچا [غە] كەلدىلەر.
مىرزا ئەبۇلھادى پىشكەش ۋافىر بىلە ئەلچى چىقارىپ، ئەبدۇل-
لاھخاننى ئىلتىماس قىلدى ۋە ئەيتتىكى: «خاننى بويۇنۇمغە كوتە-
رىپ، كورۇنۇشكە چىقسام» دىب. خان ئۇمەرالارى بىلە مەسلەھەت
قىلدىلار. بەئزى ئۇمەرا مەئقۇل كوردى، بەئزى ئۇمەرا مەئقۇل
كورمەدى. ئەلھاسىل، ئەبدۇللاخاننى كىگۈردىلەر. مىرزا ئەبۇلھادى
ئەبدۇللاخاننى قولىغە ئالىپ، ياغى بولدى. ئەبدۇررەھىمخان
كۆچا [غە] كەلدىلەر. ئەبۇلھادى بەگ قوناليە چىقارىپ، ئەندەك
جېرىك قوشتى. خان بايغە كەلدىلەر. سۇبھانقۇلى بەگ بايغە
ھاكىم ئىدى، كورۇنۇشكە چىقىپ، خان بىلە ئاقسۇغە چېرىك
بولۇپ كەلدى. ئەۋۋەل ئىككى مەراتىبە چېرىك كېلىپ ئىدىلار:
بىرسى خانى شەھىد زەمانەلەرىدە ئەبدۇللاخاننى مىرزا ئەبۇل-
ھادى ئالدى؛ يەنە بىرسى — ئاپاقخان زەمانىدا ئاقسۇ مۇ-
يەسسەر بولماي، مىرزا يۇنۇس جۇراس ھاكىم قاتىل ئەمىرۇل
ئۇمەرايى ئەبدۇررەھىمخان نەۋۋەرە مەرقەدەھ ئىدى. يۇنۇسبەگنى
ئىبەرىپ ئىشىمخاننى تاشكەنددىن تەكلىف قىلىپ، جالىشقە ئالىپ
كەلدىلەر، داماد ھەم قىلدىلار. ئەبدۇررەھىمخان بىلە ئىشىمخان
ئاقسۇنى ئەللىك كۈن مۇھاسىرە قىلدىلار. قۇمباش، ئارال، ئاق-
يار ھەممە كىردى، ئاقسۇ شەھرى كىرمەدى. ئاقسۇ بەگلەرى
مىرزا ئەلى مەردان ئوردا بېگى، مىرزا مەلىك قاسىم، بايرىن ھا-
كىم ئاقسۇدا ئىدى. مىرزا مۇزىد جۇراس ھەزرەت ئەزىزلەر خە-
لىقە قىلىپ خەلىغە بەگ مىرزا مەنسۇر يارقى، ھەبىب ئاخۇن
خان قاشىدىن ئاقسۇغە كومەك بارغان. مىرزا قۇربانبەگ، مىر-

زا خۇدايار بەگ، قالۇچى مىرزا ھەسئۇدى بەگ، مىرزا لەتىف-
بەگ، مىرزا شەرىفبەگ جەمئى ... باشى شۇبۇ مەزكۇر بولغان
بەگلەر ئاقسۇنى بەرمەدىلەر. ئافاقخانغە كىشى چاپتۇردىلار. خان
ھەزرەت خاجەم مىرزا مۇھەممەد يۇسۇف باشلىغ جەمئى سىپاھ ئەل-
لىك مىڭ كىشى، كاشقەردىن ئون ئىككى مىڭ كىشى ئالىپ، ئاق-
سۇغە رەۋان بولدىلار. نەسىر بەگ باشلىق قومباش، ئارال، ئاق-
يار، بەئزى يار باشىنى ئالىپ ئىدىلار، بۇلار كىرىپ ئىدى. ھى-
سارغە چىقىپ بەگلەر شەھەرنى بەرمەدىلەر. ئىشمىخان بەگلەر
بىلە يۈز كۆرۈشۈر بولدى. مىرزا قوربانبەگ، مىرزا مەلىك قاسىم-
بەگ چىقتىلار. ئىشمىخان يېقىن كەلدى. ياساۋۇللارى بەگلەرنى
يىراقدىن: «ئاتدىن تۈش!» دېدى. قۇربانبەگ قەبۇل قىلماي يا-
ۋۇق كېلىپ ئاتدىن تۈشتى. ئىشمىخانغە يامان كەلدى. **خان بىلە**
كورشۇپ ئاتلانۇر بوادى. ئىشمىخان فەرياد قىلدى: «قۇربان بىي
كوجەكىم بىلە كورۇشۇپ ئاتلانىڭ» دېب. مىرزا قۇربان ئاتىغە
مىنىپ ئەيتتى: «ئەي خەلىفە، سىزلەرنى ئۇلۇغلادۇق. بىزنىڭ خان-
لارنىڭ ئۇلۇغ تەربىيەت قىلغان ئادەمىزادە بەگلەرى، قازاقنىڭ
تورەۋلەرى بىرلە بەرا ـ بەر كۆجەك سۇلتان كورۇشە ئەمدى
كورۇشەلى» دېب. كۆجەك سۇلتان كورۇشەدى. ئىشمىخان
تۇرۇپ، مىرزا يۇنۇسبەگ كەلدى. ئانى مىرزا قۇربانبەگ
كورۇپ، يىراقدىن ئاتدىن تۈشۈپ يۈگۈردى. يۇنۇسبەگ ھەم
تۈشتى. مىرزا قۇرباننىڭ بۇ ئىشى ئىشمىخانغە بەسى خۇش كەلدى. «ئا-
فاقخان ياغى ئارىققە چىقتى» دېب خەبەر كەلدى. ئەبدۇررەھىم-
خان: «يانالى» دېدىلار. ئىشمىخان ئەيتتى: «بىر مۇلاقات بولۇپ
يانساق نۇچۇك بولۇر ئىكىن.» ئەبدۇررەھىمخان ئەترۇللاھ تۇربەتە
ئەيتتىلەركىم: «ھۇسن جەمالدا يۇسۇف سانى ئىككى مىلڭ كى-

شىسى بار ئىمىش، بىر چىلىم تاماكۇسىغە جان بېرۇر ئىمىش. يار-
كەنىد ۋە كاشقەر ۋە خوتەن ۋە ئاقسۇدا تورت ـ بەش مىڭ
كىشى يول ئۈچۈن جان بېرۇر ئۇلۇغ يۇرتلاردۇر. بەش ـ ئالتە مىڭ
ياخشى بىر يەردە ئولاي دېسە، ئانىڭ بىلە تۇرۇشۇپ بولماس.
بىزنىڭ مىڭ ئۇلار كىشىمىز يوق» ئالابۇغا تۇشتىلەر.
ئافاقخان قۇمباش [غە] تۈشتىلەر. ئەبدۇررەھىم خان بىلە
ئىشمىخان جام [غە] تۈشتىلەر. ئافاقخان ئەيد مەلىك [كە] تۈشتى-
لەر. خان جام [غە] تۈشتىلەر. مىرزا ھەبىب جۇراس دەرۋازەغە
ئات سالىپ، ئەرەببەگنى تۇتۇپ، ياركەند [گە] ئىبەرىپ ئىدى.
ئافاقخان يار باشىغە تۈشتىلەر. خانلار رەبات [غە] باردىلار.
خان جام [غە] باردى. خانلار باي [غە] باردىلار. سۇبھانقۇلى
بەگ بايغە ھاكىم ئىدى. چېرىككە ھەم كېلىپ ئىدى. ئولكى، ئاق-
سۇ ئۈچىدىن تۈشكەن ئەسىرنى يۇنۇس بەگ بىلە سۇبھانقۇلى
بەگكە تاپشۇرۇپ ئىدىلار.
سۇبھانقۇلبەگ خانغە ئەرز قىلدىكى: «مىرزا يۇنۇسبەگ
بايىنىڭ قەلئەسىگە ياۋۇق تۈشۈنلەر. مەن كوچۇپ بەگكە قوشۇ-
لاي» دېب. يۇنۇسبەگ بايىنىڭ قەلئەسىنىڭ توبىگە تۈشتى. يۇ-
نۇسبەگكە مېھماندارلىق قىلىپ، يۇنۇسبەگنى غافىل قىلىپ، كېچە
[دە] تەگدى. يۇنۇسبەگنى قاچۇرۇپ، ئولكى، ئاقسۇ ئۈچىدىن تۈش-
كان ئەسىرلەرنى ئاجراتىپ ئالدى. ئەبدۇررەھىمخان تېز ئوتتىلەر.
سۇبھانقۇلبەگكە كۇشمال بېرىپ ئوتكەلى بولمادى. ئافاقخان يې-
تىپ كەلدى. ئەبدۇررەھىمخان بىلە ئىشمىخان چالىش [قە] ئوتتى-
لەر. ئافاقخان بايغە كەلدىلەر. سۇبھانقۇلى بەگ، باي خەلقى
ئاقسۇ ئۈچىنىڭ ئەسىرلەرنى ئالىپ چىقىپ كورۇنۇش قىلدى. مىر-
زا ئەبۇلھادى خاننىڭ بايغە كەلگەنلەرنى ئىشتىپ، ئەلچى سۇ-

خەندان پىشكەش ۋافىر خانغە نىياز فىراۋان ھەزرەت ئەزىزلەر
غە سوۋغە دېب مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ، مىرزا قۇربانبەگ
باشلىق ئۇمەرالارغە ئەمۋال ۋافىر ئىبارىپ ئەرز قىلدىكى: «مەن
خانى شەھىدنىڭ قۇللارى ئىدىم. خان شەھىد بولدىلار. بارالمادىم،
كورۇنۇش قىلماق مەندىن لازىم ئىدى. ئەمدى خانلىقدىن قورقە
دۇرمەن، كورۇنۇشكە چىقماسمەن، خان مېنى ئالماي يانسالار دەۋ
لەتكە مۇناسىپ ئەمەس، ئالاي دىسەلەر ئالۇرلار، ئەمما، بىر
نەچچە كىشى ئولمەي ئالالماسلار، شۇندىن يانسالار دەۋلەتكە
مۇناسىب».

خانغە مىرزا ئەبۇلھادىنىڭ ئەرزى مەئقۇل بولۇپ، كۇچا
نى مىرزا ئەبۇلھادىغە ئىنايەت قىلىپ، ئات ۋە سەرۇپايى خوب
ئىبەرىپ، بايدىن ياندىلار. سۇبھانقۇلى بەگنى ئالىپ يەركەند
[گە] كەلدىلەر. بايىنى مىرزا ئەلى مەرگكە بەردىلەر. خان ياركەند
[گە] ياندىلار. ئاقسۇغە ئەلى مەردانبەگنى ھاكىم قىلىپ، مىرزا
مۇزىد خەلىفە بەگ ئۇچ ھاكىمى ئىدى. چېرىك، بەگلەر باشلىق
ئاقسۇ خەلقىغە ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىپ، كوڭلىنى ئالىپ كەلدى.
مىرزا مۇھەممەد يۇسۇفبەگ ۋافات بولدى. ئورنىدا غازىبەگنى يار
كەند ھاكىمى قىلدىلار. كاشقەرگە سۇلتان مەھمۇدخاننى نەسب
قىلىپ، مىرزا قۇربان جۇراسنى ئاتالىق قىلىپ ئىبەردىلەر. مىرزا
قۇربان مەھمۇدخاننى خەتنە قىلدۇرۇپ، موللاغە بېرىپ، تەربىيەت
قىلىپ ئىدى. تورت يىل ئاتالىق كاشقەر ھاكىمى ئىدى. خاجە
شەھيار قالۇچىنى ھاكىم قىلىپ، مىرزا قۇربانبەگكە خوتەننى سۇ
يۇرغال قىلدىلار.

ئەبدۇللەتىف خان ئەل ـــ مەشھۇر ئافاقخان پادىشاھ زادەئى
يۇسۇف سۇرەت، نۇشىرۋان، ھاتەم سىيرەت، خۇشخۇي ۋە با ئە

دەپ ۋە با تەۋازىئ يىگىت ئىدى. ئون ئىككى يىل خانلىق قىل
دى. يىگىرمە بەش يىل ۋە ئۇچ ئاي ئومۇر كوردى. ياركەند ۋە
كاشقەر خەلقى بىر يىل ئەزادار بولدىلار. مۇنارلارغە پەلاسلەر
كەيدۇردىلەر، كوچەلەرغە كۇل توكتىلەر. تارىخقە مىڭ ئوتتۇز
يەتتە ئىدى، ئالەم بىۋەفانى ۋىدائ قىلدىلار.

زىكرى جۇلۇس سۇلتان ئەھمەدخان ئىبنى تۇرخان ئىبنى شەھ شۇجائىددىن ...

ئافاقخان سەرايى فانىدىن مەنزىلى جاۋىدانىغە تەھۋىل
قىلدى. ياركەند مەملەكەتىدە بار ئۇمەرا خاجە لەتىف ۋەزىر، مىر
زا غازى بارلاس، مىرزا قۇربان جۇراس، مىرزا ئەبدۇسەتتار
ئوردە بېگى، مىرزا قارا بەھادۇر جۇراس، مىرزا مەلىك قاسىم
بايرىن، مىرزا شاھ مەنسۇر ئوردا بېگى، مىرزا مەسئۇدى بايرىن،
مىرزا لەتىف جۇراس؛ ئەكابىردىن ھەزرەت خاجەم پادىشاھ، ئا
خۇند خاجە ئاخۇندى، موللا سالىھ يىغلىپ مەسئۇدى بەگنى ئاق
سۇغە ئىبەردىلەر. «سۇلتان ئەھمەدخان مەشھۇر مەئرۇف فولاد
خاننى ئالىپ كېلىڭ، ئەلى مەردان بەگ، مىرزا ھاشىمبەگنىڭ
دەستۇرى بىلە ئاقسۇ [غە] ھاكىم بولسۇن» دېب. مىرزا ئەلى
مەردان بەگ ئاقسۇدە تۇرارغە رازى بالمادى. مىرزا مەسئۇدىنى
ئاقسۇغە ھاكىم قىلىپ، فولادخان بىلە ئەلى مەردانبەگ ياركەند
[گە] كەلدىلەر. ھەزرەت خاجەم جەمىئ ئەكابىر ۋە ئۇمەرا تاغار
چىغە ئىستىقبال قىلدىلار. خاجە مۇھەممەد قاسىم تاغارچىنىڭ ئو
يىگە تۇشۇپ ئىكەنلەر، شۇندا تەدىم دەستۇرى بىلە خان [لىقغە]

كوتەردىلەر. مىرزا ئەبدۇسەتتار بەگ ئىشىك ئاغا ئىدى. ئەلى
مەردان بەگ خان بىلە كەلدى. مۇلكۇ مالغە شۇنداغ مۇتەسەررىپ
بۇلدىلاركى، غازى بەگ، خاجە لەتىپ ۋەزىر خالى قالدىلار.
مىرزا شاھ مەنسۇر بەگ قاراقاش ھاكىمى ئىدى. بەگلەر بىتاقەت
بولۇپ، مىرزا ئەلى مەردانبەگنى، ئەبدۇسەتتار بەگنى تۇتتىلار.
ئەلى مەردانبەگنى ئاقسۇ [غە] ئىبەردىلەر. ئەبدۇسەتتار بەگنى
بالىتغە ئىخراج قىلدىلار. مىرزا لەتىفنى ئىشىك ئاغا قىلدىلار.
مىر ئەئزەم شاھ باش بولۇپ، مىرزا ئەبدۇسەمەدنى ئىبارىپ،
ئەبدۇسەتتار بەگنى يولدىن كاشقەر [گە] ئالىپ باردى. شاھ مەن-
سۇر بەگ قاراقاشدىن قاچىپ كۇچا [غە] بارىپ ئىدى. كاشقەرگە
[گە] كەلدى. سۇلتان مەھمۇدخان لەقەبى قىلىچخان ياركەند [گە]
كەلدى. ئاغاسى فولادخاننى كورگەلى كىلىپ، خاجە لەتىفنىڭ قى-
زىنى ئالۇر بولدى. بەئزى خۇشامەتكويلار: «خاجە لەتىپ يۇرت-
نىڭ ئەمدەسى قىزىنى خانلىقتە ئالسۇنلار» دىب، فولاد خان
ھەم بىسيار شادلىق قىلىپ، ئەھلى غەرەز سوزىگە كىرىپ، خاجە
لەتىفنىڭ قىزىنى فولادخان ئالدى. قىلىچخان بىددىماغ بولۇپ،
ھاشىم خاجەنىڭ قىزىنى ئالىپ كاشقەر [گە] ياندى. ئىككى خان
[نىڭ] نىزائىغە بائىس بۇ ئىردى. مىرزا قارا بەھادۇر، مەلىك
قاسىم بەگ ھۇجۇم قىلىپ غازى بەگنى خوتەنگە ھاكىم قىلىپ،
مىرزا قۇربان بەگنى ياركەندگە ھاكىم قىلدى. قىلىچخان ئەۋۋەل
كەلدى. فۇلادخان شەھەرگە كىرىپ بىركىددىلەر. كوكىلتاش كىشى
چىقىپ جەڭ قىلدى، مىرزا مۇھەممەد ئىمىن موھتەسىب ئۇلدى.
قىلىچخان سوكتى يىلى يەنە كەلدى. مىرزا قارا بەھادۇر، مىرزا
مەلىك قاسىم، مىرزا لەتىپ كورنەمەكلىك قىلىپ، قىلىچخانغە مەيل
قىلدى. مىر ئەئزەمشاھ، مىرزا تولەك، مىرزا ئەبدۇسەمەد مىر-

زا قارا بەھادۇرغە بىر قارا بورك بىلە خەت كىگۇردىلەر. قىلىچ
خان قوشچى سوقۇر بىي باشلىق يەتتە مىڭ قىرقىز قىلىچخان
بىلە كەلدى. مىرزا قۇربانبەگنىڭ ئىككى يۇز مىلتىقچىسى بار ئى-
دى، غولدا ئىدى. مىرزا قارا بەھادۇر، مىرزا مەلىك قاسىم، مىر-
زا لەتىپ، مىرزا ھەبىب بىر ئەنفار ئىدى. غازى بەگ، مىرزا
ئەبدۇررەھمان دوغلات جۇكغار ئىدى. مىرزا قارا بەھادۇر تۇش
بولۇپ ئىدى، قاچتى سەئنى بۇزۇپ، ياركەند چىرىكى مۇزىمەت.
تاپتى نەماز جۇمئە ۋەقتىدە. قۇربان بەگ ئەيتتىكى: «پادشاھىم،
ئەمدى سىز ئاقسۇغە يۇرۇڭ، كور نەماكلەر كور نەمەكلىك قىلدى».
دىب. ئۇلكى، قىلىچخاننىڭ خەبەرى كەلدى. خاجە لەتىپ، مىر-
زا قۇربانبەگ، مىرزا ھىلال ئەيتتىلەركى: «شەھەردىن چىقماي
جەڭ قىلالى» دىب. مىرزا قارا بەھادۇر، مىرزا مەلىك قاسىم.
مىرزا لەتىپ كورنەمەكلەر: «شەھەردىن ئۇترۇ چىقالى» دىب ئەيت-
تىلەر. خاننىڭ ھەم بىرنەچچە شاگىرد پىشەسى بار ئىدى. گىينە
ۋەزئىمى ئۇلارغە ھەم ئۇترۇ چىقماق مەئقۇل بولدى. ئەلھاسىل،
خان ئەۋۋەلا پىشىن بىلە ئاقسۇ [غە] يۇردىلەر. قۇربانبەگ مىلتىق
يولى باغلانغۇنچە تۇردى. قىلىچخاننى نەماز شامغىچە ئوتكەرمەدى.
خاجە لەتىپ قالۇچى بىلە دوست ئىدى، كىشى ئىبەردى. خاجە
لەتىپ قالۇچى [نى] كورۇنۇشكە ئالىپ كەلدى. ئەبدۇسەتتار بەگ
قۇربانبەگنى يالاڭباش قىلىپ ئالىپ كەلدى. قىلىچخان قۇربانبەگكە
ئەيتتىكى: «ساڭا نىمە زەرۇر خانلىق تىگەمىدۇر؟». مىرزا قۇربان
بەگ ئەرز قىلدى: «خان دادىڭىزدىن قالغان قۇللارى دۇرمەن.
ئاكاڭىز تەربىيەت قىلىپ ياركەندگە ھاكىم قىلدى. تۇز ھەلال
قىلماق لازىم كورۇندى. پادشاھدۇرسىز، غەزەب قىلساڭىز ئەگەر
ئىنايەت قىلساڭىز ھەم ئىنايەتقە لايىق قۇل دۇرمەن.» دىب. قىلىچ-

خان قۇربان بەگ بىلە خاجە لەتىفنى ئىخراج قىلماس بولۇپ
ئىدى. بەگلەر سەيئى قىلىپ قويىادىلار. مىرزا قارا بەھادۇر، مىر-
زا لەتىف، مىرزا ھەبىب مىرزا ھىلالنىئىخراجغە مۇقەررەر بولۇپ
ئىدى دىب، قۇربانبەگ بىلە خاجە لەتىف خاجەنى ئىخراج قىلـ
دىلار. مىرزا ھەبىب قاچىپ ناپەيدا بولۇپ كەتتى.

گۇۋتار جۇلۇس سۇلتان مەھمۇدخان ئىبنى تومۇرخان

قىرق ئىدى. تەختكە ئولتۇردى. مىرزا مۇھەممەد دوستبەگنى
ياركەند ھاكىمى قىلدى. شەھيارى بەگنى كاشقەر ھاكىمى قىلدى.
سپاھ، رەئىيەتغە كەبەكنى قازى قىلدى. يۇرتنى قىلىچخان «كەما-
يەنبەغى» زەبت قىلدى. قىلىچخان پادىشاھى شۇجائ ۋە پۇر تە-
ھەۋۋۇر ئىدى. ئەمما، فىسقغە مايىل ئىدى. ئۇزۇن ياشادى. مەر-
دۇم مالدار ۋە زەردار بولسە، كىچە بولاپ ئالۇر ئىدى. قىلىچ
خان دۇسال شەشماھ خان بولدى، يىگىرمە ئىككى يىل ئومىر
كوردى.

ئەبدۇللاخان ئاقسۇ [غە] كەلدى. فۇلادخان ياركەند [گە]
كەلدى. قىلىچخان ئىخراج قىلۇر بولدى. ھەزرەت خاجەم مەنئى
قىلدىلار. فۇلادخاننىڭ كەلگەن ۋاقىئەسى ئەبدۇللاخاننىڭ ۋاقـ
ئەسىدە بەيان تاپغۇسىدۇر. قىلىچخان ۋافات بولدى، جەمئ ئۇمەـ
را ۋە ئەكابىر يىغىلىپ، فۇلادخاننى قەدىم رەسىم بىلە خان
[لىققە] كوتەردىلار.

زىكرى ۋاقىئەئى ئەبدۇررەھىمخان ئىبنى ئەبدۇررەشىدخان

ئەبدۇررەھىمخان ۋەلەد ئەبجەد ئەبدۇررەشىدخان ئىرۇر. بۇ
ۋاقىئەنى ئانداغ نەقل قىلىبدۇرلاركىم، مۇھەممەدخان قەددەسەلـ
لاھۇ روھەھۇ ئەبدۇررەشىدخاننى مىرزا شاھنى قوشۇپ جالىش تۇر-
پان تەرەفىگە — مۇھەممەد خۇدا بەندەخاننىڭ ئوزەسىگە بۇيۇر-
دىلار. بۇ خۇدابەندەخان مۇھەممەدخاننىڭ ئاغاسى مۇھەممەد
قەرش سۇلتاننىڭ ئوغلى جالىش تۇرپاننى ئالىپ ئولتۇرۇپ ئىـ
دى. ئەبدۇررەھىمخان مىرزا شاھ جالىش تۇرپانغە يەتتىلەر. خۇدا
بەردى بەندەخان ئىبنى قەرش سۇلتان قالماقدىن مەدەد ئىلتىـ
ماس قىلدى. قالماقنىڭ تورەسى بار ئىدى، دەۋرەك ئاتلىغ، بىگىم
پادىشاھنىڭ ئاتاسى خۇدا بەندەخانغە كومەك كېلىپ ئىدى. ئەمما،
كومەك بولماي ياقادا تۇردى. ئەبدۇررەھىمخان مىرزا شاھ غالىپ
كەلدىلەر. قالماق تورەسى دەۋرەك تۇرپان چېرىكىگە تەگدى، تا-
راج - تالان قىلدى، ئەبدۇررەھىمخانغە ئىتائەت قىلدى، قىزىنى
خانغە بەردى. ئەبدۇللاخاننى دەۋرەك تورەنىڭ قىزىدىن تۇغـ
دى. بىگىم پادىشاھ بولۇپ، يىللارنى دەۋلەت ۋە ئىززەت بىلە
ئوتكەردى.

ئەبدۇررەھىمخان بىلە قازاق ئىسكەندەر سۇلتان مۇھەممەد
ۋەلىبەگ جۇراس ھەمرا كېلىپ ئىدىلار. قاتاغان تورەلەـ
ردىن غازى سۇلتان [نىڭ] تورت ئوغلى: ئەۋۋەل ئومەر سۇلـ
تان، ئىككىنجى ئىسمائىل سۇلتان، ئۇچىنجى خۇسرەۋ سۇلتان،

تۇرتىنچى ئىسكەندەر سۇلتان. بۇ ئىسكەندەر سۇلتان بەھادۇر
شۇجائ ئىدى. خۇسرەۋ سۇلتان ھەم ئەبدۇررەشىم خان [نىڭ] قاشغە
بارىپ تۇرپاندا ئالەمدىن ئۆتتى. ئوغلى مۇھەممەد ئەلى سۇلتان
ئانىڭ ئوغلى مۇھەممەد مۆئمىن سۇلتان، مۇھەممەد ئىمىن سۇلتان،
ئەبدۇررەشىم خان جالىش تۇرپاننى خوب زەبت قىلدى-
لار. مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان، خۇدابەندە خان مۇھەم-
مەدخاننىڭ قىزلارىدىن ۋۇجۇدغە كەلگەن تاغالارى
خانى شەھىددىن رەنجىدە بولۇپ، ئەبدۇررەشىمخاننىڭ مۇلازىمەت-
لەرىغە باردى. نەچچە ۋەقت بەسى بەرار قىلدى. بىر نەچچە
ھاسىد ئاراغە نىزائ سالدى. ئەبدۇررەشىم خان بىلە مۇھەممەد
ھاشىم سۇلتان سەف ئاراستە قىلىپ، مۇستەئىد جەڭ بولۇپ ئى-
دىلار. مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان قالماقدىن كومەك ئىلتىماس قىل-
دىلار. قالماق كومەككە كەلدى، ئەمما جەڭ قىلماي ياقادا تۇر-
دى. ھەزىمەت سۇلتانغە تۈشتى. قالماق ھەممە مۇھەممەد ھاشىم
سۇلتانغە تالان - بۇلان قىلدى، سۇلتاندىن ئولجە ۋە غەنىمەت
ئالىپ ياندى. مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان بىر قەلئەغە مۇتەھە-
سسىن بولدى. ئەبدۇررەشىمخان بىروي مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان
كۇچا [غە] كەلدى، قەلئەئى كۇچاغە كىرىپ مۇستەھكەم بولدى.
خان سۇلتانغە ئەلچى كىگۈردى. ئەيتتىكى: «مەن ياغىلىققە كەل-
مەدىم، ئىتتىپاق بىلە ئاتا يۇرتىنى تاماشا [قىلاي] دىب كەلدىم»
خاننىڭ ئىنايەت نامەسى سۇلتانغە يەتتى. مۇھەممەد ھاشىم سۇل-
تان بەگلەرى بىلە كېڭەش قىلدى. ئۇمەرايى سۇلتان مىسلى
مىرزا قارابەھادۇر جۇراس، مىرزا كەتان بايرىن، مىرزا ھەبىب
جۇراس، مىرزا ئەرەببەگ، كۇچادە سۇبھانقۇلى بەگ، مىرزا ئە-
بۇلھادى مەكەرىيەت مىرزا مۇھەممەد دوست ئارلات، مىرزا سەلىم

ۋە جەمئى دىگەر بار ئىدى. بۇ ئۇمەرالارنىڭ بەئزى [سى] —
مىرزا ئەبۇلھادى خاجە، سۇبھانقۇلى بەگ: «كورۇنۇشكە چىقالى»
دىدى. مىرزا قارا بەھادۇر باشلىغ بەئزى ئۇمەرا كورۇنۇشكە
چىقارنى مەئقۇل كورمەدى①. مۇھەممەد ھاشىم سۇلتان كورۇنۇشكە
چىقتى. خان بوستاندا ئولتۇرۇپ ئىدىلار، سۇلتان كورۇنۇش قى-
لىپ ئولتۇردى. سوھبەت كەرەم بولدى. سۇلتان خوب كىتابخان،
خۇش سەۋاد ئىدى، بەياز ئوقۇپ ئولتۇرۇپ ئىدى، خان تاھارەت
قىلغالى قوپۇپ باغىچە كىردى. خان نەۋكەرلەرىدىن بىر كىشى
مۇھەممەد ھاشىم سۇلتاننى پالتۇ بىلە چاپتى، سۇلتان يىقىلدى،
دىگەرى سۇلتاننى شەھىد قىلدى. مۇھەممەد ۋەلى بەگ خاننى
سەرزىش قىلدى، خان ئوزرى ئەيتتىلەر: «مەن بىخەبەر ئىدىم،
مۇھەممەد ھاشىم سۇلتاننى مەن بۇيرۇپ قەتل قىلمادىم» دىب.
مىرزا ئەبۇلھادى مەكەرىيەت بۇ موھلىكەدىن خەلاس بولۇپ ياركەند
[گە] كەلدى، خانى شەھىد كۇچاغە ھاكىم قىلدىلار. بايىغە سۇبھان-
قۇلى بەگنى ھاكىم قىلدىلار.

ئەبدۇررەشىمخان خانى شەھىد زەمەنەسىدە چىرىككە كەل-
دىلەر، مىرزا ئەبۇلھادى پىش كەش فەراۋان بىلە ئەلچى چىقار-
دى، ئەيتتىكى: «مەن كورۇنۇشكە چىقاردىن بەسى قورقەدۇرمەن.
ئىلتىفات قىلىپ ئەبدۇللاخاننى كىگۈرسەلەر، بوينۇمغە كوتەرىپ
چىقسام» دىب. ئەبدۇررەشىمخان مەلىك مورەۋۋەتىنى تالاشادۇرلار،
بۇ سەبەبدىن ئەبدۇللاخاننى كىگۈردىلەر. مىرزا ئەبۇلھادى كوكتە
تىلەگەننى يەردە تاپتى. ئەبدۇللاخاننى مىرزا ئەبۇلھادى قولىغە
ئالدى. ئەمما چىقمادى. ئەبدۇررەشىمخان كۇچانى بىھەد مۇھاسىرە
قىلدىلار. مىرزا ئەبۇلھادى ئەبدۇللاخاننى بوينىغە كوتەرىپ چى-

① قولىيازما تېكىستىدا «كوردى» دەپ يېزىلغان.

قىپ، سەينىدە تۇرۇپ، نەققارەنى ئەبدۇللاخاننىڭ ئاتىغە چالدۇرۇپ ئەيتىپ چىقاردى: «مەن بەندەلەرى كۆچانى ئوغلانلارىغە باقتۇرۇپ تۇردۇم. يامانلىق قىلسەلەر نەزەرەندلەرىغە قىلادۇرلار، ئوزلەرى پادشاھ-دۇرلار» دىب. خان ھەم ناچار ئوزرىنى قەبۇل قىلدىلار. ئەبدۇللاخان كۆچاغە كەلگەنلەرىدە سەككىز ياشدا ئىدىلار.

ئەبدۇررەھىم خاننىڭ ئوغلانلارىنىڭ تەئەددادى ئەنارۇللاھۇ بۇرھانەھۇ.

ئەۋۋەل ئەبەيدۇللاخان، ئىككىنجى ئەبۇل مۇھەممەدخان، ئۈچىنجى ئىبراھىمخان، تورتىنجى سۇلتان سەئىد باباخان، بەشىنجى ئىسمائىلخان، ئالتىنجى شاھخان، يەتتىنجى ئافاقخان، سەككىزىنجى پىچانخان. توققۇزۇنجى مەنسۇرخان.

ئەلقىسسە، ئەبدۇررەھىمخان كۆچادىن ئاقسۇ [غە] ئوتتىلەر. ئاقسۇ خەلقى ھىسارغە بىركىدىلەر. بىننىل مەقسۇد ياندىلار. سوققى يىلى يەنە كەلدىلەر، يەنە ئالالماي ياندىلار. مىرزا يۇنۇسبەگنى ئىبەرىب، ئىشىمخاننى چىرلاپ ئالىپ كەلدى. ئىشىمخان ئەرز قىلدىكى: «خىزمەتكە كەلدىم. دوست - دۇشمەنىم بار، ئىشىمخان ئەبدۇررەھىمخانىغە نەۋكەر گەردى دەرلەر. بۇ قۇلىنى سەرەفراز قىلىپ، داماد قىلۇردىن ئۈمىدۋار دۇرمەن» دىدىلار. ئىشىمخاننىڭ بۇ ئەرزى خانغە مەقبۇل بولۇپ، ئايخانىم پادشاھنى بىرىب داماد قىلدىلار. ئىشىمخان سەرەفراز بولدى. ئەبدۇررەھىمخان ۋە ئىشىمخان ئاقسۇ [غە] كەلدىلەر. سەھرايى ئاقسۇ ھەممە كىردى، شەھرى ئاقسۇنى ئالالمادىلار. ئاناقخان دەر-

يايى لەشكەر بىلە ئاقسۇغە ھەرىكەت قىلدىلار، ئافاقخاننىڭ خەبەرىنى ئىشىتىپ، خانلار ياندىلار. بۇ ۋاقىئە ئافاقخاننىڭ زىكرىدە ئوتتى.

ئەبدۇررەھىمخان نەۋۋەرە مەرقەدەھ پادشاھ مۇسۇلمان ۋە مۇتەدەييىن ۋە خۇدا مەرىس ۋە ئادىل ۋە ئامىل، رەھىمدىل، ھەرگىز نەمازنى تەرك قىلماس ئىدىلار. يۇنۇس بەگ قومۇلدا ئالەمدىن ئوتتى. ئوغلى مۇھەممەد ئەبدۇللا بەگنى قامۇلغە ھاكىم قىلىپ ئىدىلار. خىتايدىن مالدار سەۋداگەر كېلىپ قامۇلدا بىر تەرەف بولدى. مۇھەممەد ئەبدۇللا دورغە مىرزا مۇھەممەد ئەبدۇللا بەگكە سەئى قىلىپ، ۋارىسىغە بەرمەي ئالدى. سەۋداگەرنىڭ ۋارىسى خانغە دادخاھ بولدى. خان كىشى ئىبەردىلەر. سەۋداگەرنىڭ مالىنى ياندۇرۇپ بەرمەدىلەر. خانغە سەركەشلىك قىلدى. خان ئەبۇل مۇھەممەدخاننى، شاھ تاھىر شاھنى لەشكەرى ئەنبوھ بىلە قامۇلغە ئىبەردىلەر. ئەبۇل مۇھەممەدخان قامۇلنى مۇھاسىرە قىلىپ تۇرۇپ ئىدى، جالىشدا ئەبدۇررەھىم خان ئەنەرەللاھۇ بۇرھانەھۇ ئالەمى فانىدىن مەنزىلى جاۋىدانىغە مەيل قىلدىلار دىب خانغە كىشى ئىبەردىلەر. خان كىشى كىگۈردى. مىرزا ئەبدۇللا بەگ چىقىپ خانغە كورۇنۇش قىلدى. ئەبۇل مۇھەممەدخان قامۇلنى ئەبدۇللا بەگكە بىرىپ جالىش [قە] ياندىلار. خاننىڭ ئۇمەرالارى خاننىڭ ۋەفاتلارىنى مەخفى تۇتۇپ ئىدىلەر، مىسلى شەھيارى بەگ، زاھىد بەگ ۋە غەيرى ھەم يىغىلىپ، ئەبۇل مۇھەممەد خاننى خان [لىققە] كوتەردىلەر. شاھ ئادىلبەگ قاچىپ كورلە [غە] كەلدى، مىرزا ھاشىم كورلەلىق ھەم ئەبدۇللاخان بىلە مىرزا ئەبۇلھادىنى خاھىش قىلدى. شاھ ئادىلبەگ كۆچا [غە] كەلدى. مىرزا ئەبۇلھادى ئەبدۇللاخاننى ئا-

لىپ جالىش [قە] كەلدىلەر. ئەبدۇررەھىمخان يەتتە-
[يىل] ئومۇر كۆردىلەر، مەنسۇرخاننىڭ ئورنىدا. مەنسۇرخان ھەم
قىرق ئۈچ يىل قامۇلدىن كۇچاغە خانلىق قىلىپ يىققان خەزا-
يىن ۋە دەفايىن مىرزا ئەبۇلھادىنىڭ قولىغە تۈشتى.

خاندىن كېيىن جالىشدا ۋابا بولدى. خاننىڭ مۇقەررەبلە-
رىنى مىرزا ئەبۇلھادى ئۆلتۈردى. مىرزا ئەبۇلھادى ئۆلۈق قىزىنى
ئەبدۇللاخانغە بېرىپ ئىدى، يەنە بىر قىزىنى فولادخانغە بەر-
دى، يەنە بىر قىزىنى ئەبۇل مۇھەممەدخانغە تۇرپانغە ئىبەردى.
ئەبۇل مۇھەممەدخاننى ئالىپ كېلىپ، ئىككى خاننى يوق قىلىپ،
نەبىرەسى يولبارس خاننى خان قىلىپ، يۇرت تۇتماققە ئەبدۇل-
لاخان سۇبھانقۇلى بەگ، مۇھەممەد مۇئمىن سۇلتان، خاجە ئەبدۇل-
ۋەھھاب بەگ، شاھ ئادىل بەگ، باباق بەگ ئىتتىفاق قىلدىلار. مىرزا
ئەبۇلھادىنىڭ خەلقىنى شاھبەگ ئىغتار قىلدۇرسۇن، بەگنى خان ئىغتار
قىلدۇرسۇن دېب، شاھبەگ نەۋكەرلەرىنى مەيدان قىلدى. ئەبدۇللاخان
ئەبۇلھادى بەگنى ئۆزلەرى كىرىپ ئىغتارغە تەكلىف قىلدىلار. ئە-
بۇلھادى بەگ ئىنتارغە ياۋۇق چىقتى. خان خۇشھاللىق قىلىپ
ئىچكەرى - تاشقارى چىقىپ يۈردىلەر. دەستۇرخان سالىپ، خان:
«ۋەقت بولدىمۇ؟» دېب تاشقارى چىقىپ، «ۋەقت بولۇپدۇر» دېب
ئەيتتىلەر. ئەبدۇل ۋەھھاب بەگ: «خان يارلىغى!» دېب پىچاق
سالدى. مىرزا ئەبۇلھادى سەرنگۇن بولدى. خاجە ئەبدۇل ۋەھھاب
بەگ يەنە پىچاق سالدىلار، ئەبۇلھادى بەگنى ئاخىر قىلدىلار.
ئەبۇل مۇھەممەدخانغە كىشى چاپتۇردىلار ئەبۇلھادى ئىن ھەمە-
ئەقل ۋە تەدبىر ۋە مىكرى - ھىيلە، شۇجائەت ۋە تەھەۋۋۇر
بىلە ئاخىر بولدى، خەلايىق تىنچ بولدى. ئەبۇلھادى بەگ بىس-
يار كىشى ئۆلتۈردى، ئۆزى باشلىغ ئوغلى، قىزى كىشى قولىدا
بىر تەرەپ بولدى.

گۇۋتار ئەھۋال ئەبدۇللاخان بەئداز مىرزا ئەبۇلھادى جۇلۇس بەرتەختى ئاقسۇ شىمەئى

بۇ ۋاقىئە ئانداغ ئېرۇركىم، ئەبدۇللاخان جالىش [قە]
باردى. فۇلادخان كۇچاغە ھەرىكەت قىلدى. بايدا خۇدا نەزەر
پەھلەۋان بار ئىدى. باينى قابادىلار. باي خەلقى كېچە يۈگۈرۈپ
مىرزا ھاجىبەگنى، مىرزا تولەكبەگنى قارمادى. مىرزا مۇزىد خە-
لىفەبەگ، مىرزا ئەلى مەردانبەگكە نىمە دەرمىز، دېب يۈگۈرۈپ
باينى ئالدىلار، كۇچارغە باردىلار. ئەبدۇللاخان بۇ خەبەرنى
ئىشتىپ، كۇچاغە ياندى، فولادخان ئاقسۇغە ياندى. سۇبھانقۇلى
بەگ تەرغىب قىلدىلار: «ئەلبەتتە بارالى» دېب. فۇلادخاننىڭ
ئارقاسىدىن ئاقسۇغە كەلدىلەر. فۇلادخان ئۇترۇ چىقىپ تۇشتى.
سۇبھانقۇلى بەگكە ئاقسۇلۇقدىن قازىشاھ خاجە، خاجە مۇھەممەد
نەسىر، بايرىن سۇلتان، يارتۇغ بېگى نۇرۇزدىۋان، شاھىند كوز
بۇزۇلدى. فولادخان بىلە مىرزا مەلىك قاسىم بەگ، مىرزا مۇزىد
بەگ، مىرزا شاھىندبەگ ياركەند [گە] كەلدىلەر. قىلىچخان ئا-
غاسى فولادخاننى ئىخراج قىلۇر بولدى. ھەزرەت خاجە شادى
خاجەم قەددەسەللاھۇ روھەھۇ قازاق خانىم ئاپپاق خاننىڭ ۋا-
لىدەسى ئاراغە تۈشۈپ تۇرغۇزدىلار. قىلىچخان چىرىك چىرلاتتى،
ئاقسۇغە بارغالى. سۇلتان مەھمۇدخان لەقەبى قىلىچخان پادىشاھ
شۇجائ، با تەھەۋۋۇر ئىدى. ئەبدۇللاخاننىڭ بەختى ۋە دەۋلەتى
يارى بەردى. قىلىچخان بىر كېچە ئەراق ئىچىپ، مەست بولۇپ،
قان سەفرا قىلىپ دارىلفەنادىن دارىلبەقاغە رەھلەت قىلدى. يى-

غىلىپ فۇلادخاننى خان [لىققە] كۆتەردىلەر. فۇلادخان قەرىيەئى گۇمانى خاجەمغە نىياز قىلدى. كاشقەردىن مىرزا كۆچەك جۇراس، مىرزا شەھباز جۇراس ئىككى ئىنىسى مىرزا شاھ قاسىم ئوردا بېگى قاچىپ ئاقسۇ [غە] باردى. ياركەنددىن مىرزا شاھ مۇھەممەد جۇراس لەقەبى جالبا، مىرزا فازىل جۇراس، مىرزا مۇراد جۇراس، خوتەندىن مىرزا ئىسمائىل ئوردا بېگىنى، مىرزا ئەبدۇررەھمان ئوردا بېگىنى، شاھ مەنسۇر بەگنى، ئەبدۇسەتتار بەگنى ئاقسۇغە ئىبەرىپ، ئەبدۇللاخاننى دېدىلار. مىرزا شاھ مەنسۇر خوتەن ھاكىمى ئىدى، فولادخانغە كۇفرانى نىئمەت قىلدى. ئۆزى ھەم كورلۇكنى كوردى.

ئەبدۇللاخاننىڭ كاشقەرغە ئىككى مەرتىبە چېرىككە كەلگەنلەرى نىڭ تەفسىلى:

ئەبدۇللاخان مەملىكەتى ئاقسۇ ۋە ئۇچقە قەرار تاپتى. سۇبھانقۇلى بەگنى ئاقسۇغە ھاكىم قىلىپ ئاتالىق قىلدىلار. مۇھەممەد مۆئمىن سۇلتاننى ئۇچقە ھاكىم قىلدىلار. ھوكۇمەت بايىنى شاھبەگكە بەردىلەر. ئۇمەراكى ئەبدۇللاخان بىلە كەلگەن — سۇبھانقۇلى بەگ، مۇھەممەد مۆئمىن سۇلتان، تاتلىغ قازى، مىرزا ئەبدۇللابەگ جۇراس، شاھ ئادىل بەگ، ئەرەب بەگ، مۇھەممەد مەنسۇر بەگ، ئەبدۇلقەھھار بەگ، مىرزا قۇلى بەگ ۋە ئاقسۇ بەگلەرى—مىرزا مۇھەممەد ئىمىن جۇراس، ئىنىسى مىرزا تولەك جۇراس، مىرزا ھاجى ئوردا بېگى، مىرزا نەسىر بارقى قازى، شاھ خاجە، مىرزا شاكىر بارقى، مىرزا ئەھەد بەگ، قازى مۇھەممەد زاكىرخاجە، مىرزا يەئقۇب جۇراس، نۇرۇز دېۋان خاجە، مۇھەممەد نەسىر بايرىن سۇلتان، يارتۇغ بېگى. كاشقەر ۋە ياركەند ۋە خوتەندىن بارغان بەگلەر: كاشقەردىن— مىرزا كوچەك جۇراس، مىرزا شەھباز جۇراس، مىرزا دەۋلەتشاھ

جۇراس، مىرزا شاھيار جۇراس، مىرزا شاھ قاسىم ئوردا بېگى، ئىنىسى شەھيار ۋە غەيرى ھەم. ياركەنددىن — مىرزا شاھىد جۇراس لەقەبى جالبا، مىرزا فازىل جۇراس، مىرزا مۇراد جۇراس ۋە غەيرى ھەم. خوتەندىن — مىرزا ئىسمائىل ئوردا بېگى، مىرزا ئەبدۇررەھمان ئوردا بېگى، مىرزا مۇھەممەد ئىمىن ئوردا بېگى ۋە غەيرى ھەم. ئەبدۇللاخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇ بالەشكەر فەراۋان بىلە قىزىلبۇيىنى چاپىپ «تورغاي» دېگەن مەۋزىئغە تۇشۇپ ئىدىلەر، فولادخان بالەشكەر قىيامەت ئەسەرى بىلە كەلدى. فولادخاننىڭ چېرىكى قاشىدا ئاقسۇ ۋە ئۇچنىڭ چېرىكى ئەندەك كورۇندى. ئەبدۇللاخان تەغەممەرە ھوللاھۇ بىغۇفرانە قاچقۇدەك بولغاندا ھەزرەت خاجەم قەددەسە سىررەھۇ ئەبدۇللا خانغە مەيل قىلىپ، دامادلارى پادىشاھ خاجەنى ئىبارىپ ئىدىلار، قىلىچخاننىڭ بەگلەرىنىڭ دەۋلەتى ئاخىر بولۇپ ئىدى، نا مەئقۇل ئىش مەئقۇل بولۇپ، «ئەبدۇللاخان يوق بولماسۇن» [دېب]، فولادخان ئىنتىقام ياندۇرۇپ يول قويدىلار. ئەبدۇللاخان نەۋۋەرە مەرقەدەھ سەلامەت ياندىلەر. ئاقسۇ [غە] بارىپ ئىتتىفاق قىلدىلار، ئەبۇل مۇھەممەد خانغە كىشى ئىبارۇر بولدىلار «نە كىشى بارسا كىلسۇر» دېب، ھەزرەت خاجەم پادىشاھنىڭ خىيشاۋەندىلەرى ۋە دامادلارى دېب، پادىشاھ خاجەنى لايىق كوردىلەر. كۇچا كىشىسىدىن مىر ئەبدۇللا خاجەنى، ئاقسۇ كىشىسىدىن مىرزا مۇھەممەد ئىمىن بەگ بىلە ئاخۇند موللا مىر شەرىفنى ئىبەردىلەر. بۇ ئادەمى خەلق تۇرپانغە يەتتىلەر. ئەرسە ئەبۇل مۇھەممەد خان ئۇمەرالارى بىلە مىسلى بوبەك بەگ، مىرزا تولەك بەگ، دوغلات خاجە، ئەبدۇلۋەھھاب بەگ، مىرزا نەسىر بەگ، خاجە بەگ، باقى بەگ باشلىغ جەمىئ ئۇمەرا ئە-

بۇل - مۇھەممەدخان ئاقسۇغە ئاغـالارىنىڭ كورۇنـۇشكە كېلورنى
مەئقۇل كوردىلەر. ئەبۇل مۇھەممەدخان قامۇل ۋە تۇزپان، جا-
لىش چېرىگى بىلە ئاقسۇ [غـە] كەلدى. ئەبـۇلمۇھەممەدخان
بەسى ھىممەتلىك خان ئىدى. ئاخۇند مولـلا مىر شەرىفـدىن نە-
قل دۇرۇر: ئەبۇل مۇھەممەدخان ئەبدۇللاخـانغە پىشـكەش يۇ-
سۇنى بىلە مىڭ مولۇن سەيـلان، سەكـكىز يۇز سەكـسەن بەش
مۇتەبىبەق فۇتە، ئۇچيۇز شال خانغە بەردىلەر. جالىش، تۇرپـان
چېرىگى كۇچا، باي، ئاقـسۇ، ئۇچ، كەلمىن چـېرىگى لەشكەرى
بىسيار ۋە مۇبارىزانى شۇجائەت شىئار بىلە ئاقسۇدىن كاشقەر-
گە كەلدىلەر. ئەۋۋەل كەلگەندە مىـرزا كەمال بەگ ھاكىم ئىدى.
كەمال بەگ بەسى ئادەمـى ئېردى. مىر ئەئزەمىشاھ بەگنى ھاكى-
مى كاشقەر قىلدىلار، شاھ بەگ ئاتادىـلار. ئىكـكى خان تۇمەن
ياقاسىدا تۇردىـلار. كۇچ كېرىپ بارادۇر. سۇبھانقۇلى بەگ بىلە
مىرزا شاھ مۇھەممەد بەگ جالـىبە ئەرز قىلدىلار: «شۇبۇ كۇچـ
نى ئالالى» دېب. خان مىر ئەئزەم شاھ بەگ كىشى چىقاردىلار:
«نەماز جۇمئەدىن يانىپ كورۇنـۇشكە چىقالى» دېب، «خىلاف ۋەئـ
دە بـولۇر» دېب ئەيتىـلەر. نەماز جۇمئە ۋەقتـىغىچە كۇچ كىر-
دى. سەھرادا كۇچ قالمادى. تەبلى مۇخالىفەتنى چالـدى. مىر ئە-
ئزەم شاھغە خاننىڭ يامان ئاچىچىغى كەلدى. ئەبـۇل مۇھەممەد
خانـنىڭ نەۋكەرلەرى قىلىچ چاپـتى. مىرزا شاھىد بەگ ئەبدۇلـ
قەھھار بەگنىڭ ئوغلى خاجە ئەبدۇلخالىقنى ھەمـراھ قىلىپ قىلىچ
چاپتىلار. خاجە ئەبدۇلـخالىق زىـبا ۋە خۇشـرۇي ۋە خۇشـخۇي
يىگىت ئىدى. مىلـتىق [ئوقى] تېـگىپ بىر تەرەف بولـدى. تەمام
خەلق پەرىـشان بولدى. ئەبەۋۋەھـھاب بەگ دەرۋازەغە ئات يۇ-
گۇرتـۇپ، مىلـتىق [ئوقى] تېـگىپ بىر تەرەف بولدى. بۇ مەرتەـ

بەدە تەڭ قىلىپ ياڭىھىسارغە ئۆتتىلەر. ياڭىھىسارغە ياركەندـ
دىن مىرزا تولەك، مىرزا ئەبدۇسـەمەد كومەك كېلىپ ئىدى. خاجە
ئەبدۇ فەترۇز ئولدى. ماڭشىن قەلئەسىنى بۇزۇپ ئالدىلار. ئەبدۇللاخـان
نىڭ نەۋكەرىدىن مىرزا ئەييۇب كىسـرەتى، مۇھەممەد ئىمىن بە-
ھادۇر خاجەشاھ زاڭ ئولدى. شاھبەگـنىڭ ئىنىـسى شاھ ھەسەنـ
شاھ ئولدى. چېرىكلەر كاشقەر ۋە ياڭـىھىساردىن خـوب ئولجە
ئالىپ مالدار بولدى. ئىكـكى خان ئاقسۇ [غـە] باردىلار. كاشـ
قەردىن مىرزا يەئقۇب جۇراس كېلىپ كورۇنۇش قىلدى. كاشقەر-
دىن، ياركەنددىن ھەمـمە خەلـق كېلىشـكە تۇردىـلار. فۇلادخان
بۇ كورنەمەكلەردىن ۋەفا كورمەدى، ماۋەرا ئۇننەھرگە — ئىـ
مامـقۇلى خان قاشىغە باردى. فۇلادخان ئەۋۋەل ۋە ئاخىر بەش
يىل بەش ئاي خانلىق قىلدى.

ئەبدۇللاخـان، ئەبۇل مۇھەمـمەدخان جەمئ ئۇمەرا چەقىر
ئوتاقى بىلە ياركەند [گـە] يۇردىلەر. ئاقسۇدىن خوتـەنگە مۇساـ
فىردىن مۇھەممەد مۇئـمىن سۇلـتان، مۇھەمـمەد مەنسۇر بەگ؛
ئاقسۇ بەگلەرىدىن — ھاجىبەگنى، شاكىر بەگـنى ئىبەردىلەر.
بۇ مەزكۇر بەگلەر خوتەن [گـە] بارىپ شاھ مەنسۇر بەگ، ئەبـ
دۇسەتتار بەگ، مىرزا ئەبدۇسـەمەد جۇراس، مىرزا ئارىف بەگـ
چەكنى ئالىپ، ياركەند [گـە] كەلدىلەر. ئەبدۇللاخـان ئاقـچىغ
[قـە] كېلىپ تۇشـتى. ھەزرەت خاجە شادى قۇدسى سىررەھ ۋە
ئاخۇنـدى خاجە نەسىر باشـلىغ جەمئ ئەكـابىر تۇغ، نەققارەنى
ئالىپ ،ئاقچىغدا كورۇنۇش قىلدىلار. مۇھەممەد مۇئمىن سۇلتان،
ھاجىبەگ، مۇھەممەد مەنسۇربەگ، شاكىربـەگ، شاھ مەنسۇربەگ،
ئەبدۇسەتتار بەگ، مىرزا ئەبدۇسەمەد بەگ، مىرزا ئارىفبەگ بايقاباقدا!
كورۇنۇش قىلدىـلار. ئەبدۇللاخـان، ئەبـۇل مۇھەمـمەدخان بۇ

ئۇمەرالارغە خوب نەۋازىش قىلدىلار. ئەبدۇللاخان پادى-
شاھ زادەئى فازىل، مەرد، باھىممەت ۋە بەخشەندە ۋەدىلبەر،
خۇش ئەختەر مۇبارەك ئىدى.

گۇۋتار جۇلۇس ھەزرەتى ئەبدۇللاخان

يارکەند تەختىغە تارىخ ھىجرەت نەبەۋي سەللەللاھۇ
ئەلەيھۇ ۋەسەللەمغە مىڭ قىرق سەككىز ئىدى، ئاتا ۋە ئەج-
دادلارىنىڭ تەختىغە ئولتۇرغاندا. ھەزرەت ئەبدۇللاخان جەددى
كەرام ۋە ئاتائى ئىزاملارى تەختىغە بەرقەرار بولدىلار.
ئەرسە، مىرزا شاھ مەنسۇر بەگنى ھاكىمى يارکەند ئا-
تالىق قىلدىلار. شاھبەگنى موھردار قىلدىلار. مىر ئەبدۇلا-
بەگنى نەقىب قىلدىلار. مىرزا شاھ قاسىمنى ئىشىك ئاغا قىل-
دىلار. سارىغقۇل ھاكىمى شاھبەگنى... ① قىلدىلار. بەرئەن-
غارغە ئۇچ بېگى مىرزا فازىلنى قىلدىلار. جۇنغارغە ئۇچ
بېگى مىرزا ئىسمائىل ئوردا بېگىنى قىلدىلار. باباقىبەگنى
مىراب قىلدىلار. يولبارسخان سەككىز ياشدا ئىدى، كاشقەرغە
خان قىلدىلار. سۇبھانقۇلى بەگنى ئاتالىق قىلىپ كاشقەرغە
ھاكىم قىلدىلار. مىرشاھىد بەگنى ياڭىھىسارغە ھاكىم قىلدى-
لار. رەفىئبەگنى ئىشىك ئاغا قىلىپ، كاشقەرغە رۇخسەت
بەردىلەر. ئەبدۇسەتتار بەگنى ئاقسۇغە، كۆچەك بەگنى ئۇچقە
ھاكىم قىلدىلار. كەلپىنگە توقتۇز مەنسەب قوشۇپ ھاجىبەككە
تۇغ بىلە بېرىپ ئاقسۇغە ياندۇردىلار. خوتەنگە ئىبراھىمخاننى

① قولىيازمىنىڭ بۇ يېرىدە سوز چۈشۈپ قالغان.

خان قىلىپ، مۇھەممەد مەنسۇر بەگنى ئاتالىق قىلىپ، ئەرەب-
بەگنى قاراقاش ھاكىمى قىلىپ، مىرزا مۇھەممەد ئەمىن بەگ-
نى كەرىيەغە، مىرزا شاھىد بەگكە ئورۇڭقاشنى بېرىپ ئىبەردى-
لەر. مىرزا مۇھەممەد دوست ئارلات ھاكىمى يارکەندە ئاتا-
لىق ئىدى، مىر ئەئزەمشاھ ھاكىمى كاشقەر ئىدى. مىرزا تولەك
ئارلات، مىرزا ئاللادوست ئارلات، چالمە خاجە، مىرزا يادكار
دوغلات، مىرزا رىزا ھىلالى، مىرزا شاھىد جۇراس، تاھىر خاجە
بايرىن، ئەبدۇسسەمەد خاجە، قالۇچى مۇھەممەد رەھىم، كىبرەك
ياراغ خەلىل باخشى ۋە غەيرى ھەممنى ئىخراج قىلدىلار.
ھەر كىشى بارماي تۇردى مۇندا شەھىد قىلدىلار.
فولادخان ۋىلايەت [كە] باردى. ئىمامقۇلى خان پېش
ئامەد خوب قىلدىلار. نەزەربېي نايمان، لەقەبى — نەزەربېي
بۇرۇتنى فولادخانغە يەتمىش مىڭ چېرىك بىلە قوشتى. فولاد-
خان بىلە نەزەربېي ئەندىجان [غە] كەلدىلەر. ئەندىجان شۇل
مەھەلدە ئىمامقۇلى خان نەۋۋەرە مەرقەدەھغە ئاسى بولۇپ ئىدى.
فولادخان: «ئەندىجاننى فەتھ قىلماي كاشقەرغە نۇچۇك ئوتە-
لى» دىدى. نەزەر بۇرۇت ئەيتتى: «ئەي خان، ئەندىجانلىق-
نىڭ ۋەزئى ئەۋزائى خانغە مەئلۇم. ئانىت شەرتكە تۇرمايدۇر،
كاشقەرگە ئوتەلى» دىب. فولادخاننىڭ بەگلەرى — مىرزا
مۇھەممەد دوستبەگ، مىرزا ئەئزەمشاھبەگ، مىرزا تولەك، مىرزا
ئاللادوست، پادشاھقۇلى بەگ، مىرزا كەبەك جۇراس، مۇ-
ھەممەد رەھىم كىبرەك — ياراغ ھەم ئەيتتىلەر: «نەزەربېينىڭ
سوزى ئورۇنلۇق» دىب. خانغە ئەجەل يېتىپ ئىدى، بۇ سوز
مەقبۇل بولماي، دەرۋازەگە ئات سالىپ، ئەلنى قاچۇرۇپ كەلگەن-
دە خانغە ئوق تېگىپ يىقىلدى. ئەندىجاننىڭ ئوبدانلارى بەسى

ئەفسۇس قىلدىلار، بەلكى خانغە ئەزا تۇتتىلار. فولادخان قەتىل تاپتى. نەزەربېي ئەندىجاندىن سەمەرقەند [گە] ياندى. سەمەرقەند ھاكىمى ئەيدى: «فولادخان كېلەدۇر» دېب بەسى ياخشىنى قەتىل قىلدى. ياركەنددىن: مىسلى ئاخۇند خاجە، مىرزا شاھىد ئەسكى تاقى، مىرزا رىزا ھىلالى، خاجەفىرۇز شىقاۋۇل، ئوردەك ياساۋۇل؛ كاشقەردىن: خاجە مىر ئاخۇند فەيزى خاجە ھەزرەت، خاجە مۇھەممەد رەئۇف نۇر قەبىرە، مىرزا كەمالبەگ، مىرزا ئەبدۇسەمەد بەگ، مىرزا ئەبدۇررەززاق، مىرزا ئارىق، مىرزا دانىيار ئىبنى كەمالبەگ، سۇلتان ياربەگ، ھەم تۇغلۇق بەگ ئىدى. بۇلار باشلىق بەسى ياخشىلار ئۆلدى. فولادخان شۇكقار بولۇپ، بۇ فىتنە بىر تەرەف بولدى.

فولادخان يىگىرمە يەتتە يىل ئۆمۈر كوردى. بەش يىل ۋە ئالتە ئاي خانلىق قىلدى. مۇھەممەدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇنىڭ ئەۋلادىنىڭ دەۋلەتى تەمام بولدى. باقى ۋە پايەندە — تەڭرى تەئالا. مەخلۇقكى بار، فەنا ۋە زەۋالىنىڭ ئىچىدە. ۋەللاھۇ ئەئلەم.

زىكرى ئۇغەت مىرزاشىر مۇھەممەد ۋە قەتل مىرزا شاھ قاسىم ئوردا بېگى

ئانداق دۇرۇركى ئەبۇل مۇھەممەدخانغە كۈچانى ۋە بايىنى مەنسۇر خاننىڭ دەستۇرى بىلە بىرىپ ئىدىلار، كىچىك خان كۈچارغە بۇبەكخانىنى، بايغە ھەسەن خاجەنى ھاكىم قىلىپ تۇتۇپ ئىدىلار. كىچىك خان چالىش، تۇرپانغە ئۆتتىلەر. ئەب-

دۇللاخان كۈچاغە مىرزا شاھ قاسىمنى، بايغە خانقۇلى بەگنى ھاكىم قىلىپ ئىبەردىلەر. مىرزا شاھ قاسىم كۈچاغە بەرقەرار ئىدى. قالماقنىڭ ئىككى تورەسى بار ئىدى — سەرەك ۋە سۇمەر ئاتلىغ. ئاقسۇنى چاپىپ ئالدى. كوپ كىشى يېسىر تۇشتى. شاھ قاسىم بەگ بىلە خانقۇلى بەگ ئىتتىفاق قىلىپ، بايدا قالماقنى سوقمالىق قىلدىلار. سەرەك يارالىغ بولدى. ئاقساق سەرەك مەشھۇر مەئرۇف بولدى. سەرەكنى شاھ قاسىمبەگ ئالىپ كۈچاغە ئىبەردى، ئولجە بىسىيار بىلە. سۇمەرنى خانقۇلى بەگ ئالىپ قالدى. ئىلگەرى، سەرەك بىلە مال ۋافىر كەلدى. مىرزا شىر مۇھەممەد سەرەكنى ئالىپ، دەرۋازە تارتتى. مىرزا شاھ قاسىمبەگ ئاقسۇغە كېلىپ خانغە كىشى چاپتۇردى. خان بۇ ۋاقىئەنى ئىشىتىپ، بەسى دەرغەزەب بولۇپ، دەريايى لەشكەر بىلە كۈچاغە كەلدىلەر. قازىشاھ ئاقسۇغە ھاكىم ئىدى. كۈجەكبەگ ئۈچ ھاكىمى ئىدى. ئاقسۇ ۋە ئۈچ چېرىكى خانغە قوشۇلدى. مىرزا شاھ قاسىم شەرت قىلىپ ئىدىكى «كۈچانىڭ ھەممە دەرۋازەسىگە چاپماي يانسام» دېب. بىر دەرۋازەغە چاپىپ، يەنە بىر دەرۋازە ھەم چاپىپ يانغۇنچە مىلتىق [ئوقى] تەگدى. مىرزا شاھ قاسىم مۇبارىز دىلاۋەر، بەسى مەردانە، بەھادۇر، بەلكى ئەلى زەبان ئىدى. ھەر بىر ئوقى مىلتىق ئوقى ئىدى. تەمامى خەلق ئەفسۇس يېدى، گۇياكى ماتەمدار بولدى. كاشقەردىن مىرزا شاھ قاسىمدەك ئەلى زەبان كەم چىققاندۇر. ئۆچكۈندىن كېيىن ئاقسۇدا مەدفۇن بولدى.

ئەبدۇللاخان قىرقىزنى چاپتى. ئول قارا سەيدنى ئالىپ ياندى. سۇكقى يىلى ئوشقە چېرىك باردى. خان ئوشتە باررۇردا ئاقسۇ، كۈچاغە كىشى ئىبەردىلەر. مىرزا شاھ قاسىم بىر تەرەپ بولدى.

كۆچاغە ئەبدۇسەتتار بەگ ھاكىم بولدى. مىرزا شىر مۇھەممەد خانغا دەرۋازە تارتىپ، بىئەدەبلىك قىلدى. مىرزا شىر مۇھەممەد خاننى، مىرزا شۇكۇرنى، جاڭقان باينى قەتل قىلىپ، ئەبدۇسەتتار بەگنى ھاكىم قىلدى. ئەبدۇسەتتار بەگ پات فۇرسەتتە ۋاپات بولۇپ، كۆچاغە ئەبدۇلقەھھار بەگ ھاكىم بولۇپ ئىدى. خان ئۇشنى ئالىپ يەنە بىر يول بىلە ياندىلار. ئاقسۇ ھاكىمى قازىشاھ بەگ، ئۇچ ھاكىمى مىرزا كۆجەك، كۆچا ھاكىمى ئەبدۇلقەھھار بەگ، كەلپىن ھاكىمى ھاجى بەگ، بۇلار، تۇغلۇق بەگلەر: باي ھاكىمى خانقۇلى بەگ، قازى مۇھەممەد زاكىر، خاجە شاكىر باشلىق جەمئى چېرىك خاننىڭ ئارقاسىدىن بارىپ، «بەش بويناق» دىگەن يەردە قىرغىز يەتتى، دۇچا بولدىلار. ئۇمەرائى قىرغىز مىسلى قويسارى بىي، قارا كۆجەك بىي، يول بولدى بىي، ئۇچقۇرتقە بىي، جاڭقان بىي ئافات شادى ۋە غەيرى ھەم سەف قەتال راست قىلىپ، مولجەر ئالىپ جەڭ قىلدىلار. ئالتىنچى كۈنى ئۇچقۇرتقە بىي مولجارخان قولىدىن بۇزۇپ ئالدى. گەشتە - پۇشتە قىرغىز تۇتتى. قىلىچقە. ھاجىبەگ، قازى مۇھەممەد زاكىر، شاكىر بەگ، ئۇچلۇق خاجە مۇناق خاجە نەقى باشلىق يۈز كىشىنى چوقىغا چىقارىپ ئىدىلار، سالامەت چىقتى. قازىشاھبەگ، خانقۇلى بەگنى قىرغىز تۇتۇپ قويابەردى. ئەبدۇلقەھھار بەگ، كۆجەك بەگ بىر تەرەپ بولدى.

ئەبدۇللاخاننىڭ بولورنى پەتىھ قىلغانلارىنىڭ بەيانى

ئەبدۇللاخان ئەتتەرەللاھۇ مەشھەدەھۇ كۆچا چېرىكىدىن يانىپ، سۆكتى يىلى پەتىھ بولور ئۇچۇن ئاتلاندى. ئەرسە بۇ-

مەھەلدە تورەئى بولور شاھ بابىر ئىبنى شاھ قىزىل ئىدى. بولور يۇرتىنىڭ تەسخىرى ئۇچۇن سارىغقولغا كەلدىلەر. خاننى سارىغقول مىر ھەزارلارى مۇھەممەد يۇسۇف مىر ھەزار، زور قاسىم مىر ھەزار ئىستىقبال قىلىپ خانغا كورۇنۇش ئىتىپ قۇلاۋۇز بولدى. پامىردىن ئۆتۈپ سارىغ چىپان [غە] يەتتىلەر. مىر ئەلى شاھ مەنسۇر ۋە خان مىر ھەزارلارى كورۇنۇش قىلىپ، جاشچى ۋە قولاۋۇز بولدىلار. ئۇقبەئى بولوردىن ئۆتۈپ، بولور [غە] داخىل بولدىلار. شاھ بابىر دەررەئى مەھكەمگە دۇستەھكەم بولۇپ، ئوغلى شاھ رەئىسنى پىشكەش بىسيار ۋە تارتىغ بىشۇمار بىلە كورۇنۇشكە چىقاردى. خان بىھەد نەۋازىش قىلدىلار. شاھ بابىرنىڭ ئاتالىغى پىكالى ئاتالىغىنى ئەۋۋەل ھەملەدە ئۆلتۈرۈپ ئىدىلار. بولورنى شاھ بابىرغە ئەۋۋەلقى دەستۇرى بىلە بېرىپ، مەرھۇشنى قازى قىلىپ، شاھ رەئىسغە ئىنايەت پادشاھانە قىلىپ ياندىلار. ئەكسەر بىلاد بەدەخشاننى پەتىھ قىلىپ ياندىلار. ئاۋازەئى ئەبدۇللاخان ئالەمغە پۇر كەلدى.

خان يەنە قىرغىزغە چېرىك ئاتلانۇر بولدى. سۇبھانقۇلى بەگ مەنسەب قىلدى. خان يامان ئالىپ سۇبھانقۇلى بەگنى گۇناھكار قىلدى. شەھباز بەگنى يولبارسخانغا ئاتالىق كاشقەر ھاكىمى قىلدى. خان قىرغىزنى نارىن بويىدا چاپتىلار. يولبولدى بىي، قويسارى بىي چېرىكنىڭ ئارقاسىدىن ئاقسايدا يەتتىلەر. خان غول يولبارس خان بىلە شەھباز بەگ بىر ئەنفار بولدى. سەخت جەڭ بولدى. ئىبراھىم سۇلتان بەسى دىلاۋەرلىق ئىزھار قىلدى. ئەمما ئوزىگە زىيان قىلدى. چېرىكدىن يانىپ، ئىبراھىم سۇلتان بىلە ئىسمائىل خاننى، مىرزا ھەسەنبەگنى، مىرزا كەتاننى ئىخراج قىلدىلار.

ئەبدۇللاخاننىڭ ئەندىجاننى ۋەتىھ قىلغانلىقى بەيانى

ئانداغ نەقل قىلىبدۇرلاركىم، خاننىڭ دەۋلەتى بەركەمال بولدى-
ەتى بىلاد ئەندىجان[غە] مەيىل بولدى. لەشكەرى قىيامەت ئەسەرى بىلە
ئەندىجان[غە] بارىپ، قەلئەئى ئەندىجاننى ئاھاتە قىلىپ تۇشتىلەر. مىرزا
شاھىد جۇراس لەقەبى جالبە ــ ئاقسۇ ھاكىمى ئىدى، دەرۋازەئى خاكاندا
كول دۇبەنى ئالىپ. خانغە چادىر تىكتىلەر. دەرۋازەئى مىرزانى شەھباز-
بەگ ھاكىمى كاشقەر ئەمرۇل ئۇمەرايى يولبارسخان ئىدى، يۈگۈرۈپ
دەرۋازەنى ئالدى. قەلئەئى ئەندىجانغە تالان قىلدىلار. ئەبدۇللاخاننىڭ
شوھرەتى ئالەمغە مۇنتەشىر بولدى. ھەممە پادىشاھلار ئەندىشەمەند
بولدىلار. دەۋلەت بىلە يانىپ تەختگاھغە كەلدىلەر. بىر يىلدىن
كېيىن ئەندىجانغە يەنە ئاتلاندىلار. يەنە ئەندىجاننى مۇھاسىرە
قىلدىلار. ئەۋۋەل ئالغاندا ئەندىجانغە بىسيار جەفا قىلىپ ئىدىلار،
ئەندىجان خەلقى جەڭ قىلىپ، شەھەرگە يېقىن كەلتۈرمەدى-
ئالالماي ياندىلار.

مىرزاشاھ مەنسۇربەگنى فولادخان خوتەنگە ھاكىم قىلىپ
ئىدى، ئاڭا كۇفران نىئمەت قىلىپ، ئەبدۇللاخانغە بۇزۇلدى-
مۇكاپات ياندى. شاھ مەنسۇربەگ ئون ئىككى يىل ۋە يەتتە ئاي
ئاتالىق خان بولۇپ ئىدى، بەھانە قىلىپ، «مەككە» دىب چىقىپ-
بەگنى ئۆزلەرى تۇرغۇزۇپ، مىرزا شاھىدبەگنى، مىرزا ئەھەدبەگنى-
دوست مۇھەممەد بەگنى، سارىغبەگنى، ئەنۋەر بەگنى، خاجە سەلىم
مۇھتەسىبنى، مەراقىنە شاھنى قوشۇپ ئىخراج قىلدىلار. كوخانە

يولى بىلە ئىبەردىلەر. يامان يول ئىكەن، فولادخاننىڭ ئىنتىقامى
ياندى. شاھ مەنسۇربەگ بىلە بەگلەر ئىخراج بولدى. مىرزا
شەھباز بەگنى ھاكىمى ياركەند ۋە ئاتالىق قىلدىلار. ئەييۇب بەگ-
نى ئىشىك ئاغا قىلدىلار. فۇلادبەگنى كاشقەر ھاكىمى قىلدىلار.
ساتىم بېينى ياكىھىساردىن سان قىرقىز بىلە ئالىپ كېلىپ، ئورنى
(ياكى ھىسار)غە قارا كۆچەك بېيىنى ھاكىم قىلىپ ياندىلار.
قارا كۆچەك بېي ياكىھىساردىن قاچىپ كەتتى، قىرقىز خانغە
قەسد قىلغان ئۈچۈن. ساتىم باشلىغ سان قىرقىز، نايمان، قىپچاق،
قاڭلى، تىت ۋە غەيرى ھەم بار ئىدى، ياركەند ۋە كاشقەردە.
ئاقسۇ، خوتەنگە پاراكەندە قىلىپ ئۆلتۈردىلار. ساتىم بېي ئوتە-
مىش بەگدە ئىدى، قاراقچى ئەييۇب بەگدە ئىدى. ساتىم باشلىغ
قىرقىزغە قول قويدىلار. قاراقچى تۈيۈپ قاچىپ چىقتى. ئەييۇب بەگ
شاھ مەھمۇد شاھ ئوغلى مۇتەللىب خاجە ئارقاسىدىن يۈردىلەر.
قاراقچى بېي يانىپ ئات سالىپ مۇتەللىب خاجە بىلە شاھ مەھمۇد
شاھنى ئۆلتۈردى. شەھبازبەگ ئىشتىپ كىشى يۈيۈردى، كەينىدىن
دەريا بويىدا يەتتىلەر. قاراقچى، ئەييۇببەگنى قەتل قىلىپ بەدەر
كەتتى. دولان خاجە ئەبدۇلباقىنى ھەم قەتل قىلدى. ئاللاياربېي
فاتىمە چەكمىندە ئىدى، ئاقساق ئاللايار ھەم قوشۇلۇپ قاچتى.
ئارقاسىدىن شاھبازبەگنى، مىرئەبدۇللابەگنى باشلىغ [قىلىپ] جەمئى
بەگنى يۈيۈردىلار. بەگلەر ئارقاسىدىن قوغلاپ يەتتىلەر. قىرقىز ئات
سالىپ، شاھبازبەگ تۈشۈپ قالدى. يەنە خەلق قاچىپ ئۆتتى. قىر-
قىز مىرئەبدۇللابەگنىڭ ئارغۇماقىنى ئالتۇن ئىگەرى بىلە ئالىپ
بەدەر كەتتى. مىرزا شەھبازبەگ ئالتە يىل ھاكىم ئاتالىق ئىدى،
ۋەفات بولدى. مۇھەممەت مۇئمىن سۇلتاننى ئاتالىق ۋە ھاكىم
قىلدىلار. سۇلتان مەرد باۋىقار ۋە شۇجائەت ئاساد، خۇشسەۋاد،

نىكۇ ئىتتىاد كىشى ئىدى، «شەھنامە» بىلە «خەمسە»نى خوپ ئوقۇر ئىدى. «ئات باشىدا قالماق بار» دېب خەبەر كەلدى. خان يولبارسخان بىلە بارىپ ئالدىلار. ئارقادىن جۇجكىن ئىبراھىمخان كەلدىلەر، ھەسەنبەگنى ئۆلتۈرۈپ ياندىلار. خوب جەڭلەر بولدى. ئەمىر تىنىبەگ بەگچەك، ئەمىر ھەيدەر دوغلات كىشى قارمادىلار. خان خوپ ئۇلارغە ھەم بەردىلەر.

ئەبدۇللاخان تەغەمرەللاھۇ بىغۇفرانەھۇنىڭ يۇلدۇزدا سۇمەرنى ئالىپ، چالىش [قا] بارىپ، ياناردا شىكەست تاپقانى

ئانداق نەقىل دۇركىم، ئەۋۋەلقى يىلى يولبارسخان بىلە ئات باشىدا قالماقنى ئالىپ، ھەسەنبەگنى ئۆلتۈرۈپ ياندىلار. خان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇ ئاقسۇ[غە] كەلدى. نۇرىددىنخان ئىستىقبال قىلىپ ئورداغە تۈشۈردى. ھەر ئىككىخان بالەشكەر فەراۋان دەباندىن ئاشىپ، يۇلدۇزدا سەمەرنى چاپتىلار. يۇلدۇزباي مەشھۇردۇر ۋە سۇمەر قاچىپ كەتتى، خاتۇنلارىنى ئالىپ، ئورداسى بىلە خەلقنى خوپ ئالدىلار. نۇرىددىنخان ئۇلۇق خانغە جەباۋۇل قىلۇردا خىلاف قىلدى. خان نەۋۋەرە مەرقەدەھ ئوغلىدىن رەنجىدە بولۇپ چالىش [قە] يۇردىلەر. چالىش [قە] بارىپ ئىدىلار، بىر لامە يولۇقتى. ئانى ئالدىلار. خان: «لامەنىڭ نەقەدىنەسى بار ئىكەن، كىشى ئالىپدۇر، مەن يول توسادۇرمەن» دېب، ئىلگەرى يۇردى. نۇرىددىنخان شۇرشۇقتە تۈشۈپ ئىكەن، شاھبەگ، باباقبەگ، تولەكبەگ، مىرزا تىنىبەگ. شاھباقىبەگنى چىرلاپ ئالدى. ھەممە بەرابەر بىر

ئەنغارغە تۈشتى. مۇھەممەت مۇئمىن سۇلتان، مۇھەممەد ئەلى سۇلتاننىڭ ئوغلى سۇلتانغازى، سۇلتاننىڭ نەبىرەسى قازاق ئىسكەندەر ئاتاسى بىرلە بىر تۇغقان مۇھەممەد مۇئمىن سۇلتان، فولادبەگ، مىرزا ئەرەببەگ، ئەبدۇررەھمانبەگ كەلدىلەر. نۇرىددىنخان چىرلاتتى. ھاكىم سۇلتان قەبۇل قىلماي ئۇزر ئەيتىپ ئۆتتىلەر. چىرىك ئۈچ بولەك بولۇپ بىسەرەنجان بولدى. يالداكتايىشى سەرەك كېلىپ تەگدى. نۇرىددىنخان شورشۇقدا قابالدى. سەرەك نۇرىددىنخاننى قاباب قالدىلار. يالداكتايىشى ئۇلۇقخاننىڭ ئارقاسىدىن كېلىپ تەگدى. دەريايىلەشكەر بىلەخان باسقمادى، باسرۇق بولدى، مۇھەممەدمۇئمىن سۇلتان خانغە يەتمەسىدىن بۇرۇن باسرۇق بولۇپ، فولادبەگ، ئەبدۇررەھمانبەگ، ساتقىن بەگ، سەنجەرسۇلتان، ئەبۇل خەيرى سۇلتان، ئاق بۇراقبەگ بىرتەرەپ بولدىلار. ھاكىم سۇلتانخان قاشغەكەلدى. خان سۇلتاننى: «ئەلنى تۇرغۇزۇڭ» دېب قويۇپ، يۇردى. مۇھەممەدمۇئمىن سۇلتان شەھىد بولدى. بەشيىل ھاكىم بولدى. قىرق توققۇزيىل ئۆمۈر كوردى.

خان كۇچاغە كەلدىلەر. كۇچادا ھەفتە تۇرۇپ، ئاقسۇغە ئۆتتىلەر. نۇرىددىنخان يالداك سەرەك بىلە ياراشىق قىلدىلار. تىنىبەگنى، مۇھەممەد لەتىف بەگنى، ئۇلجەتايبەگنى گىرۇ قويۇپ، ئاقسۇ[غە] كەلدىلەر. باباقبەگنى ياركەند ھاكىمى ئاتالىق قىلدىلار. نۇرىددىنخان خەيرباد قىلىپ، ياركەند[گە] كەلدىلەر. بۇ سەفەردە نۇرىددىنخاندىن رەنجىدە بولۇپ كەلگەچ، يولبارسخاننى مۇتلەققىلغىنان قىلىپ، ئوغلى ئۇبەيدۇللا سۇلتانغە مەملەكەتى خوتەننى سۇيۇرغال قىلىپ بەردىلەر. نەقى بەگنى ئاتالىق قىلىپ، ئاتاسى خانلىقنى ئىنئام قىلىپ خوتەنگە ئىبەردىلەر. خان يولبارسخانغە ئىسنان نەۋازىش ۋە تەربىيەت قىلدىلار، غۇرۇر پەيدا بولدى. يولبارسخان بەسى ھەممەتلىك، فەزىلەتلىك، شۇجائ خان ئىدى. يولبارسخاننىڭ

تېسانغا ھاسىل كاشقەر ۋەفا قىلمادى. باباقبەگ مەردى مەككار
ئىدى. يولبارسخان: «تىنى بەگنى ھاكىم، نەقىبەگنى ئىشىك ئاغا
قىلسالار» دېب خانغە ئىككى مەرتەبە ئەرزداشت قىلىپ ئىبارىتىپ
ئىدى. باباقبەگ تىنى بەگدىن، تەگرىبەگ نەقىبەگدىن ۋەھىمە بار
ئىدى. «تىنىبەگ، نەقىبەگ مىريۇسۇف بەگكە خەت كىلەدۇر،
يولۇ يولبارسخان بىلە بىر» دېب خانغە يامان بىسادۇرۇپ،
يۇرتنى زىرۇ زەبەر قىلدى. خان تىنىبەگنى نەقىبەگ [نى] قەتل
قىلىپ، ياغى بولدىلار. مىريۇسۇفبەگ بىر خەت بەردىلەر. مىريۇ-
سۇفبەگنى ئەفۋى قىلدىلار. خانزادە خانىمنى قەتل ھوكۇم بولدى.
ئاخۇندى موللا مۇھەممەد ئىمىن، زىھنى بەگلەر ئەيتتىلەركىم:
«بۇ ئىشى بەسى بى ئورۇن» دېب. بەگلەر ئەيتتىلەر: «بىز ئەيتال-
ماسمىز ئۆزلەرى ئەيتۇرلەر» دېب. ئاخۇن يانىپ، بىر يانىدا شاھبەگ،
بىر يانىدا باباقبەگ، يۈكۈنۈپ ئەيتتىلەر: «ئەي پادىشاھىم،
دۇنيا بىنا بولۇپ ئاجىزەئى مەستۇرەنى قەتل قىلغان ئەمەس»
دېب. خان ئەيتتىلەر: «يا مېنى دەڭلەر، يا ئانى دەڭلەر»
دېب. ئاخۇن باشلىغ ئۇلۇغ - كىچىك خانزادە خانىم بىنت يول-
بارسخاننى پايقاباقدا سىغارۇكبار چىقىپ قەتل قىلدىلار. قىيا-
مەتى بولدى. ئاقسۇغە ـــ نۇرىددىنخانغە كىشى چاپتۇردىلار. نۇرىددىنخان
تىز تۈند كېلىپ خانغە كورۇنۇش قىلدىلار. خاندىن بەش كۈن-
دىن كېيىن تولەكبەگ ئاقسۇ، ئۈچ چېرىگى كېلىپ كورۇنۇش
قىلدىلار. بۇ چېرىككە تەمام سەرۇپاي ئىنئام قىلدىلار. ئەرباب
زاي ئانداق مەسلەھەت كوردىلەركىم، نۇرىددىنخان يۇقۇرقى يول
بىلە يۈردى، خان تۆبەنكى يول بىلە يۈردىلەر. ئىككى چېرىك
كاشقەرغە يەتتىلەر. يولبارسخان ياخشى خان ئىدى. ئەمما [بەد]
گۇمان ئىدى. خان بىلە نۇرىددىنخان يىقىن كەلدىلەر، بەد گۇمانلىق

قىلىپ، سەككىزگە دېب تاغقە چىقتى. ئۇلۇقخان، نۇرىددىن، مەنسۇر
ۋە مۇزەففەر كاشقەر شەھرىگە تۈشتىلەر. كاشقەر ۋە ياغى‌ھىسارنى
يولبارسخاننىڭ ئورنىدا نۇرىددىنخاننى نەسىپ قىلىپ، ياركەند[گە]
ياندىلار. بەسى ئادەمى خەلق بىرتەرەف بولدى. شاھبەگنى ئوغلى
ۋە ئىككى ئىنىسى بىلە يولبارسخان ئولتۇردى. نۇرىددىنخان، مىر
يۇسۇفبەگ، مۇھەممەدلەتىق باشلىغ بەسى ئادەم ئەلنى قەتل قىلدى.
ئەبدۇللاخان مىرخەلىلبەگ، سەيفۇللا بەگ، يامغۇرچىبەگ، مىرزا-
شاھبەگ، مىرخەلىلبەگنىڭ ئىككى ئوغلى بىلە شاھباقىبەگنى ئۈچ
ئوغلى بىلە، مىرزا شىرداقنى، نەۋرۇز دىۋاننى ئولتۇردى. ئەبدۇل-
لاخان بىلە يولبارسخاننىڭ نىزائى ئول سەككىزگە باردىلار.
خۇدابەردىبەگ كەرىيە ھاكىمى ئىدى، سەككە چاپتى، دېب كىشى
ئىبەردى. خان بەگلەرنى بۇيرۇدى. بەگلەر خوتەن[گە] بارىپ،
ئەبدۇللا سۇلتانغە كورۇنۇش قىلىپ، كەرىيەگە ئۆتتىلەر. سەنگە
كەرىيە سالىپ تاغقە چىقتى. خانغە كىشى چاپتۇردىلار. «بۇ ياغى
سەككە ئىكەن» دېب، خان يولبارسخانغە كىشى ئىبەرىپ، كەرىيەگە
كەلدىلەر. يولبارسخان ھەم «يەتتە تالقانلىق» دىگەن يەردە جەڭ
سەخت بولدى. تىنىبەگ، مىريۇسۇفبەگ، ئەلىشاھبەگ، سوفىخاجە
باشلىغ تەمامى خەلق كەمايەنبەغى توقۇشتىلاركىم، ئۈچ مەرتەبە
سەنگە ئات سالدى. كېيىن تۇغ - بۇغى بىلە ئات سالدى. بۇ
ئادەمى ئەل تۈشۈپ توختادىلار. رۇستەم بىرلە سەھراپ ئەگەر
بولسەلەر ئىدى، بۇ بەگلەرنى پەسەند قىلۇر ئىدىلار. ئۇلۇقخان
يۈز كورۇشتى. سوڭقىكۈن يولبارسخان يۈز كورۇشتى.

ئەلقىسسە، شول سەفەردە يولبارسخاننىڭ خەلقىغە بەسى
بىئەدەبلىك قىلدى ،نىزائ پەيدا بولدى. قوچقاربەگ ياراغلىق بولۇپ،
بىر تەرەف بولدى. خان ياركەند[گە] كەلدىلەر. ئەندىجانغە چېرىك

ئاتلاندىلار. ئىككى خان بالەشكەر ئەنبۇخان كاشقەر[گە] باردىلار. نۇرىددىنخان ئىستىقبال قىلدى. ئەمما، مەست شۇئۇر يۈردى. نۇرىددىنخان كىشىنى كوپ قەتل قىلغاچ ياش جۇۋانمەرگ بولدى. «سارىنىخ يازى» دىگەن مەۋزىئدا ئىكەن. ئالەم فانىدىن مەنزىل جاۋىدانىغە مەيل قىلدى. ئوتتۇز بىر يىل ئۆمۈر كوردى. ئون سەككىز يىل ئاقسۇغە خان بولدى. بىر يىل كاشقەر[گە] خان بولدى. ۋەللاھۇ ئەئلەم.

ئىسمائىل خاننىڭ تەختكە ئولتۇرغانلارىنىڭ زىكرى

ئانداغ مەنقۇل دۇركىم، خاننىڭ خانلىقىدىن ئوتتۇز ئىككى يىل ئۆتتى. يولبارسخاندىن خەبەر كەلدى. خان بەسىۋەسىم ۋە ھەراس قىلدى، ئىككى نىمەدىن: بىرى ئۆلكى، ھاشىمبەگدەك، ئەلشابەگدەك قازى مىركەلان، قازى مۇھەممەدرەھىم، توپچىبەگ، سۇلتانتۇلىبەگ ھەمرا ئىدى؛ يەنەبىرى ئۆلكى، خان ئاخىر[قى] ۋەقتىغىچە خۇنرىزلىق قىلدى، ھېچكىشى ئىئتىماد قىلالمادى. تولەكبەگ كاشقەر ھاكىمى ئىدى، فەۋت بولدى. قويسارى بىينى ھاكىم قىلدىلار. يولبارسخان ئەندەك كىشى بىلە ئارتۇچ[قە] كەلدى، ئارتۇش خەلقى كورۇنۇش قىلىپ، دەرۋازە ئالدىغە ھەمراھ [بولۇپ] كەلدى. شەھەردە بىر نەچچە كىشىنى قىچقىردى، پات ياندى، ھېچيەردە تەۋەققۇف قىلمادى. «يولبارسخان ياندى» دىب خەبەرچى كەلدى، خان باۋەر قىلمادى. باباقبەگ ھەم ھىندۇستان[غە] بارۇرغە تەرغىب قىلدى. خان باباقبەگ يەنە ئىچكىلارى

جىلە مەككەگە نىيەت قىلىپ چىقتىلار. ھەزرەتى مەخدۇم زادە خاجەم قەددەسەسىررەھۇ قاسىمبەگ ئاقسۇ [غە] باردىلار. ھەيدەربەگ، شىردىلبەگ خوتەن بىلە ئاقسۇ [غە] باردىلار. خان ئۈزبەگى مۇز تاغىغە چىقتىلار. پادىشاھى ھىندۇستان خاجە ئىسھاق خاجەنى خانغە ئەلچى قىلىپ ئىبەرىپ ئىدى، خاجە راھبەر بولۇپ مۇز تاغدىن ئۆتتىلەر. پەرھىزار بالتى ئىمامقۇلى خان ئىستىقبال قىلىپ، خىزمەت قىلدىلار. بالتىنىڭ يەنە بىر ھاكىمى شاھمۇرادخان ئول ھەم ئىستىقبال قىلىپ، خۇب خىزمەتكارلىق قىلدى. كەشمىر [گە] ئۆتتىلەر. ھاكىمى كەشمىر مۇبارىزخان خان بىلە لاھۇر [غە] باردىلار. ساھىبسۇبەلاھۇر مۇھەممەد ئىمىن خان خاننى مىھمان قىلىپ ئۆتكەردى. خان جەھانئاباد [غە] باردىلار. پادىشاھ جەھان ئەۋرەڭ شاھ ئاتلىغ جەئفەر خاننى خاننىڭ ئىستىقبالىغە چىقاردى. جەئفەرخان راھبەر بولۇپ، خاننى پادىشاھغە مۇلاقات قىلدۇردى، ئىككى پادىشاھ يۈز كورۇشتىلەر. مەنسۇرخان راھبەر بولدى، پادىشاھ خاننى مەككەگە ئۆتكەردى. خان ھىندۇستان [غە] بارىپ باباقنىڭ خەباشتىنى تۇيدىلار. دەريايى شوردىن ئۆتۈپ، مەككەئى مۇئەززەمەگە مۇشەررەف بولدىلار. خاننىڭ يۈەن بەرىكەتلەرىدىن كوپ كىشى «ھاجى ئەل ھەرەمەين» بولۇپ ياندىلار. خان كېمە بىلە دەريادىن ئۆتۈپ، ھىندۇستان [غە] كەلدىلەر. پادىشاھ خانغە «كەمايەنبەغى» مۇلايىمەت ۋە ئىنسانىيەت قىلدىلار. خان ھاجى ئەل ھەرەمەين بولۇپ، ئالەمدىن سەفەر قىلدىلار.

ئەبدۇللاخان فازىل، ھىممەتلىك، شۇجائ ۋە بەخشەندە دىلبەر خان ئىدى. تەمام مۇغۇلىيەگە ئوتتۇز ئىككى يىل خانلىق قىلدى. ئاتمىش يەتتە يىل ئۆمۈر كوردى. جەھان ئابادتا مەدفۇن بولدى. ۋەللاھۇ ئەئلەم.

گۇۋنتار جۇلۇس بەرەم شاھ يولبارسخان
بەرتەخت ۋە قەتل يولبارسخان

ئەبدۇللاخـان مەككەگە سەفەر قىلدىلار. خاننىڭ نەۋكەر-
لەرى يولبارسخاندىن ۋەھىم قىلىپ، ئاقسۇغە يىغىلدى. ئىسمائىلـ-
خان چالىشدىن ئاقسۇ [غە] كەلدىلەر. ياركەند بەگلەرى، ئاقسۇ
بەگلەرى يىغىلىپ خان كوتەردىلەر. ئىسمائىلخان نەۋۋەرە مەرقە-
دەھ خاجەم قەددەسە سىررەھۇ ياركەند [گە] كەلدىلەر. يولبارسـ-
خان ئىلگەرى كېلىپ خان بولدى. ئىسمائىلخان ئاقسۇغە ياندى-
لار. سونى خاجە، خاجەم پادشاھ بىلە ئاقسۇ [غە] باردى. دا-
ۋۇد خاجە: «ئەلشاھ بەگ ئاغام» دېب، تۇرۇپ قالـدى. خان
داۋۇد خاجەنى ئۆلتۈردى. مىرزا ئەلشاھ تاغدىن كەلدى. يولبارسـ-
خان بىر يىل خان بولـدى. ... جايساڭ بىدە ئىتتىفاق قىلىپ،
ئەركە بايان كورنەمەك خاننى ئۆلتۈردى.

يولبارسخان ئوتتۇز ئىككى يىل كاشقەرگە خان بولـدى.
بىر يىل تەمام يۇرتقە خان بولدى. قىرق بىر يىل ئۆمۈركوردى.

ئەلشاھ بەگنى يولبارسخاننىڭ كۆچى بىلە ئەۋەز بەگ
ئۆلتۈردى. بۇ خەبەر ئاقسۇغە كەلدى. ئىسمائىلخان ھەزرەت خا-
جەم ئاقسۇ [غە] چېرىك كەلدىلەر. جۇجكىن يالداڭ تاشىنىڭ
ئوغلى مۇلازىمەتلەرىدە كەلدى. ئەۋەز بەگ ئافاق خاجەم قىپ-
چاقلار شەھرىگە كىرىپ مۇستەھكەم بولدىلار. خۇمداندا جەڭ
بولدى. قاسىمبەگ يارالىق بولدى. قارغە [لىقغە] باردىلار. خان
خاجەم بىر تەرەپىگە ھەيدەربەگ، بىر تەرەپىگە قاسىمبەگ، غىـ-

ياسبەگ ۋە جەمىئ مىرزا خاجە ئاتلىغ كىشى بىر تەرەپىگە قا-
چاپ، زور بىلە ئالدىلار. ياركەنددىن زىبا خاجە، توختە خاجە،
كاشقەرلىكدىن ماتەمبەگ، ئەبدۇررەھمانبەگ، فىگاچبەگ كومەڭ
[كە] كېلىپ ئىكەن. قارغەلىقنى ئالغان خەبەر ياركەندگە كەلـدى.
سۇلتانلار بىلە ① ئافاق خاجەم، موللا قارا خاجە كاشتەر
باردىلار. ياركەند خاجەلەرى بىلە غىياسبەگنى كاشقەرگە ئىبەر-
دىلەر. يولبارسخاننىڭ ئوغلانلارىنى ئۆلتۈرۈپ، كاشقەر يۇرتى
[غە] كەلدى.

ئىسمائىلخاننىڭ تەختكە ئولتۇرغانلارىنىڭ زىكرى

ئەبدۇررەھىمخاننىڭ بەشىنچى ئوغلى — ئىسمائىلخان بەسى
ئادىل ۋە بەھادۇر، باۋىتار خان ئىدى، ئەمما سادە ئىدى. يول-
بارسخان قەلەندەر بەگ بىلە ئاباقبەگنى چېرىك ئىبەردىلەر.
بەشيۈز كىشى ئاقيار بىلە كەلدى. ھەر ئىككى چېرىك خاننى
بىجاي كورمەي قاچتىلار. ئىسمائىلخاننىڭ چېرىكى ئولجە غەنى-
مەت ئالىپ، جابدۇغلۇق بولدىلار، كېلىپ تەخت ياركەندگە بەر-
قەرار بولدىلار. قويسارنى كاشقەر ھاكىمى قىلىپ، ئوغلى كۆ-
جەكنى ئىشىك ئاغا قىلىپ ئىبەردىلەر. قويسارى بىي، كۆجەك
ئىشىك ئاغا كاشقەر خەلقىغە زۇلم بىدار ئاغاز قىلـدى. باباق
سۇلتان، كىچىك خانىم پادشاھ كاشقەردە ئىدىلار. قىرقىزنىڭ
بىدادلىقى خانىم پادشاھغە مەلۇم بولدى. ئىتتىفاق قىلىپ، كاش-
قەر بەگلەرى: مىسل سۇزۇكبەگ، قاسىمبەگ، شەرىفبەگ، تويچى

① قولىيازما نۇسقىدا «بىسلىم» يېزىلىپ قالغان.

بەگ باشلىغ كۆجەكبەگنى ئوردادا تويچى بەگ ئۆلتۈردى.
قويسارى بىپىنى يىگىرمە بەشچە كىشى بىلە ئۆلتۈردىلەر. ئىدرىس
بەگ قاچتى، كىشى ئىبارىپ ئالىپ كەلدىلەر. كاشقەرغە خان
ھەزرەت خاجەم چىرىك باردىلار. قىپچاق بىيلارى ئاباق
جەگەل، خۇدا نەزەر، يولبولدى، چىغىر بىيلەرگە شەقەر بەگلەرى
بىلە بىر بولۇپ چوڭ باغىشنى ئۆلتۈرۈپ ئىدى. خان ئاباق بى-
نى، جەگەلبەگنى، خۇدا نەزەر بەگنى، يولبولدى ياساۋۇلنى،
چىغىر بەگنى چوڭ باغىشقە تۇتۇپ بەردىلەر. سۈزۈك بەگ
بىلە تويچى بەگنى، قاسىمبەگ بىلە شەرىفبەگنى تۇتۇپ ئىدىلار.
سۈزۈك بەگ بىلە تويچى بەگنى ئۆلتۈردىلەر. قاسىمبەگ، شە-
رىفبەگ باشلىغ ئوزلەرنى ئەفى قىلىپ، شىردىلبەگنى كاشقەر
ھاكىمى قىلىپ ياندىلار. باباقبەگ بەلخدىن كەلدى، يەنە ھاكىم
قىلدىلار. ئاباقبەگنى، جەگەلبەگنى، خۇدا نەزەر، يولبولدىنى
چوڭ باغىش قەتل قىلدى. قىپچاق باباخانغە باردى. ئىسمائىل
خان كۈچا [غە] باردىلار. خان توقناي تۈشتىلەر. مىرزا ھەي-
دەربەگ، ئەنۋەربەگ، ئىدرىسبەگ، تەرۋاھىدبەگ، شىردىلبەگ باشلىغ
جەمئ ئۇمەرا خاننى تىدىلار. خان ھەم بارچەنىڭ ئەرزىگە يېتىپ،
چالىش [قە] بارماي، يەتتە يىل ئوتۇپ، كەرىيەدىن خەبەر كەل-
دى: «جۇجكىن كەلدى» دىب. خان كەرىيەدىن ئوتۇپ، قابۇق-دا
جۇجكىن بىلە يۈز كورۇشتىلەر، جۇجكىنگە ئىنئام - ئېھسان قىل-
دىلار. جۇجكىن ھەم كېلىپ، ياركەندە جەھەننەمگە مەيل قىلدى.
ھەزرەت ئىسمائىل خان بەسى ئەدالەت شىئار، راست-
گۇفتار، نىكۇكىردار، پىسەندىدە ئاسار كىشى ئىدىلار. ئاقسۇغە
بىر يىل ۋە تورت ئاي، ياركەندگە تەخمىنەن ئون ئىككى يىل
خان بولدىلار. ئەللىك ئالتە يىل ئومۇر كوردىلەر. ئون يەتتە

ياشىدا بارىپ، يىگىرمە بەش يىل يالداغىنىڭ ئىچىدە بولدىلار.
ئەمما، خان بەسى سادەدىل كىشى ئىدىلار. ئەۋۋەل ئەنۋەربەگ
ھاكىم بولۇپ، ئىشىك بۇزۇلدى. باباقبەگ، ھەيدەربەگ ھاكىم
ھەم بولدىلار، خاننىڭ ئىشكى توزەلىدى. خان ئۇلۇغلارنىڭ
سوزىگە ئۇناماي، كىچىكلەرنىڭ سوزىگە ئەمەل قىلدىلار، دەۋلەت-
لەرى ئاخىر بولدى. سۇلتان سەنجەرى مازى دىن سوردىلار:
«ئاتىمىش يىل پادىشاھلىق قىلدىڭىز، مۇنداق ۋەسئ مەملەكەت
ۋە تولا چىرىك بىلە نۇچۇك دەرماندە بولۇپ، باسرۇق بولدى-
ڭىز؟» دىب. سۇلتان سەنجەرى مازى ئەيدىلەر كىم: «مەندىن
خاتا ئوتتى: ئۇلۇق ئىش [لار] نى كىچىكلەرگە بۇيرۇپدۇرمەن.
كىچىك ئىشلارنى ئۇلۇغلارغە تەئيىن قىلدىم. ئۇلۇق كارۇبار كى-
چىكلەرنىڭ قولىدىن كەلمەدى، كىچىك كارۇ بار [نى] ئۇلۇغلار
قىلدىلار. ھەر ئىككىلا ئىش تەباھ بولدى.» دىب.
ئىسمائىل خان كىچىكلەرنى — ئولۇق، ئۇلۇقلارنى — كى-
چىك كورۇپ، دەۋلەت ئاخىر بولدى. خان بەسى شەرابغە مايىل
بولدىلار. مەملەكەتدارلىقدىن غافىل بۇ خەبەر يىراق - يىقىنغە
يەتتى. باشقتۇ ئەبدەررەشىدخاننى، مۇھەممەد ئىمىن خاننى، ئا-
فاق خاجەمنى ئالىپ كاشقەر ئوزەسىگە كەلدى. بىر نەچچە كىشى
بۇزۇلۇپ كىردى. غىياسبەگ ھاكىم ئىدى. باباق سۇلتاننى چىقالى
دىب، ئوزى باشقتۇخان قاشىغە باردى. باباق سۇلتانىم فەيزئاباد
[قە] بارىپ، ئول كورنەمەكلەرنى توتتى. خانىم پادىشاھ سەلامەت
كەلدىلەر. باشقتۇخان كاشقەرنى ئالىپ ياركەند [گە] كەلدى. خان
ھەممە ئەلگە مولجەر بېرىپ، مۇستەھكەم بولدىلار. شۇبۇ تەڭلىك-
دە ئەمىرۇل ئۇمەرەخان مىرزا ھەيدەر دوغلات مولجەردە شەر-
بەتى شەھادەت نۇش قىلىپ، باغى فىردەۋس سارى پەرۋاز قىل-

دىلار، يەككە شەھىد بولدىلار. خان نەۋۋەرە مەرقەدەھۇغە مۇ-
نىس ۋە ھەمدەم قالمادى. خان ناچار، بىچارەۋار چىقتىلار.
ھەزرەت خاجەم ھەم چىقتىلار. ئەلچىلىككە ئەييۇببەگ ياسازۇلنى
چىقارىپدۇرلار. ئول ھەم خاننى بىدىل قىلىپ بىپاي قىلدى.
ئەركە بايانھەم بۇزۇلدى. خان چىقتىلار.

گۇفتار مۇددەت خانىيەت سەئىد سۇلتان بابا خاننىڭ بەئزى زىكرى

بابا خان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇ ئەبدۇررەھىمخان نەۋۋەرە
مەرقەدەھنىڭ تورتىنچى ئوغلى ئەبدۇللاخان ئەبۇل مۇھەممەد
خانغە ئىتتىفاق بىلە قامۇلنى بەردىلەر. مىرزاتولەك بەگنى ئاتا-
لىق قىلىپ ئىبەردىلەر. بابا خان مۇسۇلمان ۋە مۇتەرەييىن ئەھلى
شەرئى ئىدى. ھەر كارۇبارنى شەرىئەت بىلە فەيسەل بىرۇر ئى-
دى. شەرىئەت مۇتەھەررەئى غۇرادىن ھەرھوكىدى بولسە ھەرگىز
كۇلفەت بولماس ئىدى. تولەكبەگنى چالىشقە ئۈچ بېگى قىل-
دىلار. ئەبدۇلغەفۇربەگ [نى] قامۇلغە ھاكىم ۋە ئاتالىق قىلدى-
لار. خىتايغە چېرىك ئاتلاندىلار غەزات قىلغالى، تەي مەراھىل
ۋە مەنازىل قىلىپ سوكچى [غە] كەلدىلەر. سوكچى خەلقى باشىنى
ئاياق قىلىپ، ئىستىقبال قىلدى. قۇتبە ۋە سىككەنى خاننىڭ
ئاتىغە قىلدىلار. قامچى [غە] باردىلار. مەملىكەتى قامچىنى ھەم
فەتھ قىلدىلار. غەنىمەت ۋە ئولجە بەسى ئالدىلار. قامچى ئەت-
راپىنى ئالغانچە تېنىلىپ، قامچىدا ئولتۇرۇپ، قامچى ئەت-
زەم بىللادى چىن دېب، تورەلەر قامچىدىن خانبالىققە چېرىك
ئىبەرىپ، ئارقاسىدىن ئۆزلەرى بارغۇنچە قامۇلدىن خەبەر كەل-

دى: «تۇرپاندىن لەشكەر كېلىپ، قامۇلنى قابادى» دېب بۇ خە-
بەر ناخۇش كەلدىكى ياتاچە قامۇلغە ياندىلار. بابا خان تەغمىزە
ھۇللاھۇ بىغۇفرانە قامۇل [غە] كەلدىلەر. تۇرپان چېرىكى قەل-
ئەنى قامۇلغە كىرىپ ئولتۇرۇپ ئىدىلار، قاچىپ تۇرپان [غە]
كەتتىلەر. ئەبۇل مۇھەممەدخان تۇرپاندا رەھمەتى ھەقغە ۋاسىل
بولدىلار. بابا خان قامۇلدىن تۇرپان [غە] كەلدىلەر. مەنسۇر بەگ،
ئەبدۇررەززاق بەگ باشلىغ جەمئ ئۇمەرا، قازى خاجە باشلىغ
جەمئ ئەكابىرلار يىغىلىپ تۇرپانغە خان كوتەردىلەر. ئەبۇل مۇ-
ھەممەدخاننىڭ نەئىشلارىنى مۇھەممەد مۇئمىن سۇلتاندىن يار-
كەند [گە] ئىبەردىلەر. مەھدى سۇلتانغە چىغتاي مايىل بولدى،
مىرزا مۇھەممەد ئىشىك ئاغا تاسۇرقاي خاجە سانىسىز مۇھەممەد
ئەييۇب پەھلەۋاننى ئىخراج قىلىپ، ياركەند [گە] ئىبەردىلەر.
ئۇلۇقخان بۇلارنى تەربىيەت قىلدىلار. ئەبدۇررەھىمبەگنى لۈك-
چۈن ھاكىمى قىلدىلەر. ئەبدۇررەھىم بەگ بىلە لۈكچۈن خەلقى
نىزائىگىن بولۇپ، مىرزامۇساھىب، مىرزا ھاتەم، موللا فازىل بىر-
رىكىپ، ئىبراھىمخاننى لۈكچىنغە خان قىلدىلار. بابا خان قامۇل
[غە] كەتتىلەر. تۇيغۇنبەگ، ھاجىبەگ، باباقبەگ باشلىغ تۇرپان
خەلقى ئىبراھىمخاننى تۇرپانغە خان قىلدىلار، «مۇھەممەد ئىمىن
خان پىچاندا قالىپدۇر» دېب، مىرزا مۇساھىب بىلە باباقبەگنى
چېرىك بۇيرۇدىلەر. تۇرپان چېرىكى بۇزۇلۇپ، مىرزا مۇساھىبنى
ئولتۇرۇپ، باشىنى قامۇلغە-خانغە ئىبارىپ، مۇھەممەد ئىمىنخاننى
ئالىپ تۇرپانغە كەلدىلەر. ئىسمائىل خان كومەككە تايشى قاشىغە
بارغان تۇرپان خەلقى ئىبراھىمخاننى ھۇجۇم ئام بىلە باباقخان
كەلمەسدە شەھىد قىلدىلار. مىرزا مۇھەممەد زەرىق، مىرزا نەۋ-
رۇز، دەۋلەت مۇھەممەد تۇغبېگى خان بىلە بىر تەرەپ بولدى.

باباخان تۇرپانغە يىگىرمە يىل خان بولدىلار. ئەللىك ئۈچ يىل ئۆمۈر كۆردىلەر. باباخان نەۋۋەرە مەرقەدەھنىڭ ئۈچ ئوغلى بار ئىدى: ئەۋۋەل ئەبدۇررەشىد سۇلتان، ئىككىنچىسى مۇھەممەد ئىمىن سۇلتان، ئۈچىنچىسى مۇھەممەد مۇئمىن سۇلتان دېب. باباخان چالىشدا ئالەمدىن ئۆتتىلەر. ئەبدۇررەشىد سۇلتان قامۇلدا ئىدى، ئالىپ كېلىپ خان كۆتەردىلەر. مۇھەممەد ئىمىن سۇلتان چالىشدا ئىدى، چالىشغە مەئاش [نى] تۇرپاندىن تىلەدىلەر، مەئاش ئىبەرمەدىلەر. ئاراغە نىزائ تۈشتى. مۇھەممەد ئىمىن سۇلتان لۈكچىن [غە] كەلدى. جەڭۇ جەدەل نەچچە مەرتەبە قىلدىلار. باشتۇخان، ئەبدۇررەشىدخان تۇرپانغە خان بولدى.

جۇلۇس ئەبدۇررەشىدخان بەرتەخت ياركەند

مۇھەممەد ئىمىنخان، ئاقباشخان باشتۇخان قاشىدا ئىدىلەر. تۇرپانغە كىشى ئىبارىپ، ئەبدۇررەشىدخانغە ئافاق خاجەمغە چېرىك ئالىپ كەلدى. ياركەندگە ئەبدۇررەشىد خاننى نەسب قىلىپ، باشتۇ ياندى. ياركەندگە ئەۋەز بەگنى ھاكىم، قەلەندەر بەگنى ئىشىك ئاغا قىلدىلار. كاشقەرغە سونى سۇلتاننى قويۇپ، ئاقسۇغە تەركە سۇلتاننى قويدىلار. خوتەنگە خۇدا بەندە سۇلتاننى قويۇپ، ئەبدۇلغەفۇر بەگنى ئاتالىق قىلدىلار.

كۆجۈك پەھلىۋانغە مۇھەممەد ئىمىن خاجە ياغى بولدىلار. خان بارىپ كەرىيەنى ئالدىلار. كۆجەك پەھلىۋاننى مۇھەممەد شەرىف پەھلىۋان ئۆلتۈرۈپ، كەرىيەنى بۇزۇپ بەردى، مۇھەممەد ئىمىن خاجەنى ئۆلتۈردىلەر. مۇھەممەد شەرىف بەگ ئات كۆتەردى. ئەمما، ئانت تۇتۇپ گۆرۈچگەر بولدى، پارچە گۆشت بولۇپ ياتادۇر. كۆجەك بەگ شەھىد بولدى. مۇھەممەد شەرىفبەگ پەھلىۋاننى كەرىيە ھاكىمى قىلىپ ياندىلار. خاجە بىلە خان نىزائىمن بولۇپ، خاجەم تاغقە باردىلار. ئەۋەزبەگ ھەم خاننى چاقتى. خاننى تاغقە ئالىپ چىقتى. ياركەندنى ئەۋەزبەگ بىلە ئىسەندىيار بەگكە تاپشۇردى. كاشقەرگە پۇلات-تۆزى بەگ ھاكىم بولدى. قاراخاجە ئىشىك ئاغا بولدى. ئەۋەز بەگ بىلە ئىسەندىيار بەگنى خان بىلە ئىچكەن ئانت تۇتۇپ، ئەۋلادى بىلە نابىچىز بولدى. ياركەندگە مىرزا مۇھەممەد شاھبەگنى ھاكىم قىلدىلار. مىرزا تولەكبەگنى كاشقەر ھاكىمى قىلدىلار.

جۇلۇس مۇھەممەد ئىمىنخان ئىبنى باباخان

ئانداق نەقل دۇركىم، مۇھەممەد ئىمىن خان ئانداق ئىشىتتىكى: «لەۋائى ئىسلام سەرنىگۇن بولدى، ئىلىم كۈفر ئۆيۈقىغە يەتتى» دېب. چېرىك ئاتلانىپ كۇچا [غا] كەلدىلەر. كۇچا خەلقى ئىتائەت قىلىپ، ئاقسۇ [غە] كەلدىلەر. ئاقسۇ خەلقى ئىستىقبال قىلىپ شەھەرگە تۈشۈردىلەر. ياركەند كەلدىلەر. جەمىئ ئەكابىر ۋە ئۈمەرالار قۇرىلتاي قىلىپ خان كۆتەردىلەر. مىرزا مۇھەممەد شاھبەگ خاھىش قىلدىكى — كۈفر نىگۇنسار بولۇپ، ئىسلام راۋاج تاپغاي. بىر نەچچە قالماقغە كۆڭۈل بەرگەن كىشىلەرنى قەتل قىلدۇردى. خاجەمنىڭ ئىتتىفاقلارى بىلە پىشكىلەك پۇلاد شەيقاۋۇل كۈفرغە راۋاج بەرگەي، ئىسلامنى زەلىل قىلغاي، پۇلاد سالتىپ ئالدى، بايان بۇ بىدىيانەتلەر مىكرۇ ھىلە بىلە بەگ-

نى شەھىد قىلدى. بۇ مۇھەممەد شاھبەگ بەسى خۇشخۇي ۋە دىلاۋەر ۋە ئىنكۇسە كىشى ئىدىلار. پولاد شەيقاۋۇل تاغدىن كەلدى. خاجەم ياقاغە چىقىپ تۇردىلار. مىرزا شاھمۇھەممەد بەگنى شەھىد قىلدى.

مۇھەممەد ئىمىن خان ياركەندگە كېلىپ بەرقەرار بولدى. مۇھەممەد ئىمىنخان خاجەمغە كەما يەنبەغى ئىنائەت قىلىپ، مۇرىدلىقنى بەجا كەلتۈردى. خۇدا بەندە سۇلتان ئاقسۇ تورەسى ئىدى. خاجەم مۇخالىفەت ئىزھار قىلىپ، خاجەم بىلە بىر بولدى. ئاقسۇ ئۇزەسىگە چېرىك بارىپ، خۇدا بەندە سۇلتاننى ئالىپ قەتل قىلدىلار. ئوغلى ئىسكەندەر سۇلتاننى ئىخراج قىلدى. خان خاجەمنىڭ ئىشىغە ئىئتىراز قىلدى. خاجەم ئىشىتىپ ئەيرادالىپ ئاراغە نىزائ تۈشۈپ، «خان سەيلى» دېب شەھەردىن چىقىپ يۈردى. خاجەم بەرھەمسەيىپ ئوغلىغە كىشى ئىبەردى. كىچىك خاجەم كاشقەردىن كېلىپ، ئوردانى ئالدىلار. خان قارغەلىقدىن قولاغان كەلدى. خاجەم سۇ ياقىسىغە تۈشتىلەر. مىرزا سارىق بۇزۇلدى، دارجا تورە بۇزۇلدى. بولارنى ئانت تۇتتى، قىرغىن بولدى. خان نامۇس قىلىپ قاچمادى، خۇدا بەردى بەگنى ئاتىپ ئۆلتۈردى.

مۇھەممەت ئىمىن خان بەسى شۇجائەتلىك، دىلاۋەر خان ئىدى: «پىرىم پىرىغە مۇخالىفەت يامان» دېب، گوياكى قەزاغە رىزا بەردى. خاننى جارۇب شەھىد قىلدى. خاجەم ئوغلىنى خان كوتەرتىپ «يەھياخان» دېب خۇتبە ئوقىدى. باباخان نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ خاجەمغە خىزمەتكارلىق كەمايەنبەغى قىلىپ، خاجەمغە قىز بېرىپ داماد قىلدى، ئارىق نىياز قىلدى، ئانداغ خىزمەت بەجا كەلتۈردى.

مۇھەممەد ئىمىن خان شەھىد بولۇپ، بىر يېرىم يىلدىن كېيىن بۇلۇق خاجەم ۋەپات بولدىلار. خاجەمدىن سەككىز ئاي كېيىن كىچىك خاجەمنى قالماق ئۆلتۈردى. خاندىن كېيىن، ئىككى خاجەم ئىككى يىل ۋە ئىككى ئاي جەھەندارلىق قىلدىلار. خانىم ئوغلى پادىشاھ خاجە بىلە مەملەكەتكە مۇتەسەررىف بولدىلار. ئاللايار بەگ ھاكىم ئىدى، قاچىپ چىقتى. كەينىدىن بەگلەر بارىپ ئەجەپ ئاسان تۇتۇپ كەلدىلەر. ئاللايار بەگنى ئىچكان ئانىتلار تۇتتى. ھەرقايسى بەگ قارا يانجۇق دېب ساقلاغان قارا يانجۇق خۇرۇج قىلىپ، خاننى تۇتۇپ، بەگلەر بىر ئۆيگە قورغاداپ قالدىلار. ئەركە ۋەبا جەمشىد كوپ كىشى ئۆلدى. بەگلەر خاننى ئىتتىفاق قىلىپ ئۆلتۈردىلەر. خانىم بەسى زالىم ۋە جەللاد ئىدى، ئەممەسىنى ۋە خالەسىنى قەتل قىلدى. ئاقباشخاننىڭ خەبەرى كەلدى. پادىشاھ خاجەنى ئالىپ، تىنى بەگ قەرەندى بەگ سارىق كاشقەر [گە] كەتتىلەر. يۈسۈف ياساۋۇل كېلىپ ئىدى، ئانى تورت كۈندىن كېيىن دىۋانەلەر ئۆلتۈردى. ئاقباشخان يېقىن يەتتىلەر. مىرزا ئەلمشاھ كىشى ئىبەرىپ، ياركەنددە بار كىشىنى خانغە سىپارىش قىلدىلار. ئەلمشاھبەگ شەھەرنى زەبت قىلىپ تۇردىلار.

جۇلۇسى مۇھەممەد مۇئمىن ئاقباشخان

ئاقباشخان ھەزرەت باباخاننىڭ ئۈچىنچى ئوغلى [ئىدى]. تۇرپان بەگلەرى، ياركەند بەگلەرى يىغىلىپ، ئابائى كىراملارىنىڭ ئورنىدا خان كوتەردىلەر. كاشقەرغە چېرىك ئاتلاندىلار.

ئارزۇ مۇھەممەد بەگ باشلىغ قىپچاقلار خانغە كەلدى، ياكى ھە-
سارنى زوردا ئالىپ، خۇدا بەردى ياساۋۇل بىلە قاسىم خاجەنى
قەتل قىلدىلار. ئاندىن كاشقەر [گە] باردىلار دەريايى لەشكەر
بىلە. تىنى بەگ، سارىقبەگ قاچىپ چىقتىلار. كاشقەرنى ھەم
ئالدىلار. خاجە مەقسۇد خاجەنى، مۇبارەكشاھبەگنى يۇرتقە بەر-
دىلەر. كاشقەر يۇرتى كىسەك سالىپ ئۆلتۈردىلەر. بىر قىرقىز
تىنى بەگ بىلە سارىقبەگنى تۇتۇپ كەلدى. تىنى بەگنى ئالىلا-
يار بەگنىڭ ئوغلەنلەرىغە بەردىلەر، ئۇلار ئۆلتۈردى. سارىقبەگ-
نى يۇرتقە بەردىلەر، يۇرت خەلقى قەتل قىلدى. ئاخۇند موللا-
فەزلۇللا ھاكىمى ياركەند بولدى. ئەلىمبەگنى مىراب قىلدىلەر.
خانىنىڭ دەۋلەتىغە بۇ ئىككى ئىش زىيان قىلدى. سۇلتان ئەھمەد
سۇلتان كاشقەر خانى ئىدى. ئارزۇ مۇھەممەد بەگ ئاتالىق ئى-
دى. كاشقەردە قىرقىز سۇلتاننى تۇتۇپ، كوپ تۇرپان كىشىسىنى
قەتل قىلدى. تۇرپان بەگلەرى كاشقەرگە چېرىك بارۇرنى مەئ-
قۇل كوردىلەر. خاننى ئالىپ ئاتلاندىلار. چوڭ باغىش [قە] كې-
لىپ سەرۇپا كىيىپ، ئىلتىفات كورۇپ، يەنە مۇخالىفەت قىلىپ
قىپچاققە بۇزۇلدى. ئەلىمبەگنىڭ ئىچىدە كوپ مۇخالىفەت بار ئى-
دى، بۇزۇلدى، قىرقىز خاننى ئالدى. مىرزا ئەلىمشاھبەگ ئاقتۇر
مەزارىغە كىرىپ، قىرقىز بىلە مەسلەھەت قىلىپ، سالامەت كەلدى-
لەر. قىرقىز كاشقەر خەلقى [نى]، ياركەند شەھرىگە كىرىپ خا-
سۇئامنى تالان قويۇپ ئالدى. ئارزۇ مۇھەممەد بەگ، سۇلتان
ئەھمەد سۇلتاننى خان قىلىپ، ئوزى ھاكىم بولدى. ئاقبەگ
ياركەنددىن چېرىككە كەلگەن ئادەمى خەلق بىلە ئىتتىفاق قىلىپ،
مىرزا ئەلىمشاھبەگ باشلىغ ياركەند بەگلەرىنىڭ ئاتلارى بىلە
قوقتازىغە كىشى ئىبەردىلەر. بۇ خەتكى يەتتى، ئەرسە قوقتازى

جۇقۇلا قاشغە باشلىغ قالماق چېرىكى، ئاقبەگ باشلىغ ئاقسۇ
چېرىكى، ئەۋەز بەگ باشلىق كۇچا چېرىكى بىلە كەلدىلەر. قىرقىز بەدەر
كەتتى. ياركەندگە مۇراد بەگ ھاكىم بولدى. مىرزا ئەلىمشاھبەگ
ئىشىك ئاغا بولدى. فۇلاد بەگ كاشقەر ھاكىمى، مىرزا غازىبەگ
خوتەن ھاكىمى بولدىلار. ئاقبەگ بەئزى مۇخالىفنى يۇرتىدىن
پاك قىلغالى ئېھتىمال قىلىپ، يەنە قىرقىزنى مۇخالىفە خەلق
ئالىپ كەلدىلەر. قىرقىزنىڭ ئوزەسى كاشقەرگە چېرىك باردىلار.
ئاقبەگ چېرىكدىن ياركەند [گە] كەلمەي، ئاقسۇ [غە] ياندى.
چوقالا قاشقە باشلىغ قالماق چېرىكى چىقىپ يۈردى. بەئزى كې-
شى قالماق بىلە چىقار بولدى. مىرزا ئەلىمشاھبەگ ھىممەت ۋە
سائادەت بىلە توختادىلار. بىسيار كىشىگە مۇشكۇللەر ئاسان بول-
دى. ئارزۇ مۇھەممەد بەگ كاشقەر [گە] باردى. يەنە قىرقىز-
نىڭ ئەزىيمات ۋە ئۇلۇغلارى ياركەنددە ئىدىلار. مىسال يولبولدى
بەگ، قوشقۇلاقبەگ، خاجەمىيار بەگ، سارىقبەگ، قۇربىنايبەگ،
جارۇببەگ، مۇھەممەد پەيكاۋۇل، باي كۇجەك ياساۋۇل. ھەبىب
ھەزرەت ئالەيى ھەزرەت خاجەم پادىشاھ دامە دەۋلەتەغە شۇجا-
ئەت شىئار مىرزا ئەلىمشاھبەگ باشلىغ جەمىئ ياركەند بەگلەرى-
نىڭ ۋە يۇرت خەلقىنىڭ مۇرىد - مۇخلىسلىقلارى ۋە قىرقىز
بىلە بەئزى مۇخالىفنىڭ قەسد قىلغانى ھەزرەت ئەزىزلەر كەرا-
مەت بىلە مىرزا ئەلىمشاھبەگ تەدبىر ۋە ھىممەت قىلىپ ۋە قىر-
قىزنىڭ خارۇ زەلىل بولغانىنى زۇبدەئى ئەۋلاد ھەزرەتى سەييىد
ئالەم ۋە سىراج سەبت مەخدۇم ئەئزەم ھەزرەت خاجەم ۋىلايەت-
دىن تەشرىف كەلتۈردىلەر. شەممەئى بۇ ۋاقىئە ئانداق ئېرۇركىم،
قىرقىز بەگلەرىنىڭ دىماغىغە كىبر ۋە نەخۇت جايىگىر بولادى.
بەئزى مۇۋافەقەتەين ئوغرا قىلدى. بۇ مۇنكىرلار ھەزرەت خاجەم

پادشاهنى قولغه ئالىپ، يۇرتقه مۇتەسسەررۇف بولغاي. مىرزا
ئەلىمشاھبەگ باش بولۇپ، مەزكۇر بولغان بەگلەرنى تۇتۇپ مەھ-
بۇس قىلدىلار. قىرقىز يۇرتى ئىشمخاننى خان كوتەرىپ ئىدى-
لار. ئىشمخان ئاجراتىپ قويدى. تەمام قىرقىز ۋە كاشتەر خەل-
قى مۇنافىق بولۇپ، ھەزرەت ئەزىزلەر بىلە مىرزا ئەلىشاھ
باشلىغ ئۇلۇغلارنى ئولتۇرۇپ، كىچىكلەرنى ۋە مەزلۇم بىچارەلەر-
نى ئەسىر ۋە بۇردە قىلغۇدەك بولدى. مىرزا ئەلىمشاھبەگنىڭ
كوڭلىگە ھەزرەت مۇبدائى فەيياز سالدى. بۇ ئايەتى كەرى-
مەئى: «ئۇقتۇلۇل مۇشرىكىنە ھەيسۇ ۋە جەدتۇ مۇھۇم» ئاساس
غەزات بەرپا بولغاي. تا ئانكى، مۇسۇلمانلار بىختاب مۇستتاب:
«ۋەلا تەھسەبەننەللەزىنە قۇتىلۇ فىسەبىلىللاھى ئەمۋاتەن بەل-
ھۇم ئەھيائۇن ۋەلاكىن لاتەشئۇرۇن» مۇشەررىف بولغايلار. «تە-
ۋەككەل بىزاتىن غەنىيىن ئەلەل ئىتلاق» قىلىپ، «قاللاھۇ فەل-
يەتەۋەككەلىل مۇئمىنۇنە» ۋە مۇسۇلمانلار بۇ ھەدىس نەبۇي
نىڭ مەزمۇنىكى: «قالەن نەبىيۇ ئەلەيھىسسەلام ۋەلەقامۇ ئەھە-
دەكۇم فىسسەففى خەيرۇن مىن سەلاتىھى سىتتىنە سىنەتەن» كىمە-
رى ھىممەتنى بەللەرىگە مەھكەم باغلاپ، زۇمرەئى: «ۋەللەزىنە-
مەئەھۇ ئەشىددائۇ ئەلەل كۇففارى رۇھەمائۇ بەيناھۇم» بولدىلار.
ئەلھەمدۇلىللاھ تەئالانىڭ ئىنايەتى بىلە ۋە پىرى باكە-
مالنىڭ ئىمدادى بىلە ياركەند شەھرى ۋەزىئ ۋە شەرىفى، ئۇلۇق
ۋە كىچىك مۇسۇلمانلارنى خەلاس قىلدىلار.

تەفسىلى بۇ كەلام بىسەرەنجام ئولدۇركىم، ئارزۇ مۇھەم-
مەد بەگ باشلىغ جەمئ قىپچاق، قوشچى، نايمان، تىۋەلاس:
كىچىك ۋە چوڭ باغىش جەمئى كاشتەر ۋە ياغى ھىسار خەلقى
بالەشكەرى ئەنبۇھ يەتتە مەرتەبە كەلدىلەر. مىرزا ئەلىمشاھبەگ

شۇنداق ھازىر ۋە ۋاقىف بولدىلاركىم، مولجەردىن - مولجەرگە
يەتتىلەر، پىشەپەر ئورالماي بەگ ئوزلەرى پايىقاياق دەرۋازەسىغە
خىمە ۋە خىرگاھ تىكىپ، ھەر دەرۋازەغە ئەتقدىلىك كىشى قوي-
دىلار. قارا يانچۇق دىلاۋەر يىگىتلەر ساقلاپ، ھەر كۇنى كىشى
قارماپ، باش ئالىپ كەلدىلەر، جارۇببەگ قەتل تاپتى.

شەممەئى بەگنىڭ ھەسبى نەسەبلەرىنىڭ زىكرى

مىرزا ئەلىمشاھ بەگ شۇجائەت ئاسار ۋە ئەدالەت شىئار
ۋە نىكۇ كىردار، ساھىب ۋىقار، خۇشخۇي ۋە سەنجىدە كۇي،
سۇھراب مۇنىش، ھاتەم بەخشىش يىگىت [بولغانلىغى] ئۈچۈن،
مەملەكەت-ئارا بار [چە] كىشىنىڭ كوڭلىنى ئالدىلار. ئۇلۇسنىڭ
بارچەسىغە مەئلۇمكى، ئەمىر ھەيدەر دۇغلات نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ-
نىڭ فەرزەند دىلبەندلەرى ھەيدەر بەگ نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ مەرد
مۇبارىز ۋە دىلاۋەر، باۋىقاردۇر. بەيىنۇ فەھىم، خۇشخۇي ۋە
سەخى ۋە پاكباز ۋە نەماز گۇزار ئىدىلار. بەگ ئەلەيھىررەھمە
خەمسەئى ھەزرەت شەيخ نىزامى ۋە خەمسەئى خاجە خۇسرەۋغە
ۋە شەھنامەغە ۋە تۇركى خەمسەغە، سەير ئەمىر جەمالىدىن ۋە
سەير مەۋلەۋى مەئنىغە ھىچ شۇبھە قالماي ئۆرۈپ ئىدىلار.
كىشى مەئنى ئەيتۇرغە ئىھتىياجلارى يوق ئىدى. ھەرگىز كىشىلە-
رىنىڭ سەۋادلارى يوق ئەمەس ئىدى. شەممەئى بەيان تاپىپ
ئىدى، بەگ شەئىد بولدىلار، ئەللىك ئالتە ياشىدا ئىدىلار. مىرزا
تولەك بەگ دىلاۋەر، بەھادۇر ئىدىلار. چالىشدا شەھادەت شەر-
بەتىنى ئىچتىلار. مىرزا تولەك بەگ مىرزا ساتقىن بەگنىڭ ئوغلى

مۇھەممەد خان قەددەسە سىررەھۇنىڭ ئۇمەرالارىدىن مىرزا ساتقىن بەگ شەربەتى شەھادەت ئىچتىلار. ئەرسە، يەتتە ئوغلى بار ئىدى، ھەر قايسىسى ئەلى زەمان ۋە پىل رۇمان، ئەلەلخۇسۇس مىرزا تولەكبەگ ساتقىن بەگ پەشت ـ بەپەشت ئەمىر خۇدايىداد ئەمىر بولايچىغە يېتەدۇر. بۇ يۇرتلارنىڭ قەدىم بېگى ئېرۇر.

«تارىخ رەشىدى» دا مىرزا ھەيدەر قىرقىزنى شىر پىشەئى مۇغۇلىستان پىتىپدۇر. قىرقىز چېرىكى، كاشقەر، يېڭى ھىسار چېرىكى ياركەند تاغىنىڭ چىرىكى شەھەرنى بىرىك قابادى، بەلكى يەتتە مەرتەبە كەلدىلەر. مىرزا ئەلىشاھ بەگ تەدبىر ۋە كېڭەش بىلە سانجىش ۋە بەخشىش بىلە ھىممەت كەمەرىن بېلىگە باغلاپ، مۇنداق مۇھلىك دۇشمەندىن مۇسۇلمانلارنى سالامەت ۋە سالىم ئېتىپ قالدىلار. مۇسۇلمانلارغە بۇ قىلغان ياخشىلىقلارىنىڭ ئەجرىنى ھەق سۇبھانەھۇ ۋە تەئالا بۇ دۇنيادا ئۆمر دەراز ۋە دەۋلەتى باكەمال بەرگەي، ئاخىر دەملەرىدە ئىمان مۇھەممەدى سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم ئەتا قىلىپ، بېھىشت ئەنبەر سىرىشت نەسىب قىلغاي!

ئامىن، رەببىل ئالەمىن.

(بۇ كىتابەت رۇز سەھشەنبە كۈنى تەمام بولدى. رەقەم موللا مىر سالىھ كاشغەرى).

لۇغەت

ئا

ئارازىل ــ پەس
ئازمۇدە ــ سىناق
ئاسۇدە ــ دەم ئالغان
ئالىمى ــ بىر ئالىم

ئە

ئەئيان ــ تونۇلغان
ئەرجۇمەند ــ ئەزىز، ھۆرمەتلىك
ئەرشەد ــ قابىل
ئەزا ــ ھازا.
ئەزەمەت ــ ئۇلۇغلۇق
ئەسفىيا ــ سۇزۇك
ئەشراف ــ شەرەپلىك كىشىلەر، ئېتىبارلىق كىشىلەر، ئۇلۇغلار.
ئەشھەل ــ كوك
ئەفئال ــ پەيل ـ ھەركەتلەر، قىلىقلار.
ئەقىم ــ تۇغماس
ئەكابىر ــ چوڭلار
ئەمەك ــ تاغا
ئەمزادە ــ تاغىنىڭ بالىسى
ئەمە ۋە خالە ــ جىيەن ۋە تاغىلار.
ئەنبۇھ ــ تالاي، سانسىز.
ئەنگىز ــ قوزغىتىش، تۇرغۇزۇش.

ئەھكام ۋە ئەركانى مۇسۇلمانلىق — مۇسۇلمانلىقنىڭ قائىدە - قانۇنلىرى.

ئەۋباش — لۈكچەك.

ب

بارەلەرىدە — توغرىسىدا

بارەندە — يامغۇرغا سەۋەپ

بارھا — نوۋەتلەر، قېتىملار.

بالا — ئېگىز

بالەشكەرى فەراۋان — يېتەرلىك ئەسكەر بىلەن

باۋەر — ئىشەنچ.

بەيەكبارەگى — بىر يوللا

بەتەۋرىخود — ئۆز ھالىغا

بەخشەندە — بەرگۈچى

بەرەھنە — يالىڭاچ

بەرخوردار — مېۋە يېمەك

بەسەد ھىلە — يۈز ھىلە بىلەن

بەستە ۋە شكەستە — توختىغان، سۇنغان.

بەسى — كوپ، بەك.

بەلچى — كەمەر، بەلۋاغ.

بۇرۇنغار — ئوڭ قول

بۇزرۇگ مەنەش — ئۇلۇغۋاردىم

بىدىن — دىنسىز

بىسمىل — بوغۇزلاش

بىسۇكۇن — ھەيۋەتسىز

بى شەۋھەر — ئەرسىز

بەمۇجەررەدى — يالىڭاچ، يالغۇز، ئازات، يەككە، بويتاق.

بى نەزىر — ئوخشاش ئەمەس

بەنەزىر — ئوخشاش

بىنت — قىز، قىز بالا، قىزچاق

بى ئىنتىقال — يوتكەلمەس

بىيەكباز — بىر يولى

پ

پاك دامەن — ئىپپەتلىك، نومۇسچان.

پەرتەۋى — نۇرى، شولىسى.

پۇرتەلىبىس — ھىلە بىلەن تولغان

پۇسەندىدە — لايىق كورۇلگىدەك

پۇشتە — دوڭ

پۇشىدە — ياپىاق

پىرى باكەمال — ۋايىغا يەتكەن پىر

پىش — ئالدى

ت

تاژىك — تاجىك

تالىبىلئىلىم — ئىلىم ئىزدىگۈچى

تەئامفەزەم — قۇسۇش

تەئزىب — ئازاپلاش

تەئۋىز — كوز تېگىش

تەبلى جەڭ — جەڭ ناغرىسى

تەبىئەت — خارەكتىر، خۇلق.

تەجەسسۇس — ئاختۇرۇش

تەدارۇك — چارە

تەر — تەرسا

تەربىيەتى كۆل — پۈتۈنلەي تەربىيەلەنگەن

تەفەررۇج — تاماشا

تەقۋىر — تاپشۇرۇش

تەقربەن — يېقىندا

تەناۋۇل — يېيىش

تەۋاچى — جارچى

تەۋەججۇھ — يۈزلىنىش

تەھەۋۋۇر — غەزەپ ۋە شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىش.

تەي — كەزمەك

تۇججار — تىجارەتچى، سودىگەر.

تىرى باران — ئوق يامغۇرى

تىفل — كىچىك بالا

ج

جالاخانە — خەۋەرلىشىش ئۆيى

جامىئۇلقۇرئان — قۇرئاننى يىغقۇچى

جانەشىن — ئورنىدا ئولتۇرغۇچى

جاۋىدان — مەڭگۈلۈك ساراي، ئۇرۇنيا.

جەددە — چوڭ ئاتا، بوۋا.

جەللە — ئەزىز، ئۇلۇق خۇدا

جەزبە — تارتىش

جەللادەت — باتۇرلۇق

جۇببە — شەيخلەر كىيىدىغان مەخسۇس تون

جۇملە تەنمۇلۇك — دولەتنىڭ ئومۇمى باشقۇرچىسى.

جۇنبىش — مىدىرلاش، قوزغىلىش.

چ

چالىە — يېقىتسا

چە — نىمە

چەھارۇم — تۆتىنچى

چۇنانكىم — ئانداغكى.

خ

خاب خۇش — تاتلىق ئۇيقۇ

خىمە — چىدىر ـ بارگاھ.

خانى خانان — خانلارنىڭ خانى

خانى موغۇل — موغۇل خانى

خەرگاھ — چىدىر

خەيرباد — ياخشى بولغاي، خوشلىشىش.

خىزمەتى پىسەندىدە — كوڭۈلگە ياقىدەك خىزمەت

خىسال — ياخشى خىسلەتلىك

خىشاۋەند — تۇققان

خۇرۇج — قارشى باش كوتىرىش

خۇشك — قۇرۇق

خۇك — توڭغۇز

خۇنرىز — قان توككۇچى

خۇنى خىنزىر — چوشقىنىڭ قېنى.

د

دارخان — ياساقتىن ئازات

دامادى — كۈيوغلى

دەرە — دارا، جىلغا.

دەردىسەر — باش ئاغرىغى

دەرماندا — ئاجىز
دەغا — مىكىر - ھىلە.
دەلىر — يۈرەكلىك
دۇختەر — قىز
دۇر - دەراز — يىراق، ئۇزۇن.
دۇۋۋۇم — ئىككىنچى
دىققەتى — كۆڭۈل بۆلۈش، كۆڭۈل قويۇش.
دىگەر — ئۆزگە، باشقا، يەنە.
دىلاۋەر — يۈرەكلىك، باتۇر، قەھرىمان.
دىنار — تەڭگە، تىللا.

ر

راھشۇناس — يول بىلىدىغان
رەسەدخانە — ئوبسېرۋاتورىيە.
رەفىق — ھەمرا
رەنجۇر — كېسەل

ز

زەئىفە — ئايال
زەبت — قولغا ئېلىش، ئىشغال قىلىش، ئىگەللەش.
زەبتى ئەمۋال — ماللارنى ئىگەللەش.
زەلىل — خار
زۇبدە — خىل، ئەڭ ياخشى، تاللانغان.
زۇننۇرەين — ئىككى نۇرنىڭ ئىگىسى
زۇھۇر — ئاشكارا بولماق

زىبا مەنزەر — كورۇنۇشى گۈزەل.
زىندە گانلىق — تىرىكلىك

س

سادات — ياشانغانلار
سەبدىن — كىچىكلىكىدىن.
سەپەھسالار — لەشكەر باشلىقى
سەخت — قاتتىق
سەرزەنش — ئەيىپلەش
سەرنگۇن — بېشى تۆۋەن
سەرور — خۇشاللىق
سەرىغ شىن — سېرىق چاچ
سەف شىكەن — سەپنى بۇزۇدىغان، سەپنى بوسىدىغان.
سەنەد — يۆلەنچۈك
سەئيى — تىرىشچانلىق.
سۇقۇس سەمانىن — سەكسەن كىشىنىڭ بازىرى
سۇلەھايى كاشقەر — قەشقەر ياخشىلىرى
سۇلبى — تاغىقى، ۋۇجۇدى.
سۇۋۋۇم — ئۈچىنچى.
سىددىقى ئەكبەر — چوڭ تەستىق قىلغۇچى.
سىككە — مېتال پۇل
سىلۇ — سۇلۇ، چىرايلىق.
سىياسەتى بەلىغ — يەتكۈدەك
سىيۇرغال — ھەدىيە.

ش

شەھادەت — شېھىتلىك

شايىئ — يېيىلىش

شەرىف — ئۇلۇغ

شەبخۇن — قاتلىق كېچە، كېچىلىك جەڭ.

شەھلا چەشم — كوك كوز

شەھنە — دورغا، ساقچى.

شۇجائى — باتۇر

شۇمچە — شۇنچە

شېئىر نەغز — يېقىملىق شېئىر.

غ

غارەت — تالان - تاراج قىلىش.

غەددار — ئالدامچى

غۇما — كېنىزەك ياكى كېيىن ئالغان خوتۇن.

ف

فاجىر — بۇزۇق

فەترات — ھادىسە

فەرامۇش — ئۇنتۇش

فەراۋان — كوپ مال

فەرەھ — خوشلۇق

فەرراش — بىسات يايغۇچى

فەزائى ئاسمانى — تەقدىر

فەۋت — يوقىلىش، ئولۇش.

فىرۇز بەخت — بەختى غالىپ

فىسق فۇجۇر — بۇزۇقچىلىق

ق

قارا خاجە ئەئزەم بىلادى خىتاي — خىتاي شەھەرلىرىنىڭ چوڭى قاراخوجا.

قابىز — جان ئالغۇچى

قاھىر — قەھر، غەزەپ.

قەدار — قاچماق

قەدىمۇلئەييام — قەدىم كۈنلەر

قەرن — دەۋر، ئەسىر.

قەريە — قىشلاق

قەۋل — سوز

قەۋمى گۇمراھ — يولدىن ئازغان قەۋم.

قۇما — ئاتىسىنىڭ كىچىك خوتۇنى

گ

گەرد — چاڭ - تۇزاڭ.

گۇندە — قاماق

گورگىن — پاسكىنا

گۇشە — بۇلۇڭ.

گۇفتار — سوزلەش، سوز، سوھبەت.

گىران — ئېغىر

گىريان — يىغلاش

ك

كار - بار — ئىش

كەسبى فەزايىل — ياخشى ئەخلاق بىلەن

كەلام — سوز

كەمايەنبەغى — گەپ - سوز؛ ئوز - ئوزلۇگىدىن، ھەقىلىق ھالدا.

كۇت — قورغان، قەلئە.

كۆچ — خوتۇنى
كولباكى ئىسلام — ئىسلام قوغغۇرىغى
كۇنجىيە — خىلۋەت، بۇرجەك.
كىشكىشاي — سوراپ، سۇرۇشتۇرۇپ.
كىشۋەر كۇشايلىق — پەتھ قىلغۇچى

ل

لەك — يۈز مىڭ

م

ماتەم زەدە — ھازىدار
مادەر سەببى — ئۆگەي ئانا
مەئاف — كەچۈرۈم
مەراھىل — كوچەر جاي
مەرتەبەيى سەبادىن دەرەجەئى رىجالغە — بالىلىقتىن ئەر-
لىككە، كىچىكلىكتىن چوڭلۇققا.
مەردۇمكار — ئىنسانلارنىڭ ئىشى
مەردىكى بەدنەفس — نەپسى يامان ئادەم
مەرغۇپ — چىرايلىق ۋە يېقىملىق، قىزىقارلىق.
مەرفە ئەلھال — ئارام ھال
مەرقەد — ئۇخلايدىغان جاي، قەبرە.
مەسمۇئ — ئاڭلاش
مەقبۇلۇلقەۋل — مەقبۇل سوز
مەقدۇر — ماغدۇر
مەنازىل — چۈشەر جاي.
مەنشۇر — دەستەك

مەنقۇل — نەقىل قىلىنغان
مەھبۇس — قامالغان، قاماققا ئېلىنغان.
مەۋالى — خوجىلار
مەۋزەئى مەشھۇر مۇغۇلىستان — مۇغۇلىستاندىكى مەشھۇر
جاي.
مۇئامىر — ئەمىرداش
مۇئتەمىد — ئىشەنچلىك
مۇبارىز — جەڭچى، يەكمۇ - يەك ئېلىشقۇچى.
مۇبدائى — چىقىش جايى، مەنبەئى.
مۇتەئەللىم — تەلىم ئالغۇچى، ئۆگەنگۈچى.
مۇتەدەييىن — دىندار
مۇتەسەررىف — ئىگە.
مۇتەھەھەرەئى غۇرا — پاك ئايىنىڭ بېشى
مۇتتەلىئ — خەۋەردار
مۇتەھسىن — تەقدىرلەنگەن، ماختالغان.
مۇجىپ — سەۋەب.
مۇختەسەر — قىسقا
مۇرچە — چۈمىلە
مۇسەللەھ — قوراللىنىش
مۇستەفا — تاللانغان
مۇستەئىد — ئىستىئدادلىق، قابىل.
مۇستۇۋلى — دۇچ كېلىش، يۈز بېرىش.
موغۇلان — موغۇل
مۇقاتىلە — ئولتۇرۇشمەك.
مۇقەررىبى دەرگاھ — ئوردىدىكى يېقىن.

مۇقەيیەد — بەند
مالاهىدە — بۇزۇق مەزھەپ.
مۇلەۋۋەس — بۇلغانغان
مۇلزەم — مات
مەسىھەى — قۇرئان.
مۇدادى — قىچقىرىش.
مۇنشى — كاتىپ.
مۇنقاد — ئىتائەت قىلغۇچى.
مۇنكەر — يامان جاراھەت.
مۇنكىر — تانغۇچى، ئۇنىمىغۇچى
مۇھلىكە — ھالاكەت
مۇۋاھىد — خۇدانى بىر بىلگەن
مىرھەزار — مىڭ مەنسەپدار
مىقدار — قەدىرلىك
مىڭلىغلاي — ئالدىن چارلاش، رازۋېتكا.

ن

نابۇد — يوقىلىش
نابىكار — كارغا كەلمەس
ناچار — نائىلاج
ناسەزا — نالايىق
ناشۇناس — تونىماس
نەبىيۇللا — ئاللانىڭ پەيغەمبىرى
نەدىم پىشە — ھۇنەرمەن، خىزمەتچى.
نەزئ — جان تالىشىش
نەسىب — تىكلىمەك
نەقىر — كاناي، كانايچى.

نەققارە — ناغرا
نەمەك — نان
نەمىكلىك — نەنجىمىك
نۇھزەت — قوزغالماق
نۇۋمە — يىغا.
نىژاد — نەسەب
نەسىبەت — بەلگىلەش
نىكۇخەسال — ياخشى خىسلەتلىك
نىكەھداش — ياخشى قاراش

ھ

ھازىمە — ئېھتىياتچان
ھەجەرھايى مەرغۇب — كوڭۇلدىكىدەك تاشلار
ھەرام نەمەك — (تۇز كور مەنىسىدە).
ھەرب — سوقۇش
ھەردۇ — ھەر ئىككى
ھەزرەتى ئىززەت — ئاللا
ھەزن — غەم - مەئيۇسلۇق.
ھەزىمەت — قاچماق
ھەمەدان — (ئىراندىكى بىر شەھەر).
ھەمى — شۇ
ھىراس — قورقۇنچ.
ھىندۇزادە — ھىندىدىن تۇغۇلغان بالا.

ئۇ

ئۇقتۇلۇلنەجەرە — بۇزۇقلارنى ئولتۇرۇغلار.
ئۇلۇلئەزەمى — مەقسەت ئىگىسى

ئۇمەرا ـــ ئەمىرلەر
ئۇمەرائى سەلاسە ـــ ئۈچ ئەمىر
ئۇمەرائى غۇر ـــ غۇر ئەمىرلىرى

ۋ

ۋافىر ـــ كوپ، مول.
ۋەزۇد ـــ قۇرۇش، تۇرۇش.
ۋەسى ـــ ئورۇنباسار.

ئې

ئېتاب ـــ تاپا ـ تەنە.

ئى

ئىبادە ـــ قايتۇرۇش، قايتۇرىلاش.
ئىئزاز ـــ ئىززەتلەش
ئىخراج ـــ چىقىرىش، ھەيدەش، سۈرگۈن، ئەمەلدىن قالدۇرۇش.

ئىستىمالە ـــ ئاڭلاش
ئىمداد ـــ مەدەت، كومەك، ياردەم.
ئىن ـــ بۇ
ئىنقىياد ـــ ئىتائەت
ئىبنى ـــ بالىسى

ي

يارغۇ ـــ ئىنچىكىلەش
ياغى ـــ توپىلاڭ
ياناچە ـــ يانغاندا

چىڭگىزنامە

ئاپتورى: موللا مىر سالىھ كاشقەرى
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ھاجى نۇر ھاجى
مۇھەررىرى: مۇھەممەت تۇرسۇن.
مەسئۇل مۇھەررىرى: توختى ئايىخان

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
خورماتى: 1092 × 787 مم 1/32، باسما تاۋىقى: 6.5 قىستۇرما ۋارىقى 2
1985-يىل 8-ئاي 1-نەشرى 1986-يىل 2-ئاي 1-بېسىلىشى
تىراژى: قاتتىق مۇقاۋىلىقى: 1—2000
ئادەتتىكى مۇقاۋىلىقى: 1—21300

كىتاب نومۇرى: 5 — 11264 M
باھاسى: قاتتىق مۇقاۋىلىقى 1.10 يۈەن
ئادەتتىكى مۇقاۋىلىقى 0.53 يۈەن

成吉斯汉传

（古籍）

作者：毛拉米日沙力赫·喀什噶里
整理者：阿吉·努尔阿吉
审定者：买买提吐尔逊
责任编辑：托呼提·阿不汗

喀什维吾尔文出版社出版
新疆新华书店发行
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
787×1092毫米 32开本 6.5印张2插页
1985年8月第1版，1986年2月第1次印刷
印数：精装本 1—2000
平装本 1—21300

统一书号：M11264—5 定价：精装本 1.10元
平装本 0.53元